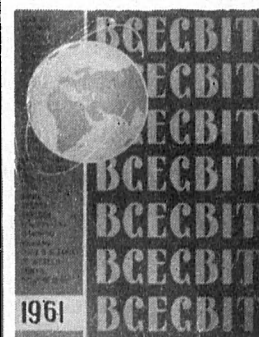
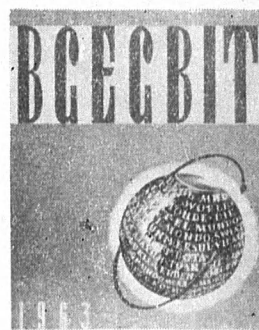
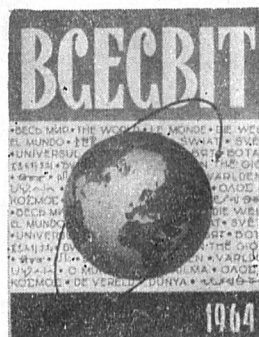
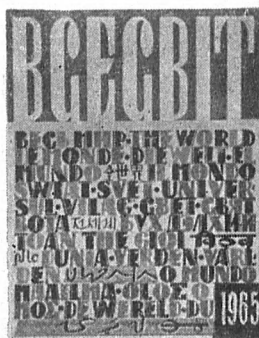


BOGGYBIT

BEC. MIP. THE WORLD
LE MONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 IL MONDO
SWIAT. SVET. UNIVER
SUL. VILAC. SVET. SVAT
BOTA 地球 BVX ДЪЛХИИ
TO AN THE GLOI विश्व
للع دUNIA. VERDEN. VARL
DEN 世界 O MUNDO
MAAILMA. OLOS O KOΣ
HOΣ. DE WERELD. DUN
وہ



№ 1 (79)

СІЧЕНЬ

1965

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ДЖОН СТЕЙНБЕК. **Консервний Ряд.** Повість. 3

Джон Стейнбек (нар. 1902 р.) — один з найвідоміших американських письменників, лауреат Нобелівської премії. Його перу належить ряд книжок, серед них «Грона гніву» (1939), «На південь від Раю» (1952), «Зима тривоги нашої» (1961) і багато інших. Повість «Консервний Ряд» написана в 1945 році.

Привертає увагу певна спорідненість концепції, покладеної в основу цієї повісті, з ідеєю деяких творів раннього Горького — таких, як «Страсті-мордасті», почасти «На дні» і ін. Змальовуючи людей американського «дна», Дж. Стейнбек показує в них кращі людські риси, яких не зміг до кінця витравити капіталістичний лад.

ПОЕТИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

ЕЛІАС НАНДІНО. **Відкрий очі!** Вірш. 73

Творчість молодого мексиканського поета Еліаса Нандіно пройнята громадянськими мотивами. Вірш «Відкрий очі!» взятий з журналу «Каса де лас Америкас» — органу культурного центру латиноамериканських країн.

ГУСТАВО ВАЛЬКАРСЕЛЬ. **Сумна пісня років.** Вірш. 74

Густаво Валькарсель — відомий перуанський поет, лауреат премії Поезії Перу. За свою політичну діяльність був ув'язнений, пізніше змушений був емігрувати.

ФАБІАН ДОБЛЕС. **Ми переможемо.** Вірш. 74

Керівник соціалістичної партії Коста-Ріки Фабіан Доблес — автор багатьох поезій і романів.

РОКЕ ДАЛЬТОН. **Кредо.** Вірш. 75

Рокє Дальтон — відомий поет і прозаїк Сальвадору, твори його неодноразово відзначалися преміями.

ЧАРЛЗ ЧАПЛІН. **Моя автобіографія.** 113

Уславлений кіномитець розповідає у своїх спогадах про власне життя, творчий шлях, зустрічі з всесвітньовідомими діячами мистецтва і літератури. У «Всесвіті» читач познайомиться з найбільш повним текстом автобіографії Ч. Чапліна, що друкується в нашій періодиці.

М. М. Тарновському 70 років. 87



СТАТТІ, НАРИСИ

МІЛАН КУНДЕРА. Мистецтво роману. Уривки з книги.	79
М. Кундера — чеський поет, драматург і літературознавець, автор відомої українському глядачеві п'єси «Поворот ключа».	
ІВАН ГЛИНСЬКИЙ. Іван Франко і Юліуш Словацький	85
«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ	
РУТ ЗЕЙДЕВІТЦ, МАКС ЗЕЙДЕВІТЦ. «Дама з горностаєм»	96
Уривки з книги під тією ж назвою, виданої в НДР у видавництві «Геншель-Ферлаг».	
ДРУЖБОЮ ЗДРУЖЕНІ.	
Харків — Познань, Лодзь, Лілль, Болонья	94

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

На плато Азанде	65
Семирічний математик	69
Є. КЛУСОВ. Чародії скла	70
Злидар на срібному троні	76
Там, де кінчався світ	88
Піднесення і падіння Дейзі Боог	91
О. БУДРЕВИЧ. Шведські зустрічі	110
П. БУРХАРД. Скарби піратської печери	147
І. М. ПЕДАНЮК. Видання зарубіжної літератури в 1965 році.	145
НАШІ ІНТЕРВ'Ю	92
МУДРІСТЬ НАРОДНА	84
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	149
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	150
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	154
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	78, 90, 158

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), **Т. К. Якимович**

Художній редактор **М. Я. Коваленко**

Технічна редакція **Є. Б. Борського**



КОНСЕРВНИЙ РЯД

ПОВІСТЬ

Консервний Ряд у Монтереї, в Каліфорнії, — це поезія, сморід, це рипучий різкий звук, особливе освітлення, це звичка, сон і туга; Консервний Ряд — це розкидане, це звалене в купу, це залізо, іржа і бляха, це уламки дощок і битий щебінь, і пустища, зарослі бур'яном, і звалища, це консервні фабрики, і ресторани, і публічні дома, лабораторії, нічліжки, бакалійні крамниці. Його жителі, як сказав хтось, «повії, звідниці, картярі, сучі діти», і при цьому отой «хтось» мав на увазі всіх разом і кожного зокрема. Якби він поглянув на них в іншу шпарку, він сказав би: «безсребреники, ангели, великомученики, святі», — їх-таки маючи на увазі.

Ранками, після лову сардин, сейнери, сурмлячи, заходять у затоку. Важко навантажені

судна стають біля берегів, там, де фабрики занурюють у затоку свої хвости. Метафора ця — наслідок обережних роздумів, бо, якби ми сказали, що фабрики занурюють у затоку свої пащі, то продукт консервації, що з'являється на світ з протилежного боку, видався б нам — теоретично принаймні — ще страхотливішим. Потім пронизливо виють гудки, і по всьому місту чоловіки й жінки квапливо натягають на себе одяг і, висипавши на вулицю, біжать на роботу. Ось у блискучих автомобілях їдуть вершки суспільства: директори, юристи і всілякі власники. Вони зникають за дверима офісів. Ось із міста сунуть юрби італійців, китайців і поляків, чоловіки й жінки в комбінезонах, гумових куртках і клейонкових фартухах. Вони збігаються

сюди — чистити, різати, сортувати і розкладати рибу по бляшанках. Уся вулиця гуркоче, зойкає і деренчить, коли срібні ріки риби плінуть з суден, а судна дедалі вище й вище піднімаються у воді, поки остаточно не звільняться від вантажу; фабрики гуркочуть, деренчать і зойкають, поки останню рибинку не випотрошено, не нарізано, не приготовано, не запаковано в бляшанку, і тоді знову виють гудки, і мокрі, пропахлі рибою, стомлені італійці, китайці й поляки, чоловіки й жінки, виповзають на світло і тягнуться пагорбом угору, в місто, а Консервний Ряд знову стає самим собою, тихим і таємничим. Волоцюги, що гидливо сховалися в холодок кипарисів, виповзають посидіти на іржавих трубах пустища. Дівчата із закладу Дори виходять погрітися під останніми променями сонця, якщо воно ще не зайшло. Док з'являється у дверях Західної біологічної, і переходить вулицю, і прямує в бакалійну крамничку Лі Чонга й бере дві кварта пива. Анрі-художник, наче бандит, скрадається пустищем, вишукуючи на звалищі дошки і метал, потрібні йому для будівництва човна. Потім вулицю повиває темрява і перед закладом Дори спалахує ліхтар — джерело негасимого місячного світла над Консервним Рядом. До Західної біологічної з'їжджаються гості Дока, і він іде через вулицю до Лі Чонга й бере п'ять кварт пива.

Як написати про поезію, сморід, про рипучий різкий звук, про особливе освітлення, як написати про звичку, сон, тугу, як відтворити це? Коли збираєш морських тварин, трапляються такі пласкі черв'яки, такі ніжні, що їх майже неможливо спіймати, — вони розлізаються від дотику. Треба, щоб вони самі, з доброю волі, наповзали, напливали на лезо ножа, а потім треба обережно струшувати їх у пляшку з морською водою. Може, і цю книгу слід писати так — наставити сторінки і хай розповідь напливає на них сама?

РОЗДІЛ I

Бакалійна крамничка Лі Чонга, не будучи взірцем охайності й чистоти, була зате чудом достатку. В одній-єдиній маленькій захащеній кімнаті було все, що потрібно людині для життя і щастя — одяг, продукти, свіжі й консервовані, спиртні напої, тютюн, рибальські снасті, інструменти, човни, мотуззя, пістони і відбивні із свинини. У Лі Чонга ви могли купити черевики, шовкове кімоно, пляшку віскі й сигару. Розумно комбінуючи припаси Лі Чонга, залежно від настрою, ви завжди могли бути задоволені. Єдиний товар, що його не мав Лі Чонг, мож-

на було дістати у закладі Дори — через дорогу.

Бакалійна крамниця відчинялася на світанку і не зачинялася доти, доки не брязне об стойку останній заблудний десятипенсовик. Не можна сказати, щоб Лі Чонг був жадібний. Зовсім ні. Та коли вам хотілося витратити гроші — він охоче йшов назустріч. Становище Лі дивувало його самого, наскільки він здатний був дивуватися. Довгі роки усі жителі Консервного Ряду були його боржниками. Він ніколи їх не підганяв, та коли рахунок надто розростався — припиняв кредит. І чим тягтися нагору в місто, боржник, як правило, платив — або принаймні старався платити.

Лі був кругловидий і чемний. Він розмовляв плавною англійською мовою, зовсім вилучивши з неї звук «р». Коли в Каліфорнії починалися війни між китайськими кланами, Лі ставало відомо, що його голову оцінено в чималу суму грошей. Тоді він потихеньку вирушав у Сан-Франціско і лягав у лікарню, поки не вщухне метушня. Що він робив із своїми грішми — цього не знав ніхто. Може, він їх і не мав. Може, все його багатство становили неоплачені рахунки. Але він жив добре, і сусіди поважали його. Він довіряв своїм клієнтам доти, доки не поставала загроза, що дальша довіра виглядатиме сміховинною. Іноді він робив помилки в справах, та і їх повертав собі на користь, в усякому разі, вмів розгледіти в них таку. Взяти, наприклад, історію з Нічліжним палацом. Всякий інший на місці Лі Чонга вважав би цю операцію справжнісіньким провалом.

Лі Чонг звичайно приймав покупців стоячи за прилавком, де лежала скринька з сигарами. Каса була праворуч, рахівниця — ліворуч. У прозорій скриньці лежали коричневі сигари, сигарети «Булл Дурхем», «Чортова суміш», «П'ятеро братів», а за спиною Лі на полицях стояли пінти та півпінти — «Стара зелена ріка», «Старий маєток», «Старий полковник» і улюблене всіма «Старе Теннессі», змішане з віскі, витримане не менш, як чотири місяці — з гарантією, дуже дешево і відоме в окрузі під назвою «Стара теніска». Лі Чонг не даремно стояв між клієнтами й віскі. Деякі кмітливі голови не раз намагалися переключити його увагу на інші відділи крамниці. Та нехай за іншими прилавками стоять усілякі там кузени, племінники, сини чи невістки, а сам Лі Чонг ніколи не відходив від скляної скриньки для сигар. Верхня її покривка правила йому за конторку. Товсті м'які руки лежали на склі, пальці невпинно ворухилися, наче метушливі сосиски. Товста золота обручка на середньому пальці лівої руки була єдиною коштовністю Лі, і він мовчки постукував нею по гумовій подушечці для дрібних грошей, на якій давно вже

стерлися гумові пухирчики. Лі мав добродушні повні губи, і коли він посміхався, обличчя його освітлювалося сяйвом золотих зубів. Він носив окуляри з половинними скельцями, і тому, що він на все дивився крізь ці окуляри, йому доводилося закидати голову догори, щоб глянути вдалину. Метушливі сосиски — його пальці — виклачували на рахівниці борги й проценти, прибутки й видатки, а привітні карі очі бігали по крамниці і зуби сяяли назустріч покупцям.

Якось увечері, стоячи на купі газет, щоб не мерзли ноги, він сумно і не без гумору роздумував про ділову угоду, укладену в пообідній час і розірвану того ж таки дня.

Коли вийдеш з бакалійної крамниці і підеш навпростець зарослим пустищем, повз старі іржаві труби, викинуті компаніями, то скоро потрапиш на протоптану в траві стежку. Підеш нею повз кипарис, перейдеш залізничну колію, проминеш пташник і побачиш довгу низьку будівлю, яка тривалий час служила рибним складом. Під просторим дахом цієї будівлі була лише одна велика кімната, і належала вона бідолашному джентльмену на ймення Горацій Абельвіль. Горацій мав дві дружини і шестеро дітей, і за якийсь рік-два він умудрився умовляннями та благаннями досягти в бакалійній крамниці боргу, небаченого в усьому Монтереї. Того вечора він зайшов у крамницю, і його стомлене, рухливе лице одразу ж зморщилося, коли він побачив, як темна хмара лягла на обличчя Лі Чонга. Лі постукав товстим пальцем по гумовій подушечці. Горацій поклав обидві долоні на сигарну скриньку.

— Я, певно, винен тобі купу грошей, — коротко сказав він.

Лі блиснув зубами, оцінюючи вступ, такий не схожий на ті, що їх він звик чути. Він значущо кивнув, не розуміючи проте ще, куди гне Горацій.

Горацій облизав губи, старанно, від кутика до кутика рота.

— Найбільше жаль дітей, — сказав він, — адже ручуся, що ти не даси їм тепер м'ятних цукерок?

Обличчя Лі Чонга виражало цілковиту згоду з цим умовиводом.

— Купа грошей, — сказав він.

Горацій вів далі:

— Ти знаєш моє житло, там, через дорогу — де риба лежить.

Лі Чонг кивнув. То була його риба.

— Якщо я віддам тобі це житло — чи будемо ми квити? — дуже серйозно спитав Горацій.

Лі задер голову і втупився в Горація крізь окуляри, швидко рахуючи в умі і намагаючи правою рукою рахівницю. Він подумав про будівлю, вже досить-таки занедбану, і про

ділянку, яка могла б стати вигідною, коли б раптом компанія схотіла розширити площу.

— Звисайно, — сказав Лі Чонг.

— Гаразд, тоді все підрахуй, і я тут-таки напишу тобі заставну. — Горацій, схоже було, страшенно поспішав.

— Навіщо багато паперу, — сказав Лі. — Напишу, що запласено повністю.

Вони з гідністю завершили угоду, і Лі Чонг поставив чверть пінти «Старої теніски». А потім Горацій Абельвіль, тримаючись дуже прямо, перейшов пустище, пройшов повз кипарис, через залізницю, проминув пташник, зайшов у дім, який недавно належав йому, і застрелився на купі риби. І згодом — хоч це, щоправда, і не має ніякого відношення до нашої історії — ніхто з дітей Абельвіля (байдуже, від якої дружини) ні разу не залишився без м'ятних цукерок.

Та повернемося до того вечора, коли це сталося. Горацій лежав на козлах, і в нього були встромлені голки для бальзамування, і дві його дружини, обнявшись, сиділи на сходах його дому (взаємини між ними лишалися найкращими, поки не поховали Горація, після чого вони поділили дітей і назавжди перестали одна з одною розмовляти). Лі Чонг стояв біля скриньки для сигар, заглиблений у свої думки, і очі його виражали спокійну й вічну китайську скорботу. Він розумів, що нічим не міг би тут зарадити, та він шкодував, що не міг передбачити лиха, щоб хоч спробувати якось зарадити. Лі був чутливий і терпимий, а тому вважав, що право людини на самогубство — незаперечне право. Та іноді друг може зробити так, що самогубство стає непотрібним. Лі вже оплатив похорон і одіслав по відру бакалійних товарів сім'ям небіжчика.

Тепер Лі став господарем дому Абельвіля — з добрим дахом, доброю підлогою, двома вікнами і дверима. Щоправда, вся кімната була завалена рибою і просякнута її тонким гострим запахом. Лі Чонг вирішив був використати приміщення під склад бакалійних товарів, та, розмірковуючи, відмовився від цього наміру. Дім стояв надто далеко від крамниці, і кожний, при бажанні, міг залізти у вікно. Лі постукував по гумовій подушечці своєю золотою обручкою, роздумуючи над цією проблемою, коли двері відчинилися і зайшов Мак. Мак був старшим, керівником, наставником і певною мірою експлуататором невеликого гурту людей, яких об'єднувала відсутність родин, грошей та будь-яких прагнень, окрім як поїсти, випити і розважитись. Але в той час, як більшість людей виснажується в гонитві за втіхами, і часто, знемігши, зречається мети, Мак та його друзі надбували їх випадково, і віддавалися їм спокійно й бездумно. Мак, Хезель, дужий молодий чоловік, Едді, що за-

ступав буфетника в «Ла-Іді», Х'югі та Джон, які іноді збирали жаб для Західної біологічної, в даний момент мешкали в широких іржавих трубах, викинутих неподалік від бакалійної крамниці. Точніше кажучи, вони мешкали в трубах у сиру погоду, а коли було ясно, ночували під чорним кипарисом на пагорбі, теж неподалік од крамниці. Віти дерева звисали донизу, утворюючи щось на зразок намету, під яким можна було лежати і спостерігати кипуче життя Консервного Ряду.

На обличчі Лі Чонга при появі Мака з'явився трохи напружений вираз. Він швидко обвів поглядом крамницю, аби переконатися, що Едді чи Хезеля, Х'югі чи Джона тут нема, і знову перевів очі на полиці з товарами.

Мак одразу розкрив свої карти з чарівливою щирістю.

— Лі, — сказав він, — я, Едді та інші хлопці чули, що ти тепер хазяїн Горацієвої квартири.

Лі Чонг очікувально кивнув.

— Ось ми з хлопцями й вирішили поспитати тебе, може ти нас тудипустиш? Ми будемо охороняти твою власність, — додав він поквапливо. — Не дамо нікому нічого ламати. А інакше діти тобі всі вікна повибивають, ось побачиш.

— А потім, дім може й згоріти, якщо ніхто за ним не наглядатиме, — подав Мак нову ідею.

Лі задер голову, глянув крізь окуляри просто Макові в очі і заглибився в роздуми, і навіть товстий палець його став повільніше стукати по гумовій подушечці.

В очах Мака можна було прочитати доброзичливість, симпатію і прагнення всіх зробити щасливими. Чому ж Лі все-таки трохи збентежився? Чому так напружено працював його розум, шукаючи виходу обережно, наче кіт серед колючок? Авжеж, вони висуюють майже філантропічну ідею. Лі вже передбачав усі наслідки — точніше, можливі наслідки, і палець його ще повільніше стукав по подушечці. Він бачив, як він відмовляє Маку, і бачив вибиті вікна в своєму домі. Потім Мак, звичайно, знову запропонує охороняти власність Лі, — і Лі вже відчував запах диму після другої відмови, бачив, як язики полум'я вихоплюються з вікон. Мак із своїми хлопцями, звісно, прибіжать на пожежу і допомагатимуть їй гасити. Палець Лі зовсім перестав стукати по подушечці. Погані його справи. Він це знав. Залишалося тільки по змозі зберегти престиж, і тут, видно, Мак ладен був піти йому назустріч.

Лі сказав:

— Ви будеш платити за мій дім? Ви будеш жити там, як готель?

Мак посміхнувся широко і великодушно.

— Скажіть на милість, — вигукнув він. — Питаєте! Ну, звичайно! А скільки?

Лі подумав. Він знав, що то однаково, яку суму він назве. Грошей йому так чи інакше не бачити. Чому ж не призначити солідну, таку, що цілком врятує його престиж, суму?

— П'ять дола на тиждень, — сказав Лі.

Мак довів роль до кінця.

— Треба поговорити з хлопцями, — сказав він з сумнівом. — А чотирьох тобі мало?

— П'ять дола, — твердо сказав Лі.

— Гаразд, спитаю у хлопців, — сказав Мак.

Отак воно й вийшло. І всі були задоволені. І хоч вам може здатися, що Лі Чонг зазнав тут збитків — сам він цього не думав. Вікна були цілі. Пожежі не сталося. І хоч Лі й разу не одержав квартирної плати, зате завжди, коли його пожилці мали гроші — а таке бувало, і частенько, — їм і на думку не спадало витрачати їх десь інде, а не в бакалійній крамниці Лі. Таким чином він придбав кілька постійних активних і потенційних клієнтів. Та й не тільки це. Якщо п'яний починав бешкетувати в крамниці, якщо з боку Нью-Монтерея явно з лихими намірами насувалася ватага хлопчаків, Лі Чонгу досить було свиснути, і пожилці тут-таки кидалися йому на допомогу. І ще одна обставина: неможливо красти у свого благодійника. Заощаджені таким чином бляшанки з бобами, помідори, кавуни й молоко цілком покривали квартирну платню. А якщо з бакалійних крамниць Нью-Монтерея іноді зникали товари, — Лі Чонга це не обходило.

Хлопці оселилися в домі, а рибу звідти забрали. Ніхто не пам'ятає, кому спало на думку охрестити нове житло ватаги Мака Нічліжним палацом. Та згодом дім цей був відомий тільки під цією назвою. В трубах і під кипарисами не було місця для меблів і тих предметів розкоші, які є не тільки безумовним критерієм, а й непорушним законом нашої цивілізації. Оселившись у Нічліжному палаці, друзі почали його умебльовувати. З'явилося крісло, розкладушка і ще крісло. Хазяїн крамниці залізних товарів виділив друзям бляшанку червоної фарби і ніколи не шкодував потім про це, бо йому так і не довелося довідатися про свою щедрість; і коли з'явився новий стіл і лава, друзі вмить пофарбували їх, зробивши в такий спосіб не тільки дуже красивими, а й невпізнаними — на той випадок коли б у Палац раптом зазирнув їх колишній власник.

Так почалося життя в Нічліжному палаці. Мак і його друзі звичайно сиділи біля дверей і дивилися через залізничну колію, і через пустище, і через вулицю просто у вікна лабораторії. Вечорами з лабораторії долинала музика, і вони проводжали очима Дока, коли той переходив вулицю і прямував до

Лі Чонга по пиво. І Мак казав: «Хороший хлопець цей Док. Треба б щось для нього зробити».

РОЗДІЛ II

Слово — це знак, символ, чари, що огортають людей і картини, і дерева і квіти, і фабрики і пекінців. І ось Річ стає Словом, і знову Річчю, але зміненою, відлитою, сформованою фантазією. Слово ковтає Консервний Ряд, перетравлює його, випльовує, і ось Ряд сяє всіма барвами зеленого світу і озер, куди зазирають сині небеса. Лі Чонг — не тільки бакалійник-китаєць, о ні! Може, це саме зло, що зависло на терезах, урівноважене добром. Азіатська планета, яку тримає на орбіті рука Лао Цзи¹ і яку відтягає від Лао Цзи відцентрова сила каси і рахівниці, — ось що таке Лі Чонг, який літає, кружляє, звивається між бакалійними товарами і духами предків. Суворий над бляшанкою бобів, ніжний над кістками свого діда. Бо Лі розкопав могилу на Китайському Мисі і знайшов там жовті кістки і череп, на якому ще збереглися залишки волосся. І Лі акуратно склав кістки, стегенні і гомілкові, поклав поміж них череп, так, щоб усе це оточував таз, а з боків вигиналися ребра. А потім Лі Чонг відіслав свого запакованого і крихкого діда через західне море в освячену предками землю.

Мак і його друзі теж кружляли по своїх орбітах. Кожен — сама Доброчесність, Ніжність, Краса в покаліченому, метушливому безумстві Монтерея, того космічного Монтерея, де люди, змучені голодом і страхом, псують собі шлунки, борючись за певний обід, де люди, прагнучи любові, поганяють у самих собі усе, що гідне любові. Мак і його друзі — кожен сама Доброчесність, Ніжність, Краса. У світі, де правлять хворі на рак тигри, де топчуть биті дороги тупі воли, де никають сліпі шакали, Мак і його друзі за просто обідають з тиграми, любляться з скаженими телицями і збирають хлібні крихти для чайок, що літають біля Консервного Ряду. Яка радість з того, що ти здобув весь світ, діставши до того ж виразку шлунку, рак печінки і окуляри з подвійними скельцями? Мак і його друзі уникають пасток, обминають отруту, перестрибують через сильця, а покоління отруєних, зв'язаних по руках і ногах, схоплених капканом, дивлячись на них, репетує, що вони мерзота, ганьба для міста, злодії, нероби, волоцюги і що вони погано

¹ Легендарний китайський мислитель, що жив приблизно у 6—5 ст. до н. е. В своєму філософському вченні Лао Цзи висунув поняття про підпорядкування всіх речей і явищ, всього сущого на небі і на землі невідомій природній закономірності.

кінчать. Отче наш, іже еси в природі, ти, що оберігаєш від помору койота, звичайного пацюка, англійського горобця, метелика і кімнатну муху, звичайно ж, ти полюбив великою, всепоглинаючою любов'ю волоцюг, мерзоту і нероб, Мака і його друзів. Їх доброчесність і ніжність, їх лінощі і запал. Отче наш, іже еси в природі.

РОЗДІЛ III

Бакалійна крамниця Лі Чонга міститься праворуч від пустища (хоч і не зовсім ясно, чому називається пустищем місце, захарашене старими чанами, іржавими трубами, важкими брусами і величезними котлами). За пустищем — залізничний насип і Нічліжний палац. А ліворуч пустище межує з достойним і строгим публічним домом Дори Флуд — пристойним, чистим, порядним старомодним закладом, де ви можете випити кружку пива в колі друзів. Це не якесь там дешеве нічне кубло розпусти, а солідний, високодоброчесний клуб, заснований, організований і керований Дорою, мадам і дівчиною під п'ятдесят, яка, скориставшись даними їй від природи тактом, чесністю, щедрістю і певним реалізмом, зуміла заслужити повагу розумних і освічених людей. Зазнала вона також і ненависті — з боку хтивих, істеричних заміжніх святош, чиї чоловіки, високо шануючи домашнє вогнище, проте не дуже до нього прив'язані.

Дора — велика жінка, велика, розкішна жінка з вогненно-рудим волоссям, яка полюбляє яскраво-зелені вечірні туалети. Вона утримує пристойний, першокласний дім, не продає міцних напоїв і забороняє клієнтам розмовляти надто голосно чи грубо. Деякі дівчата вже дуже пасивні через немолодий вік або хвороби, та Дора ніколи їх не виганяє, і хоч дехто, як вона каже, працює не більш як три рази на місяць, їдять вони все одно тричі на день. В період найбільшої популярності закладу Дора назвала його — ресторан «Ведмежий прапор». І розповідають чимало смішних історій про тих, хто заходив туди з'їсти бутерброд. У домі, як правило, працюють дванадцять дівчат (в тому числі старих), грек кухар, і чоловік, що іменується сторожем, але виконує цілий ряд делікатних і небезпечних обов'язків. Він розбороняє забіяк, виганяє п'яниць, заспокоює істерію, лікує головний біль і стоїть за стойкою. Він перев'язує рани і подряпини, а тому що добра половина дівчат — прихильниці Християнської Науки, він кожної неділі вранці читає їм розділ з книги «Наука і здоров'я». Його попередник, людина не така урівноважена і обдарована, кінчив погано, про що буде

розказано нижче, але Альфред піднісся над своїм середовищем і підніс своє середовище до себе. Він знає, що тут вимагається від людини і чого від нього не вимагається. Усе про всіх громадян Монтерея він знає краще за будь-кого в місті.

Що ж до самої Дори, то їй доводиться дуже нелегко. Порушуючи закон, в усякому разі його букву, вона має бути тричі законопослушною. Ніяких п'яних гульбищ, бійок, ніякої брутальності — інакше заклад закривають. Нелегальність становища зобов'язує також до посиленої філантропії. Кожен радий якось підкопатися під Дору. Якщо поліція влаштовує танцювальний вечір на користь своїх пенсіонерів і всі дають по долару, Дора мусить дати не менш, як п'ятдесят. Коли Торгова палата збирала на добрих для городів, усі крамарі давали по п'ять доларів, а з Дори здерли сто. І отак завжди. Чи то збирають на Червоний хрест, чи то в фонд добровільних пожертвувань, чи то на бойскаутів, — у списку завжди на першому місці неоспівані, замовчувані, брудні, безчесні Дорині гроші. А під час депресії найгірше довелося тій-таки Дорі. Крім звичайної доброчинності, вона змушена була ще опікати голодних дітей, безробітних батьків і нещасних жінок, аж два роки тут і там оплачувала рахунки в крамницях, і мало зовсім не розорилася. Дорині дівчата милі і добре виховані. Вони ніколи не почнуть розмову з мужчиною на вулиці, навіть якщо він побував у них минулої ночі.

Перед тим як Альфі, нинішній сторож, заступив посаду, у ресторані «Ведмежий прапор» сталася трагедія, що всіх дуже засмутила. Колишній сторож звався Вільям і був несимпатичним і похмурим. Удень, вільний від більшості своїх обов'язків, Вільям нудгував у жіночому товаристві. Він бачив у вікно, як на пустищі Мак із хлопцями сидять на іржавих трубах, гойдають ногами і приймають сонячні ванни, провадячи водночас захопливі, хоч, може, й не зовсім актуальні, філософські бесіди. Час від часу він бачив, як вони витягають пінту «Старої теніски» і, витерши шийку рукавом, передають її один одному. І у Вільяма з'явилася мрія — приєднатися до цієї славної компанії. Якось він підійшов до них і сів на трубі. Розмова тої ж миті урвалася і змінилася ніяковою, ворожою мовчанкою. Трохи згодом Вільям підвівся і пішов у «Ведмежий прапор». Там, виірнувши у вікно, він побачив, як розмова знову відновилася, і це його засмутило. У нього було темне, негарне обличчя і рот, перекирвлений од вічних похмурих роздумів.

На другий день він пішов знову, взявши цього разу пляшку віскі. Мак з хлопцями, звичайно, випили віскі — вони поки що не

з'їхали з глузду — та вся розмова їх обмежилася лише короткими: «Здоров був» та «Будвай».

Потім Вільям повернувся у «Ведмежий прапор» і знову почав дивитися у вікно, і він почув, як Мак, навмисне голосно, сказав: «Ненавиджу звідників. Хай їм чорт!» Тут він навмисне загнув, хоч Вільям і не знав цього. Просто Маку і хлопцям не подобався Вільям.

І серце Вільяма було розбито. Навіть волюючи не хочуть брати його до свого гурту. Вони відчують, що він незрівнянно нижчий за них. Вільям завжди був схильний до рефлексії і самоприниження. Він надів капелюх і пішов вздовж берега, аж до маяка. І там він зупинився на крихтному цвинтарі, де без угаву лунає барабанний дроб хвиль. Думки Вільяма були сумні й похмурі. Ніхто його не любить. Нікому він не потрібен. Хай його називають сторожем, але ж він звідник, брудний звідник, наймерзенніша істота на землі. Потім він подумав, що все-таки має ж він право жити і втішатися життям, як усякий інший, їй-богу, має. І він гнівно пішов геть, та весь гнів його щез, коли він повернувся у «Ведмежий прапор» і почав підійматися сходами. Був вечір, і патефон награвав «Осінній місяць», і Вільям пригадав, що одній дівчині, яка заарканила його, отій, найпершій, подобалася ця пісня, і вона її мугикала, поки не втекла, не вийшла заміж і кудись не зникла. Від пісні йому стало страшенно тоскно. Дора була у задній вітальні і пила чай, коли зайшов Вільям.

Вона спитала:

— Що це з тобою, ти хворий?

— Ні, — сказав Вільям, — не хворий. Та що з того?.. Мені все остобісіло. Просто хоч сам іди до бісового батька.

Дорі не раз у своєму житті доводилося заспокоювати істерію. Приголомшити байдужістю — такий був її метод.

— Гаразд, можеш зробити це у вільний час, а зараз не човгай, будь ласка, по килиму брудними ногами, — сказала вона.

Важка чорна хмара оповила серце Вільяма, і він почав повільно міряти кроками коридор, а потім постукав до Єви Фланеган. Єва мала руде волосся, і кожної неділі ходила сповідатися. Вона була богомольною дівчиною, допомагала купі братів та сестер, і була, до всього, ще невинуватою п'яничкою. Вона фарбувала нігті і взагалі виробляла з ними бозна-що, коли зайшов Вільям. І він зрозумів, що Єва добре-таки набрала. А Дора ніколи не допускала до роботи п'яних дівчат. Євині пальці були вкриті лаком, і, побачивши Вільяма, вона страшенно розгнівалася.

— Ну, й чого це ти ходиш з такою пиною? — спитала вона.

— Хочу послати себе до бісового батька, — значущо сказав він.

Єва пронизливо заверещала:

— Це брудний, огидний, чорний гріх, — верещала вона і за мить, помовчавши, додала:

— Так я й думала, що ти утнеш щось, саме тепер, коли я заробила трохи грошей на поїздку в Сан-Луї! Паршивий ти виродок!

Вона все ще репетувала, коли Вільям вийшов, грюкнувши за собою дверима, і попрямував на кухню. Йому смертельно набридло жінки. Після них товариство грека було відпочинком.

Грек, у фартуху, з засуканими рукавами, смажив на двох великих сковорідках відбивні з свинини, перевертаючи їх гострим ломиком для рубання льоду.

— Привіт, дитинко, — сказав він. — Як справи? — Котлети сичали і свистіли на сковорідках.

— Ох, не знаю, Лу, — сказав Вільям. — Іноді я думаю, що найкраще — р-раз... — і він провів ребром долоні по горлу.

Грек поклав ломика на плиту і засукав рукава ще вище.

— Сказати тобі, що я чув, дитинко? — промовив він. — Я чув, що той, хто про це базикає, ніколи цього не зробить.

Рука Вільяма потяглася до ломика, і він легко підкинув його. Він глибоко зазирнув грекові в очі, у яких відбивалися смішок і недовіра, та він і далі пильно дивився в ці очі, і в них з'явилася розгубленість, а потім тривога. І Вільям помітив зміну, і побачив спершу, як грек зрозумів, що Вільям може зробити це, а потім, як грек зрозумів, що Вільям зробить це. І, побачивши зміну в очах грека, Вільям зрозумів, що він мусить зробити це. І йому стало тоскно, бо тепер йому вже здавалося, що це ні до чого. Рука його піднялася, і ломик встромився в серце. Аж чудно, як легко встромився він у серце. Вільям був сторожем до того, як з'явився Альфред. Усі любили Альфреда. Він міг сидіти на трубах з Маком та хлопцями, коли йому заманеться. Він навіть міг ходити в Нічліжний палац.

РОЗДІЛ IV

Вечорами, в сутінки, в Консервному Ряді діялися дивні речі. Бувало це тоді, коли сонце вже зайшло, а вуличних ліхтарів ще не запалювали, в пору короткого, сірого затишшя. Униз по пагорбу, повз Нічліжний палац, повз пташник, через пустище проходив старий китаєць. На ньому був старий солом'яний капелюх, спецівка, вся блакитна — блуза та штани, — і важкі черевики, на одному з яких підошва так відстала, що шльопала на кож-

ному кроці. В руці він тримав плетений кошик. Обличчя було худе й темне і порізане зморшками, мов волоський горіх, і старі очі теж були зовсім темні, навіть білки, і глибоко-глибоко запалі. Він з'являвся завжди в сутінки, перетинав вулицю і проходив між лабораторією та фабрикою Гедіоно. Він виходив на берег і зникав серед паль та стовпів, і потім ніхто ні разу не бачив його аж до світанку.

Але на світанку, тоді, коли ліхтарі вже гасли, а досвітня сутінь ще густа, старий китаєць виринав з-за паль, виходив на берег і на вулицю. Тепер кошик його був важкий, мокрий, і з нього капала вода. Підшва шльопала по землі. Він піднімався пагорбом на іншу вулицю, заходив у ворота у високій огорожі, і знову його не було видно аж до вечірніх сутінків. Люди крізь сон чули шльопання його черевики і на хвилину прокидались. Це тривало роками, та ніхто не міг до нього звикнути. Дехто думав, що це бог, а дуже старі гадали, що це смерть, а діти вважали, що це страшенно смішний старий китаєць, бо вони завжди вважають смішним усе незрозуміле і старе. Та вони ніколи не бігали за ним і не дражнили його, бо його завжди огортала легка завіса страху.

Тільки один-єдиний відважний і безстрашний десятирічний хлопчик на ймення Енді з Салінаса наважився підійти до старого китайця. Енді приїхав у Монтерей в гості, побачив старого і зрозумів, що він перестане поважати себе, якщо не зачепить китайця. Та навіть Енді, відважний Енді, відчував цю легку завісу страху. Так минав один вечір за другим, а Енді стежив за старим, і в душі його боролися почуття обов'язку і жаху. І ось якось Енді взяв себе в руки і пішов слідом за старим, наспівуючи пронизливим фальцетом:

Якось раз китаєць, ех — біля перил стояв,
Підкравсь до нього білий, ех — і хвостик відрубав.

Старий зупинився і озирнувся. Енді зупинився. Глибокі темні очі глянули на Енді і тонкі зморщені губи ворухнулися. Того, що сталося далі, Енді ніколи не міг ні пояснити, ні забути. Тому що очі китайця розширюлися й розширюлися, поки не стало самого китайця. Залишилось тільки одне око. Одне величезне, темне око, завбільшки з церковні двері. Енді зазирнув у блискучі, прозорі, темні двері і побачив самотню долину, рівну на багато миль навколо, а вдалині — химерні гори, схожі на коров'ячі й собачі голови, на намети і гриби. Густа низька трава росла в долині, де-не-де виднілися маленькі пагорки, і на кожному пагорку сиділо маленьке звіря, схоже на ховраха. І дивлячись на це безгоминня, на цю холодну, страшну відчуженість, Енді тихенько заплакав, бо нікого більше не було на всьому білому світі і він залишився

сам-один. Енді заплющив очі, щоб не бачити цього більше, а коли він їх розплющив, навкруги знову був Консервний Ряд, і старий китаєць шльопав між лабораторією і фабрикою Гедіоно. Енді був єдиний хлопчик, який наважився на це, і більше він ніколи цього не робив.

РОЗДІЛ V

Західна біологічна лабораторія стоїть прямо через вулицю, навпроти пустища. Бакалійна крамниця Лі Чонга від неї навскоси праворуч, а ресторан Дори — навскоси ліворуч. Західна біологічна має справу з незвичайними і чудесними товарами. Вона торгує прекрасними мешканцями моря — губками, оболонниками, анемонами, морськими зірками, двостулковими молюсками, морськими качечками, черв'яками і черепашками, казковими меншими братами — живими квітами моря, крабами, і якимись особливими креветками, такими прозорими, що вони майже не залишають тіні. Продає Західна біологічна і клопів, гадюк та павуків, гримучих змій і щурів, ящірок і медових бджіл. Останні призначаються тільки на продаж. І, нарешті, тут є маленькі ненароджені людські істоти; деякі зберігаються цілими, деякі тоненько нарізані і покладені на скельця. Той, хто вивчає біологію, знайде тут і акул, з яких викачана кров, і синьо-жовті вени й артерії дають змогу простежити роботу кровоносної системи. Є тут і коти, з підфарбованими артеріями та венами, і такі самі жаби. В Західній біологічній ви можете замовити будь-яку живу істоту, і рано чи пізно ви її матимете.

Це невисока будівля, що виходить на вулицю. На першому поверсі міститься комора, вся заставлена полицями, полицями аж до стелі, і всі полиці поспіль заставлені банками із заспиртованими тваринами. Там-таки — зливальниця й інструменти для бальзамування та ін'єкцій.

Потім, якщо ви пройдете через задній двір до крутих ангарів на палях на самісінькому березі океану, ви побачите там бетонні баки для великих тварин — акул, скатів і восьминогів, — для кожної окремих бак. З вулиці ведуть сходи просто нагору, в кабінет, де стоїть стіл, завалений нерозпечатаною поштою, ящики з картотекою і сейф з навстіж розчиненими дверцятами. Якось сейф помилково замкнули, і ніхто не знав, як його відімкнути. А в сейфі була розкрита банка сардин і шматок сиру рокфор. Поки майстер, який робив замок, надіслав свої інструкції, у сейфі діялося бозна-що. Саме тоді Док і придумав найкращий спосіб пом-

ститися банку, якщо комусь таке знадобиться. «Треба взяти напрокат сейф, — казав він, — покласти туди цілого лосося, а потім на півроку втекти». Після неприємності з сейфом більше не дозволялося зберігати в ньому їжу. Її тепер зберігають в ящиках з картотекою. За кабінетом — кімнатка, де в акваріумах сидить безліч живих створінь; в цій же кімнатці — мікроскопи, діапозитиви і шафи з ліками, коробки з лабораторними скельцями, робочі столи, моторчики і хімікалії.

Звідси розходить ся запах — формаліну, висушених морських зірок, морської води і ментолу, карболової кислоти і оцтової кислоти, запах темного обгорткового паперу, тирси і мотуззя, запах хлороформу й ефіру, озону — від моторів, високоякісної сталі і мастила — від мікроскопів, запах бананового масла і гумових трубок, непросохлих вовняних шкарпеток і черевиків, їдкий гострий запах гримучих змій, лякаючий вологий запах щурів. А через задні двері долинає запах водоростей і морських качечок — під час відпливу, а під час припливу — запах солі і водяних бризок.

Двері ліворуч ведуть до бібліотеки. На стінах тут книжкові шафи аж до стелі, ящики з статтями та відбитками, і всюди книги — словники, енциклопедії, вірші, п'єси. Під стінкою — великий патефон, а поряд — складені стопою сотні пластинок. Під вікном — ліжко червоного дерева, а до стін та книжкових полиць пришпилені репродукції Дом'є, Грехема, Тіціана і Леонардо, і Пікассо, і Сальвадора Далі, і Георга Гросса — пришпилені на рівні людського зросту, отже, кожен може на них дивитися, коли має охоту. В маленькій кімнатці стоять і крісла, і ослони, і, звичайно, ліжко. Були випадки, коли тут збиралося водночас сорок чоловік.

За цією бібліотекою, чи музичною кімнатою — можете називати її як хочете, — міститься кухня, вузька комірчина з газовою плитою, колонкою і умивальником. І тоді, як частина припасів лежить у ящиках з картотекою, готові страви, овочі і все найсмачніше зберігається в зашкленних шафах на кухні. Це аж ніяк не примха. Просто так вийшло. З стелі кухні звисають кров'яні ковбаси, і шинка, і чорні трепанги. Позад кухні — душ і вбиральня. Вбиральня протікала аж п'ять років, поки один розумний і великодушний гість не замазав дірку жувальною гумкою.

Док — власник і керівник Західної біологічної. Він невисокий на зріст, і через це справляє обманливе враження, бо насправді Док дуже витривалий і сильний, а коли він дуже розгнівається, то просто шаленіє. Він носить бороду, і обличчя його — це обличчя наполовину Христа, наполовину сатира, і воно відбиває правду. Кажуть, він багатьох

дівчат виручав з однієї біди і тут-таки вплутував у другу. У Дока руки нейрохірурга і тверезий, гарячий розум. Док торкається капелюха, минаючи вуличних собак, і собаки посміхаються й кивають йому. Він може вбивати і препарувати все, що завгодно, якщо це потрібно, та він не здатний навіть злегка ранили чужі почуття задля власної втіхи. Одного він страшенно боїться — щоб у нього не намокла голова, а тому і зимою і літом він завжди ходить у капелюсі. Док може ходити по шию у воді, і це йому хоч би що, та він просто-таки жахається, коли одна-однісінька краплина дощу впаде йому на голову.

За кілька років Док увійшов в життя Консервного Ряду так глибоко, що й сам не догадувався. Він став джерелом філософії, і науки, і мистецтва. В лабораторії Дорині дівчата вперше в житті почули грегоріанську музику. Лі Чонг слухав Лі Бо¹ по-англійськи. Анрі-художник вперше почув тут Книгу смерті, і був так вражений, що змінив засоби творчого вираження. Раніше Анрі творив за допомогою клею, залізної іржі й фарбованого пташиного пір'я, та останні чотири роботи він виконав виключно горіховими шкаралупками з різних сортів горіха. Док здатен був вислухувати будь-яку нісенітницю і тут-таки перетворював її на високу премудрість. Розум його не знав меж, і співчуття його не знало упереджень. Він умів розмовляти з дітьми про дуже серйозні речі так, що діти його розуміли. Він жив у світі натхнення і чудес. Він був блудливий, як сатана, і добрий, як чорт. Усі, хто його знав, були йому винні. І кожен, згадавши про нього, насамперед думав: «Неодмінно треба збити Докові щось приємне».

РОЗДІЛ VI

Док збирав морських тварин у Великій затоці, біля найдальшого мису півострова. Це — незвичайне, дивовижне місце. Під час прибою бухту вщерть виповнюють каламутні хвилі, сколочені, наче густий крем, валами, що мчать від бакена. А під час відпливу маленький водяний світ стає спокійним і чудесним. Море затихає, і видно усе казкове життя мешканців дна, зайнятих боротьбою, харчуванням і розмноженням. Краби шастають серед хитких водоростей. Морські зірки підсїдають до черепашок і моллюсків, присмоктуються до них мільйонами щупалець і повільно підіймають з несподіваною, незбагненною силою, поки не відірвуть жертву від скелі. І тоді випинається шлунок морської зірки і огортає їжу. Оранжеві, плямисті і

рифлені голозяброві молюски легко рухаються поміж скель, і щупальця їхні мають у воді, наче вбрання іспанської танцівниці. Чорні вугрі висувують голови з розколин, чатуючи на здобич. Зачарований водяний світ видко аж до дна. Раки-самітники, мов пустуни-хлопчаки, бігають по піщаному дну. Ось один знайшов порожню мушлю, і вона сподобалася йому більше за власну; на мить він показує ворогам незахищене, ніжне тіло і тут-таки стрибає в нову черепашку. Ось об мол розбивається хвиля, спінує скляно-спокійну воду і гонить по всій затоці бульбашки — та за мить усе знову ясне й прозоре, усе знову сповнене смертоносного спокою. Там краб відриває ногу у свого брата — краба. Там анемони, мов ніжні, сяючі квіти, ваблять усіх змучених і стомлених у свої обійми, і коли якийсь юний вертихвіст тихої затоки відгукується на їх пурпурово-зелений поклик, чудесні пелюстки враз розпростостуються, отруйні голки впинаються в довірливого дурника, і він слабне, хилиться, і, може, його охоплює наркотичний сон, поки їдкі травні кислоти не зруйнують зовсім його тіла.

Та ось скрадається восьминіг, підступний убивця, він повзе повільно, м'яко, наче сірий туман, він прикидається то водоростю, то скелею, то шматком гнилого м'яса, а злі булькаті очі його холодно підстерігають жертву. Він тече, він повзе до рака, який нічого не підозріває, і коли той вже зовсім близько, жовті очі спалахують вогнем, тіло рожевіє і пульсує від нетерплячості і шалу. І нараз восьминіг легко вигинається, наче кіт перед бійкою. Люто стрибає він на рака, випускаючи потік чорної рідини, і хмара сепії огортає картину убивства. На скелях, що здіймаються над водою, морські качечки пузиряться за своїми зачиненими дверима і сохнуть молюски. Різкий запах їоду від водоростей, запах вапна, запах мінливості, запах сперми сповнюють повітря. На скелях, що здіймаються над водою, морські зірки вивергають між променів сім'я і яйця. Запахи життя і розкладу, смерті і травлення, народження і буяння висять у повітрі.

Солоні струмені бризкають на мол, за яким причаївся океан, очікуючи, коли приплив знову пустить його у Велику затоку. І бакен погойдується на хвилях, тихо мукаючи, мов покірливий, сумовитий бик.

Док працював у затоці разом з Хезелем. Хезель жив у Нічліжному палаці з Маком і з хлопцями. Ім'я своє він дістав так само випадково, як випадково склалося згодом усе його життя. Його бідна мати народила за вісім років семеро дітей. Хезель був восьмий, і коли він з'явився на світ, вона не розглядалася, якої він статі, бо страшенно стомилася від постійних намагань прогледувати

¹ Великий китайський поет-класик (701—762).

і одягти своїх сімох дітей і їхнього батька. Вона спробувала, либонь, усе — паперові квіти, гриби у себе вдома, розведення кролів на м'ясо та хутро — в той час, як її чоловік, сидючи в кріслі, всіляко допомагав їй порадами, розумуваннями і критичними зауваженнями. У неї була тітка на ймення Хезель, котра, як казали, керувала страховою конторою. Восьму дитину назвали Хезель до того, як мати встигла зрозуміти, що це хлопчик, а на той час, коли це вже не підлягало сумнівам, вона звикла до ймення і не хотіла його змінювати. Хезель виріс, чотири роки перебував у початковій школі, чотири роки — у виправній і в жодній нічого не навчився. Вважається, що виправні школи мають прищеплювати порочність і злочинні нахили, та Хезель був поганим учнем. Він вийшов з виправної школи в такому ж цнотливому невіданні пороку, як і таблиці множення та дробів. Хезель любив прислухатися до розмов, та він не заглиблювався в зміст, він схоплював тільки тон розмови. Він питав не для того, щоб дістати відповідь, а щоб не припинився плин слів. Він мав двадцять шість років, темне волосся, приємне обличчя, міцну статуру, лагідну і покірливу вдачу. Частенько він ходив допомагати Доку, і робив це дуже непогано, якщо Доку щастило пояснити йому, що від нього вимагається. Пальці Хезеля вміли підкрадатися, як щупальця восьминога, вміли хапати і тримати цупко, мов анемона. Він впевнено ступав по слизьких скелях і любив полювання. Док був у капелюсі і гумових чоботях, а Хезель тьопав за ним у тапочках і сатинових штанах. Вони збирали морських зірок. Док дістав замовлення на триста штук.

Хезель підняв гарну, багрянчу зірку з дна затоки і кинув у майже повний мішок.

— Цікаво, на якого біса вони потрібні, — сказав він.

— Хто? — озвався Док.

— Та оці морські зірки, — сказав Хезель. — Ось ви їх продаєте, ви відправляєте їх бочками, ну, а потім що з ними роблять? Адже їсти їх не можна.

— Їх вивчають, — сказав Док терпляче і загадав, що вже відповідав Хезелю на це запитання десятки разів. Та Док мав звичку, якої ніяк не міг позбутися. Коли його хто-небудь про щось питав, Док гадав, що це для того, щоб дістати відповідь. Він судив по собі. Він сам питав тільки тоді, коли хотів почути відповідь, і ніяк не міг зрозуміти, навщо запитувати, маючи на увазі іншу мету. Та Хезель, якому просто подобалося слухати, навчився використовувати відповідь на одне запитання як базу для другого, так, щоб розмова не припинялася.

— І що в них вивчати? — вів далі Хезель. — Адже зірки — вони зірки і є. Їх навкруги

мільйони валяються. Хочете, я вам мільйон назбираю?

— Це складні і цікаві організми, — сказав Док, трошечки виправдуючись. — А оцю партію, до речі, відправляють в Північно-Західний університет.

Хезель знову вдався до свого трюка.

— А що, там хіба нема морських зірок?

— Там нема океану, — відповів Док.

— О! — сказав Хезель і почав старанно шукати, до чого б іще причепитися. Він терпіти не міг, коли розмова припинялася таким чином. Та він не встиг. Поки він міркував, про що б його ще спитати, Док сам поставив йому запитання. Хезель терпіти не міг і цього, бо тут йому доводилося порпатися у власному мозкові в пошуках відповіді, а порпатися в мозкові Хезеля було все одно, що блукати в занедбаному музеї. В цьому музеї експонати валялися в безладді, і каталога не було. Хезель нічого не забував, але ніколи й не класифікував своїх спогадів. Усі вони були звалені, наче кинуті на дно човна рибальські снасті, — гачки, вудлища, волосін, наживка, ості — все на одну купу.

Док спитав:

— Як справи в Палаці?

Хезель запустив пальці в чорне волосся, вдивляючись у хаос своїх думок.

— Нічого, — сказав він. — Тільки оцей хлопець, — як його... ну, Гей, — мабуть, до нас перейде. Жінка його лупцює, просто жах. Йому на це наплювати, коли він не спить, але ж вона завжди дочекається, поки він засне, а потім його лупцює. Він, звісно, сердиться. Адже треба прокинутися, щоб дати їй чосу, а коли він знову засне — вона знову його лупцює. Чоловік зовсім не має перепочинку. От він і вирішив до нас перейти.

— Це щось нове, — сказав Док, — раніше вона завжди заявляла на нього в поліцію, і його забирали.

— Еге ж, — сказав Хезель. — Та це раніше, поки у Салінасі не збудували нову тюрму. Раніше йому давали тридцять днів, і він ладен був на все, аби тільки швидше вийти. А в новій тюрмі — там тобі і радіо, і зручні ліжка, і шериф — хороший хлопець. Тепер Гей коли потрапить туди, то й виходити не хоче. Йому так сподобалося там, що жінка нізащо на нього більше не заявить. От вона й додумалася лупцювати його, коли він спить. А це його страшенно нервує. А ви це теж знаєте, правда ж? Ніколи Гей не мав ніякої втіхи з того, що бив її, завжди він її бив просто так, щоб себе поважати. Але ж він страшенно стомився. Мабуть, до нас перейде.

Док випростався. Хвилі вже билися об мол Великої затоки. Починався приплив, і вода потоками перехльостувала через скелю. Від

бакена налітав вітер, і з мису долинав гавкіт морських левів. Док поправив капелюх.

— Досить з нас зірок, — сказав він, і додав: — Слухай-но, Хезель, у тебе, я знаю, в мішку на споді шість чи сім дрібних абалонів. Якщо нас зупинить інспектор, ти, звичайно, скажеш, що це для мене. Адже так?

— Гм, авжеж, — сказав Хезель.

— Слухай-но, — м'яко сказав Док. — Припустимо, я дістану замовлення на абалони, і тоді інспектор вирішить, що я надто вже часто користуюся своїм дозволом. Він може подумати, що я їх їм, адже так?

— Гм, авжеж, — сказав Хезель.

— Це як Комітет по розподілу спирту. Вони там дуже підозріливі — завжди думають, що я випиваю їхній спирт. Вони всіх підозрівають.

— А ви не випиваєте?

— Багато його не вип'єш. Туди щось додають, і на смак він гидкий, а очищати — багато клопоту.

— Не такий уже він і гидкий, — сказав Хезель. — Ми з Маком куштували недавно. А що туди додають?

Док хотів уже відповісти, та вчасно зрозумів, що Хезель знову скористався своїм прийомом.

— Ну, ходімо, — сказав він і поклав на плече мішок з морськими зірками. Про нелегальних абалонів у Хезелевому мішку він зовсім забув.

Хезель вийшов слідом за ним із затоки і далі, по слизькій стежці, на тверду землю. Наполохані краби розбігалися, даючи їм дорогу. Хезель відчував, що треба якось відвернути увагу Дока від небезпечної теми абалонів.

— Цей хлопчина — художник знову приходив у Палац, — почав він.

— Хіба? — сказав Док.

— Авжеж! Розумієте, він намалював з усіх нас портрети пташиним пір'ям, а тепер, каже, перероблятиме все горіховою шкаралупою. Каже, змінив свої — як це? — за-за-соби.

Док посміхнувся.

— А човна свого він ще будує?

— Аякже, — сказав Хезель. — Усе чисто переробляє. Просто зовсім інший тепер човен. Закінчить — мабуть, знову перероблятиме! Він малахольний, га, Док?

Док скинув важкий мішок на землю і зупинився, трохи захекавшись.

— Малахольний? — спитав він. — Напевне. Так само, як і ми, тільки трохи інакше.

Таке Хезелю ніколи не спадало на думку. Самого себе він завжди вважав кристалом чистоти і ясності, а своє життя — надтріснутим склом незбагненої чесноти. Остання Докова фраза його трошки образила.

— А човен! — заволав він. — Він буде цього човна — вже за моєї пам'яті — сім років. Стапелі згнили, то він зробив бетонні. Кожного разу, коли вже майже все зроблено, він починає спочатку. Я гадаю, він малахольний. Сім років змарнувати на паршивого човна!

Док сидів на землі і стягав гумові чоботи.

— Ти не розумієш, — лагідно сказав він. — Анрі любить човни, але він боїться океану.

— А на дідька йому тоді човен? — спитав Хезель.

— Він любить човни, — пояснив Док. — Та, припустимо, він закінчить свого човна. Адже всі тоді казатимуть: «Чому ти не пускаєш його на воду?». А коли він спустить його, треба буде вийти в море, а він ненавидить воду. От він його й не закінчує — щоб ніколи на ньому не плавати.

Хезель не дослухав цих міркувань до кінця і не тільки перестав слухати, а вже почав шукати, як би його змінити розмову.

— По-моєму, він малахольний, — сумовито сказав він.

Під ногами в них по чорній землі повзали сотні чорних жуків. І в багатьох хвості були задерті догори.

— Ти бач, жуки, — зауважив Хезель, вдячний жукам за те, що вони так вчасно нагодилися.

— Цікаві, — сказав Док.

— Еге ж, а чому вони задирають догори хвості?

Док скрутив вовняні шкарпетки і поклав їх у гумові чоботи, а з рюкзака витягнув сухі шкарпетки і пару тонких мокасинів.

— Не знаю чому, — сказав він. — Недавно я їх спостерігав — це дуже прості тварини, і найпростіше, що вони можуть робити, — це задирає хвості догори. І в жодній із книжок нічого не сказано ні про той факт, що вони задирають хвості догори, ні про те, чому вони це роблять.

Хезель перекинув одного жука носком мокрого черевика, і блискуча чорна комаха почала відчайдушно дригати всіма лапками.

— Ну, а ви особисто, як гадаєте, чому це вони?

— Я гадаю, що вони моляться.

— Що? — Хезелю стало незручно.

— Чудно не те, — сказав Док, — що вони задирають хвості догори. Справді чудно й неймовірно те, що ми вважаємо це чудним. Треба лише поставити себе на їхнє місце. Ми робимо щось таке ж чудне і незбагненне тільки коли ми молимося — отже, можливо, і вони моляться.

— То ходімо краще звідси, — сказав Хезель.

РОЗДІЛ VII

Нічліжний палац має свою історію. Спершу, коли Мак і Хезель, Едді і Х'югі і Джон в'їхали туди, вони розглядали його, головним чином, як захисток від дощу та вітру і як місце, куди можна піти, коли все інше вже зачинене або коли всюди помічаєш, що гостинність хазяїв в'яне від довгого зловживання нею. Палац являв собою одну довгу, порожню кімнату з стінами із нефарбованих колод, які тхнули рибою, тьмяно освітлену двома вузькими віконцями. Особливої любові до свого житла вони тоді не відчували. Але Мак добре розумів значення організації, а особливо для такої групи запеклих індивідуалістів.

Армія на навчання, що не має ні гармат, ні тягачів, користується бутафорськими гарматами і примітивними візками для відтворення могутності військової техніки, і солдати гартують дух, звикають до польових гармат, возячи колоди на колесах.

Мак узав шматок крейди і накреслив на підлозі п'ять прямокутників, кожний сім футів завдовжки і чотири завширшки, і на кожному написав ім'я. Це були уявні ліжка. Кожен мав непохитні права власності на своєму просторі. Він міг законно покарати кожного, хто зазіхне на його ділянку. Решта кімнати була загальним добром. Так і зажили вони в перші дні, скоцюрбившись, сиділи на підлозі, грали в карти і спали на голих дошках. Можливо, так жили б вони й далі, якби не втрутилася погода. Небачена злива, що завзялася на цілий місяць, одразу все змінила. Вимушене перебування в чотирьох стінах скоро спонукало хлопців до роздумів про незручності сидіння навпочіпки. Їм остобісіло дивитися на голі колоди. А дім, який захистив їх від дощу, вони полюбили. Вони оцінили й те, що їм не треба було мати справу з розгніваним домовласником. Бо Лі Чонг не підходив до будинку й близько.

Потім якось увечері Х'югі приніс звідкілясь розкладушку військового зразка з подертою парусиною. Дві години він зашивав діру волосінню. І тої ж ночі всі інші, лежачи на своїх прямокутниках, побачили, як Х'югі м'яко опустився на койку; вони почули зітхання, що виражало неземне блаженство, і Х'югі заснув і захропив раніше за всіх.

Другого дня Мак, захекавшись, притяг купу іржавих пружин, знайдених на звалищі залізного брухту. Апатії настав край. Хлопці намагалися перевершити один одного, убельовуючи і прикрашаючи Нічліжний палац, і за кілька місяців тут уже було меблів, певно, навіть більше, ніж треба. Були тут і старі килими, і крісла як з сидіннями, так і без сидінь. Мак приніс плетений шезлонг, пофар-

бований у яскраво-червоний колір. Були в них і столи, і старовинний годинник, щоправда, без циферблата і без механізму. Стіни побілили, внаслідок чого вони стали майже ефірно-легкими. З'явилися й картини — здебільшого аркуші з календаря із зображеннями казково-вродливих блондинок з пляшками кока-коли в руках. Анрі пожертвував дві роботи періоду пташиного пір'я. В одному кутку стояла в'язка золочених котятих хвостів, а на стіні, біля старовинного годинника, висів хвіст павича.

Досить довго вони наглядали пічку, і коли, нарешті, уподобали розмальоване сріблом страховище із заслінкою, що нагадувала нікельований квітник, — виявилось, що його не так вже й легко добути. Вкрасти пічку не можна було через її габарити, а розлучитися з нею заради хворої вдови з вісьмома дитинчатами, яку Мак тут-таки винайшов і взяв під свою опіку, хазяїн не схотів. Він заправив півтора долара і аж три дні не погоджувався знизити ціну до восьмидесяти центів. Врешті хлопці наполягли на своєму і видали йому розписку, яку він, певно, зберігає і по сьогодні. Діло було зроблено у Сісайді, а важила пічка триста фунтів. Десять днів Мак та Х'югі ламали голову над тим, як приставити піч, і лише переконавшись, що ніхто, очевидно, не потягне її за них, приступили до транспортування. Три доби забрала в них дорога до Консервного Ряду — відстань в п'ять миль, — і ночами вони спали поряд з пічкою. Зате, опинившись у Нічліжному палаці, вона стала його окрасою, вогнищем і центром. Нікельовані квіти та листя невимовно сяяли. Це був золотий зуб Палацу. Коли піч топили, вона зігрівала всю велику кімнату; вона була чудесна, і на чорній блискучій плиті можна було смажити яєчню.

Разом з каміном у Палаці оселилася гордість, і ця гордість перетворила його на справжній дім. Едді посадив під дверима берізку, а Хезель додав рідкісні кущі фуксії у п'ятигалонових бідонах, що, трохи утруднивши вхід, надало йому потрібної парадності. Мак і хлопці любили Палац і іноді навіть його підмітали. Вони в душі зневажали бідолах, що не мали даху над головою, і часом, в гордині своїй, приводили сюди когонебудь погостювати на день-другий.

Едді був заступником буфетника в «Лайді». Він працював, коли Вайті, основний буфетник, хворів, а хворів той завжди, коли це йому вдавалося. Кожного разу після чергування Едді зникало кілька пляшок, через що надто вже часто працювати він не міг. Але Вайті охоче надавав йому своє місце, бо вважав, — і не без підстав, — що Едді не така людина, щоб добиватися постійної посади. Щодо цього майже кожен міг би покласти на Едді. Едді не претендував і на більшу

кількість спиртного. У нього під стойкою стояла чотирилітрова сулія з лійкою, застромленою в шийку. Перш ніж мити склянки, Едді зливав у сулію все, що в них залишалося. Коли всі в «Ла-Іді» захоплювалися співами чи сваркою або коли пізньої ночі тепла дружба досягала свого логічного завершення, Едді зливав у сулію по півсклянки, а часом і по три чверті. Пунш, одержаний в результаті цієї процедури і доставлений додому, в Палац, завжди був оригінальним на смак, а часом просто-таки єдиним в своєму роді. Горілка, пиво, віскі, содова, ром, вино і джін були майже постійними компонентами, та інколи якийсь слабосилий відвідувач замовляв апельсинову настоянку, анісовий лікер чи кюрасо, і це надавало пуншу своєрідного присмаку. Перед тим, як іти додому, Едді звичайно додавав у сулію трошечки хінної настоянки. Якщо вечір був вдалий, Едді наповнював сулію на три чверті. Дуже втішала його думка, що від цього ніхто не терпить. Він переконався, що так само успішно можна сп'яніти від півсклянки, як і від цілої, — звісно, коли ти вже вирішив набратися.

Усі мешканці Нічліжного палацу дуже цінували Едді. Ніхто ніколи не набридав йому проханнями допомогти прибирати, а Хезель якось навіть виправ для Едді чотири пари шкарпеток.

Того вечора, коли Хезель був із Доком у Великій затоці, хлопці сиділи в Палаці і втішались результатом останнього досліду Едді. Тут був і Гей, новий член гурту. Едді задумливо сьорбнув із своєї склянки і обливав губи.

— От як воно цікаво виходить, — сказав він. — Взяти, наприклад, вчорашній вечір. Десяток хлопців, щоб не збрехати, замовили метхетен, а іноді метхетен замовлять за цілий місяць ну, не більш, як два рази. А без гренадину ви ніколи не матимете такого смаку.

Мак добряче хильнув із своєї склянки і налив собі знову.

— Авжеж, — сказав він похмуро, — саме від дрібниць усе й залежить.

Він кинув оком навкруги, щоб подивитися, як сприйняли цей афоризм.

Та гідно оцінив його один Гей.

— Звичайно, — сказав він, — ясна річ...

— Де зараз Хезель? — спитав Мак.

— Він з Доком пішов, морських зірок збирають, — відповів Джон.

Мак солідно кивнув.

— Цей Док — збіса добрий хлопець, — сказав він, — завжди допоможе. Коли я порізався, він кожного дня перев'язував мене. Збіса добрий хлопчина.

Усі закивали на знак цілковитої згоди.

— Я довго думав, — вів далі Мак, — що б

нам таке для нього зробити? Щось таке приємне, саме те, що йому треба.

— Йому б дівчинку треба, — сказав Х'югі.

— Та він має їх до біса, — сказав Джон. — Коли він опускає завіски і ставить пластинки з церковною музикою, — то ясно, що він там робить.

Мак докірливо звернувся до Х'югі:

— Ти вважаєш, що коли Док не вештається з голими бабами по вулицях серед білого дня, то він уже й імпотент?

— А що таке імпотент? — спитав Едді.

— Це хто не вміє поводитися з жінкою, — сказав Мак.

— А може, влаштувати для нього вечірку, — сказав Джон.

Запала тиша. Мак зручніше вмовився в шезлонгу. Х'югі гойднувся в своїй гойдалці. Всі втупилися просто себе. Потім усі глянули на Мака. Мак сказав: «Гм».

Едді сказав:

— А яка б вечірка припала Доку до вподоби?

— Звісно яка — звичайна, — сказав Джон.

Мак замислився.

— Не сподобається йому пійло з нашої сулії, — сказав він.

— А ти звідки знаєш? — заперечив Х'югі. — Ти хіба його частував?

— О, я й так знаю, — сказав Мак. — Він був у коледжі. Якось я бачив, як до нього зайшла штучка в хутряному манто. Зайшла і все — не виходить та й не виходить, а я стежив до другої години. І весь час грала ота церковна музика. Ні, його таким пійлом не почастиєш! — і знову налив у свою склянку.

— Після третьої склянки — вищий клас на смак, — тактовно сказав Х'югі.

— Ні, — сказав Мак. — Докові це не підійде. Йому треба віскі, і край.

— Він пиво любить, — сказав Джон. — Він завжди ходить до Лі Чонга по пиво — іноді серед ночі.

Мак сказав:

— По-моєму, коли купуєш пиво, багато грошей віддаєш з доброго дива. Одержуєш вісім процентів пива, а дев'яносто два проценти твоїх грошенят ідуть на воду, а там фарба, хміль та всяка інша всячина. Едді, — додав він, — як ти гадаєш, чи зможеш ти дістати чотири-п'ять пляшок віскі в «Ла-Іді», коли Вайті знову захворіє?

— Звісно, — сказав Едді, — звісно, я зможу їх дістати, та на цьому нашому хорошому життю буде край. Він, здається, вже щось пронохав. Оце недавно підійшов до мене і каже: «Тут завівся шур і звати його Едді». Отже, я вже вирішив бути надалі обережнішим.

— Ні, — сказав Джон, — краще тобі не втрачати цього місця. Адже якщо з Вайті щось трапиться, ти зможеш залишитися там

якийсь тиждень, поки когось підшукають. Я гадаю, щб коли вже влаштовувати Докові вечірку, то віскі треба купити. Почім галон віскі?

— Не знаю, — сказав Х'югі, — ніколи не брав більш, як півпінти. Тобто заразом, звичайно. По-моєму, коли візьмеш кварту — то в тебе вмість знайдеться купа друзів. А візьмеш півпінти — і п'єш собі спокійненько, а потім все одно навколо тебе буде купа народу.

— Щоб влаштувати Докові вечірку, потрібні грошенята, — сказав Мак. — Бо вже коли влаштовувати — то справжню. І торт потрібен великий. Цікаво, коли в нього день народження?

— Хіба обов'язково день народження? — сказав Джон.

— Е ні, так краще, — сказав Мак. — Мабуть, коли вже влаштовувати Доку вечірку, так щоб не соромно було — треба покласти монет десять-дванадцять.

Вони зосереджено подивилися один на одного. Нарешті у Х'югі виникла ідея:

— Фабрика Гедіоно наймає робітників, — сказав він.

— Е, ні, — рішуче сказав Мак. — У нас добра репутація, і псувати її нам ні до чого. Кожен із нас, коли вже стає до роботи, працює на одному місці місяць чи навіть більше. І тому, коли нам треба, ми завжди можемо знайти роботу. А якщо ми почнемо найматися на день чи на два, тоді від нашої репутації і сліду не лишиться. І коли ми схочемо на роботу, ніхто нас не візьме.

Усі закивали головами на знак згоди.

— Мені б, мабуть, треба роботу місяців на два, — листопад і частина грудня, — сказав Джон. — Добре мати гроші на різдво. Можна індичку засмажити...

— Господи, звичайно можна, — сказав Мак. — Я знаю одну місцинку в Кармел-веллі, де вони табунами ходять — по п'ятсот штук.

— Веллі, — сказав Х'югі. — Ага, я збирав там з Доком всяку всячину — черепах, раків і жаб. За жаб платили по нікелю за штуку.

— А я, — сказав Гей, — одного разу, пам'ятаю, піймав п'ятсот штук.

— Коли Доку потрібні жаби — значить усе гаразд, — сказав Мак. — Треба буде тільки прогулятися до Кармел-веллі, а Доку ми нічого не скажемо, а потім влаштуємо йому колосальну вечірку.

В Нічліжному палаці наростало збудження.

— Гей, — сказав Мак, — поглянь-но, чи не прийшла машина Дока.

Гей поставив склянку і визирнув за двері.

— Нема ще, — сказав він.

— Він мусить ось-ось повернутися, — сказав Мак. — Значить, ми ось як зробимо...

РОЗДІЛ VIII

У квітні 1932 року в котлі консервної фабрики Гедіоно тричі на два тижні лопала труба, і правління фабрики, що складалося з містера Рандольфа та стенографістки, вирішило, що вигідніше придбати новий котел, аніж так часто закривати підприємство. Тоді ж привезли новий котел, а старий поставили на пустищі, між бакалійною крамницею Лі Чонга і рестораном «Ведмежий прапор». Там він мав чекати, поки містер Рандольф не надумає, як добути з нього якусь вигоду. А поки що інженери познімали з котла всю арматуру, щоб латати інше спрацьоване устаткування фабрики Гедіоно. Котел скидався на старий допотопний паровоз без коліс. В центрі його були двері, і ще були низенькі дверцята для топки. Поступово весь котел став червоний від іржі, а круг нього буйно розрослися бур'яни. І в ці бур'яни кляпцями падала іржа. Квітучий мирт дерся на стінки котла, і дикий аніс сповнював повітря навколо своїми чудними пахощами. Потім хтось викинув на пустище коріння дурману, і там виросло товсте, м'ясисте дерево, і над дверцятами топки звисли великі білі чашечки, і ночами квіти пахли жагою й коханням, несканно солодко і бентежно.

В 1935 році містер і місіс Меллоу оселилися в котлі. Від арматури вже нічого не лишилося, і котел являв собою просторе, сухе і затишне помешкання. Щоправда, в дверцята топки доводилося лазити рачки, та зате всередині було сухо і тепло — важко й бажати кращого житла. Вони втягли в дверцята матрац і влаштувалися в котлі. Містер Меллоу був щасливий і задоволений, і місіс Меллоу також довгий час була щаслива й задоволена.

Неподалік від котла, на пагорбі, валялося безліч широких труб, теж викинутих фабрикою Гедіоно. На кінець 1937 року був величезний улов риби, фабрики працювали вдень і вночі, і таким чином виникла житлова криза. Саме тоді й почав містер Меллоу здавати труби на нічліг за дуже помірну плату. Обривок килима з одного боку і просмолений папір з другого перетворювали трубу на дуже зручну спальню, хоч тим, хто звик спати, згорнувшись калачиком, доводилося або відмовлятися від своєї звички, або шукати собі іншу квартиру. Були й такі, що скаржились, ніби власне хропіння, відбиваючись од стінок, не дає їм спати. Та, в цілому, містер Меллоу мав невелике постійне діло і був абсолютно щасливий.

Місіс Меллоу теж була задоволена життям доти, поки чоловік її не став лендлордом — і тут її наче підмінили. Спершу з'явився килим, потім умивальник, потім лампа

з кольоровим шовковим абажуром. І от, якось вона рачки влізла в котел, підвелася і трошки захекана сказала:

— У Хольманів продаються фіранки. Справжнє мереживо, з блакитною і рожевою облямівкою. Долар дев'яносто вісім центів за все, разом з гардиною.

Містер Меллоу підвівся на матраці:

— Фіранки? — спитав він. — Та навіщо, бога ради, тобі знадобилися фіранки?

— Я люблю, щоб було затишно, — сказала місіс Меллоу, — я завжди, завжди намагалася робити все, щоб тобі було затишно. — І її нижня губа затремтіла.

— Та ні, любя, — закричав Сем Меллоу. — Я нічого не маю проти фіранок. Я теж страшенно люблю фіранки!

— Тільки долар дев'яносто вісім центів, — сказала місіс Меллоу, і голос її перервався, — і ти жалкуєш для мене долар дев'яносто вісім центів? — вона схлипувала, і груди її важко здіймалися.

— Та зовсім я не жалкую, — сказав містер Меллоу, — але ж, на бога, що ми з ними робитимемо? Та ж у нас немає вікон!

Місіс Меллоу плакала та й плакала, а Сем обнімав її і втішав.

— Чоловіки ніколи, ніколи не зрозуміють жінок, — схлипувала вона. — Вони ніколи не стараються поставити себе на місце жінок.

І Сем лежав з нею поруч і гладив, і гладив її по спині, аж поки вона не заснула.

РОЗДІЛ IX

Машина Дока під'їхала до лабораторії, і Маку з хлопцями було видно, як Хезель допомагав вивантажувати мішки з морськими зірками. Незабаром Хезель уже тьопав повз пташник до Палацу. Його штани наскрізь вимокли в морській воді аж до кишень, і там, де вони висохли, проступили круглі плями солі. Він важко опустився на многострадну гойдалку, що була його власністю, і скинув тапочки.

Мак спитав:

— Ну, як там Док?

— Чудово, — сказав Хезель. — Розмовляє так, що ні слова не второпаєш. Чи знаєте, що він говорив про смердючих жуків? Та ні, краще вже й не казатиму.

— Значить, настрої у нього доброзичливі? — спитав Мак.

— Авжеж, — сказав Хезель, — ми зібрали триста зірок. З ним усе гаразд.

— Може, нам краще гуртом піти до нього, — сам себе запитав Мак і сам собі відповів: — Ні, мабуть, краще, щоб пішов хтось один. Не варто ввалюватися всім і турбувати його.

— А що таке? — спитав Хезель.

— У нас є план, — сказав Мак. — Я піду сам, щоб його не турбувати. А ви залишайтеся тут і чекайте. Я незабаром повернусь.

Мак вийшов і рушив повз пташник, через залізничну колію. Містер Меллоу сидів на цеглі біля свого котла.

— Ну, як живеш, Сем? — спитав Мак.

— Все гаразд.

— А як дружина?

— Все гаразд, — сказав Сем Меллоу. — Слухай-но, чи ти не знаєш, яким клеєм можна приклеїти тканину до заліза?

Іншим разом Мак з головою поринув би в розв'язання цієї проблеми, та зараз його неможливо було відірвати від наміченої мети.

— Не знаю, — сказав він.

Він перейшов пустище, вулицю і зайшов в лабораторію. Док скинув капелюх, бо тепер небезпеки намочити голову практично не було — хіба що тріснуть водопровідні труби. Він був зайнятий тим, що витягав морських зірок з мокрого мішка і розкладав на холодній цементній підлозі. Морські зірки скорчилися і позчіплювалися, бо вони люблять за щось чіплятися, а в мішку вони могли чіплятися лише одна за одну. Док викладав їх довгими рядками, і повільно-повільно вони розпрямлялися і перетворювалися на правильні, симетричні зірки на цементній підлозі. Темна гостра борідка Дока вся змокріла від поту. Коли зайшов Мак, Док глянув на нього трохи стривожено. Не можна сказати, що Мак завжди приносив з собою неприємності, але щось він обов'язково приносив.

— Як справи, Док? — спитав Мак.

— Чудово, — вичікувально відповів Док.

— Чули про Філіс Мей з «Ведмежого прапора»? Набралася добряче і сама собі загнала зуба в кулак, а тепер зараження аж до ліктя. Зуб вона мені показала. Він штучний. Чи бувають отруйні штучні зуби, га, Док?

— Боюсь, що все, що виходить із людського рота, отруйне, — значущо сказав Док. — А в лікаря вона була?

— Поки що її лікує вишибайло.

— Я б дав їй якого-небудь сульфату, — сказав Док і замовк, чекаючи, коли ж почнеться буря. Він знав, що Мак прийшов даремно, і Мак знав, що Док це знає.

Мак сказав:

— Док, чи потрібні вам тепер які-небудь тварини?

Док з полегкістю зітхнув.

— А що? — обережно спитав він.

Тепер Мак був сама довірливість і відвертість.

— Зараз я розповім вам, Док. Ну, так ось, мені і хлопцям потрібна грошва, потрібна — і край. Це для хорошої справи, просто-таки для благородної.

— Для руки Філіс Мей?

Мак подумав над цією можливістю, звážив її і відкинув.

— Ні, — сказав він. — Це важливіша справа. Філіс і так не помре. Ні-ні, це зовсім інше. Ось ми з хлопцями й подумали, коли вам що треба, ми вам наловимо, і тоді у нас будуть якісь там дрібнячки в кишені.

Це виглядало просто і невинно. Док виклав з мішка ще чотири морські зірки.

— Та мені не завадило б дістати сотні тричотири жаб, — сказав він, — я б і сам їх наловив, але мені сьогодні ввечері треба в Ла-Джоллу. Завтра хороший приплив, а мені потрібні восьминоги.

— На жаб ціна та сама? — запитав Мак. — По п'ять центів штука?

— Ціна та сама, — сказав Док.

Мак був настроєний страшенно оптимістично.

— Хай вас жаби не турбують, Док, — сказав він. — Ми їх наловимо, скільки треба. Навіть і не думайте про них. Ми їх ловитимемо в Кармел-веллі. Я знаю там одну місцинку.

— Гаразд, — сказав Док, — я візьму все, що ви наловите, але мені потрібно щось штук із триста.

— Не турбуйтеся, Док, спить собі спокійно. Будуть вам жабенята, може, навіть штук вісімсот. — Мак заспокоїв Дока щодо жаб, а потім обличчя його ледь помітно затьмарилося.

— Док, — сказав він, — а чи не можна взяти вашу машину, щоб з'їздити в Кармел-веллі?

— Ні, — сказав Док, — я ж тобі пояснив. Мені треба ввечері у Ла-Джоллу, щоб застати ранковий приплив.

— О! — сумовито сказав Мак. — О! Ну, та нехай, Док, про це не турбуйтеся. Може, ми позичимо у Лі Чонга його стару чортопхайку, — сказав він. — Розмова у нас ділова, то, може, дасте авансом дві-три монети на бензин? Адже Лі Чонг нам бензину не дасть.

— Ні, — сказав Док. Він уже якось спіймався був на цей гачок. Одного разу він фінансував похід Гея за черепахами. Він фінансував його на два тижні, і в кінці цього строку, на прохання дружини, Гея посадовили за ґрати, і він так ніколи й не вирушив за черепахами.

— Що ж, мабуть, у такому разі ми не зможемо поїхати, — сумно сказав Мак.

Але Доку справді потрібні були жаби. Він спробував розглядати майбутню операцію як ділову угоду, а не як філантропію.

— Слухай-но, що я зроблю, — сказав він. — Я напишу записку на мою бензоколонку, щоб тобі дали десять галонів бензину. Ну, як?

Мак посміхнувся.

— Чудово, — сказав він. — Це просто чу-

дово. Ми з хлопцями виїдемо завтра вдосвіта. І коли ви повернетесь з півдня, то вже матимете стільки цих клятих жаб, скільки нікому в житті не доводилося бачити.

Док підійшов до ящика з картотекою і написав записку Реду Вільямсу на бензоколонку з проханням забезпечити Мака бензином — десять галонів.

— Ось, маєш, — сказав він.

Мак широко посміхнувся.

— Док, — сказав він, — можете спокійно спати, а про жаб навіть і не згадуйте. Ми всі нічні горщики ними заповнимо, поки ви повернетесь.

Док трохи стривожено провів його поглядом. Справи Дока з Маком і хлопцями завжди були цікаві, але далеко не завжди вигідні для Дока. Він сумно пригадав той випадок, коли Мак продав йому п'ятнадцять котів, а пізно ввечері прийшли хазяї і забрали всіх до одного. «Мак, — спитав він тоді, — чому всі, як один, коти?» Мак сказав: «Док, це мій власний винахід, але вам я розкажу, бо ви свій хлопець. Треба зробити велику пастку з дроту, і не треба ніякої принади — тільки посадить туди кішку. І цим способом можна переловити всіх клятих котів на білому світі».

Вийшовши з лабораторії, Мак перейшов вулицю і зник за дверима бакалійної крамниці Лі Чонга. Місці Лі рубала сало на великій колоді. Кузен Лі опрацьовував прив'язані голівки салату, — так дівчина поправляє зачіску. На купі апельсинів спала кішка. Лі Чонг стояв на своєму звичному місці — за сигарною скринькою, спиною до полиць із спиртним.

Удари пальця об гумову подушечку почастішали, коли на дверях став Мак.

Мак почав одразу.

— Лі, — сказав він, — у нашого Дока таке діло. Він дістав велике замовлення на жаб для Нью-Йоркського музею. Це для нього справа серйозна. Мало того, що це гроші — багато важить довіра. А Доку треба їхати на південь, і ми з хлопцями пообіцяли йому допомогти. По-моєму, якщо комусь потрібна допомога, друзі не повинні відмовляти, особливо коли це такий чудовий хлопчина, як Док. Ручуся, що він залишає у тебе в крамниці по шістдесят-сімдесят доларів на місяць.

Лі Чонг мовчав. Палець посунувся був у бік гумової подушечки, але зупинився і лише трохи сіпнувся, мов хвіст розлюченої кішки.

Мак узяв бика за роги:

— Чи не даси ти нам свою стару тарадайку з'їздити в Кармел-веллі по жаби для Дока — для доброго хлопця Дока?

Лі посміхнувся, торжествуючи.

— Вона зіпсована, — сказав він, — зовсім розвалилася.

На якусь мить це збило Мака з пантелику,



та він тут-таки взяв себе в руки і поклав замовлення на бензин перед Лі Чонгом.

— Дивись! — сказав він, — Доку вкрай потрібні оці жаби. Він навіть дав мені записку на бензин. Я не можу обманути Дока. А Гей вправний механік. Якщо він полагодиць твою тарадайку і дасть їй лад — чи даси ти її нам?

Лі відкинув голову, щоб бачити Мака через свої скельця-половинки. Здавалося б, у пропозиції Мака не було ніякої каверзи. Ма-

шина справді була зіпсована і їздити не могла. Гей справді був вправний механік, а замовлення на бензин було доказом довіри.

— А надовго ви їдеш? — спитав Лі.

— Може, на півдня, а може, на день. Поки жаб не наловимо.

Лі посмутнів, та виходу не було.

Лі добре передбачав усі небезпеки, які таїла в собі ця справа.

— Добле, — сказав Лі.

— Гаразд, — сказав Мак. — Я знав, що Док може на тебе покластися. Зараз скажу Гею, щоб почав лагодити машину. — І він повернувся, щоб іти. — Між іншим, — додав він, — Док платить нам по п'ять центів за штуку, за цих жаб. А у нас буде сімсот чи вісімсот штук. Може, даси нам пінту «Старої теніски», поки ми повернемося з жабами?

— Ні! — сказав Лі Чонг.

РОЗДІЛ X

Френкі почав ходити в Західну біологічну, коли йому було одинадцять років. Тиждень чи щось біля того він з ранку до вечора простоявав перед дверима і дивився. Потім якось він зайшов у під'їзд. Через десять днів він пройшов у передпокій. У нього були дуже великі очі і шорстке волосся — темна, брудна копиця. Руки в нього були теж брудні. Він підняв із підлоги стружку, поклав її у відро для сміття і глянув на Дока. Док саме клеїв етикетки на бутелі з пурпуровою велею. Нарешті Френкі підійшов до робочого стола і поклав на стіл брудні руки. Три тижні готувався до цього Френкі, і в будь яку мить він міг схопитися і втекти.

Врешті Док з ним заговорив.

— Як тебе звуть, синку?

— Френкі.

— Де ти живеш?

— Там, — жест у бік пагорба.

— Чому ти не в школі?

— Я не ходжу до школи.

— Чому?

— Вони не хочуть, щоб я ходив.

— У тебе брудні руки. Ти не вмиваєшся?

Френкі вражено глянув на Дока, потім підійшов до умивальника і довго тер руки. І потім він кожного дня тер свої руки так, що з них мало не злазила шкіра.

І він почав ходити в лабораторію кожного дня. Спілка організувалася без довгих розмов. Док по телефону встановив, що Френкі сказав йому правду. В школі не хотіли, щоб він туди ходив. Він не робив уроків, і у нього було негаразд з координацією рухів. Для нього ніде не знаходилося місця. Він не був ідіотом, він не був небезпечним, його батьки (в усякому разі мати) не хотіли платити за його утримання. Френкі не часто залишався в лабораторії на ніч, зате просиджував там цілі дні. А іноді він залазив у ящик із тирсою і там ночував. Мабуть, дома в цей час відбувалися неабиякі події.

Док спитав:

— Чого ти сюди ходиш?

— Ви не б'єте мене і не даєте мені нікель, — сказав Френкі.

— А дома тебе б'ють?

— У нас дома завжди дяді. Деякі мене б'ють і наказують іти геть, а деякі дають мені нікель і теж наказують іти геть.

— Де твій батько?

— Помер, — туманно сказав Френкі.

— А де мати?

— З дядями.

Док підстриг Френкі і вивів у нього вошей. Він купив у Лі Чонга новий халат і смугастий светр для Френкі, і Френкі став його рабом.

— Я вас люблю, — сказав він якось увечері. — О, я вас люблю!

Він хотів працювати в лабораторії. Він підмітав її кожного дня, але завжди щось робив не зовсім так, як треба. Він не міг підмести підлогу чисто. Він пробував розкласти лангустів за розміром. Вони були у відрі, всі разом. Треба було розкласти їх по великих каструлях — усіх тридцятидвох окремо і чотирнадцятидвох і так далі. Френкі старався, лоб у нього спітнів, та в нього нічого не виходило. Він не міг розрізнити речі за розміром.

— Не так, — казав Док, — дивись-но сюди, Френкі. Ти кладеш їх поряд зі своїм пальцем і дивишся, які сюди досягають. Бачиш? Оцей досягає від кінця вказівного до початку великого. Тепер бери другого, який сягатиме від кінця вказівного до того ж таки місця, — і все буде гаразд.

Френкі старався, та в нього не виходило. І Док ішов нагору, а Френкі залазив у ящик із тирсою і не вилазив звідти цілий день.

Але Френкі був добрий, милий, славний хлопчик. Він навчився запалювати Доку сигари, і йому хотілося, щоб Док курих увесь час, щоб можна було запалювати йому сигари.

А над усе Френкі любив, коли нагорі у Дока збиралися гості. Френкі любив, коли чоловіки й жінки сиділи й розмовляли, і патефон грав музику, від якої у Френкі калатало серце і перед очима поставали невіразні, чудесні велетенські картини. Тоді він примощувався навпочіпки в кутку за кріслом, де його не було видно і звідки він міг слухати і дивитись. Коли всі сміялися з якогось жарту, що він його не розумів, Френкі в захваті реготав у себе за кріслом, а коли заходила розмова на абстрактні теми, чоло його морщилося, і він ставав уважним і серйозним.

Якось увечері він наважився на одчайдушний вчинок. В лабораторії зібралося вузьке коло гостей. Док був на кухні і розливав пиво, коли Френкі зненацька опинився поруч. Френкі схопив склянку з пивом і кинувся з нею до дівчини, що сиділа у високому кріслі.

Вона взяла склянку і сказала: «О, спасибі!» — і посміхнулася до Френкі.

А Док зайшов з кухні і сказав: «Авжеж, Френкі у мене справжній помічник».

Френкі не міг цього забути. Він у думках переживав усе знову і знову. Як він узяв склянку, і як сиділа дівчина, і її голос: «О, спасибі» — і голос Дока: «Справжній помічник — Френкі у мене справжній помічник, — звичайно, Френкі справжній помічник — Френкі», і «О, спасибі!»

Він знав, що готується великий вечір, бо Док закупив біфштекси і багато пива і покликав його допомагати прибирати нагорі. Та все це не мало значення, бо великий план визрів у голові у Френкі, і Френкі вже бачив наперед, як усе буде. Він думав про це знов і знов. Це буде чудово. Це буде прекрасно.

І ось вечір почався, гості приходили й сідали в передній кімнаті, дівчата, молоді жінки й чоловіки. Френкі треба було залишитися самому на кухні за зачиненими дверима. І йому довелося почекати. І ось, нарешті, він залишився сам, і двері були зачинені. Він чув, як розмовляють, чув, як грає патефон. Він діяв дуже спокійно — спершу таця, потім треба дістати склянки, не розбивши жодної. Потім — налити в них пиво, почекати, поки осяде піна, і знову трохи підлити.

І ось усе готово. Він глибоко зітхнув і відчинив двері. Він впустив на кухню музику і гомін. Френкі підняв тацю з пивом і переступив поріг. Він усе знав. Він пішов просто до тієї молодой жінки, яка минулого разу йому подякувала. І зовсім поруч з нею щось трапилось, порушилася координація, засіпали руки, нерви послали термінові сигнали до центрів, та відповіді не надійшло. Таця і пиво впали просто на сукню молодой жінки. Якусь мить Френкі стояв непорушно. Потім повернувся й побіг.

Запала тиша. Чути було, як він біг униз сходами, в підвал. Вони почули сухе шарудіння — і все затихло.

Док тихо спустився униз і зайшов у підвал. Френкі був у ящику з тирсою, заліз аж на дно, з головою. Док чув, як він ридає. Док трохи почекав, потім тихо пішов сходами нагору.

Тут він нічого не міг вдіяти.

РОЗДІЛ XI

Форд моделі «Т», машина Лі Чонга, мав славу історію. В 1923 році це була легкова машина і належала вона доктору Ч. Т. Вортерсу. Доктор їздив на ній п'ять років і потім продав страховому агенту на ймення Реттл. Містер Реттл не відзначався обачливістю. Машину, куплену в чудовому стані, він ганяв, як навіжений. Крила погнулися і пом'ялися. Він не знімав ніг з педалей і тільки те й ро-

бив, що міняв тросики. Коли містер Реттл привласнив гроші клієнтів і залишив Сан-Хозе, його впіймали з сліпучою блондинкою і вислали протягом десяти днів.

Корпус машини був такий понівечений, що новий хазяїн розрізав його навпіл і замінив задню частину невеликим вантажним кузовом. Новий хазяїн зняв передню частину і вітрове скло. Він перевозив на машині каракатиць і любив, щоб обличчя йому овівав свіжий морський вітерець. Звали його Френсіс Алмонс, і життя його було невеселе, бо він завжди заробляв трошки менше, ніж треба на прожиток. Батько залишив йому трохи грошей, та рік у рік, місяць у місяць, хоч би як Френсіс працював, хоч би як ощадно він жив, грошей ставало чимдалі менше й менше, і врешті-решт він зовсім сів на мілину і зник в невідомому напрямі.

Машину взяв собі Лі Чонг за борги Френсіса у бакалійній крамниці.

На той час від машини мало що залишилось, крім чотирьох коліс і мотора, причому мотор став неслухняним і по-старечому впертим і вимагав виняткового піклування і поваги до себе. Лі Чонг не давав йому ні того, ні другого, і в результаті машина здебільшого стояла у високій траві за крамницею, і між спиць її проростала рожка. На задніх колесах були міцні, цілі шини, а передні стояли підняті на колодки.

Певне, кожен з компанії Мака міг би полагодити машину, бо всі вони були досвідченими механіками, але Гей був природженим механіком.

Бо є люди, яким досить глянути, послухати, помацати, щось поправити — і механізм починає працювати. Авжеж, є такі люди, що досить лише їхньої присутності, — і машина йде краще. І саме такою людиною був Гей. Пальці його, торкаючись хронометра чи карбюратора, ставали добрими, розумними і точними. Він умів лагодити тонкі електричні прилади в лабораторії. Він міг би постійно працювати на консервній фабриці, коли б тільки схотів, бо в цій галузі промисловості, яка гірко нарікає, коли щорічний прибуток не покриває загальної суми вкладів, обладнання в значно меншій пошані, ніж фінансові бюлетені. І справді, якби хтось запропонував використати для консервування сардин grosбухи, власники були б страшенно задоволені. А поки що вони користувалися знесиленими, допотопними, страшними машинами, що потребували постійної уваги такої людини, як Гей.

Мак підняв хлопців рано. Вони випили кави і пішли до машини, що стояла у високій траві. Гей уже працював. Він штовхнув ногою одне із знятих передніх коліс.

— Позичте десь насос, треба їх накачати, — сказав він.

Потім він застромив паличку в бензиновий бак під лавкою, що правила за сидіння. Якимсь чудом там збереглося трохи бензину. А потім Гею вдалося подолати просто неймовірні труднощі. Він зняв коробку швидкостей, почистив її, відрегулював люфт і знову поставив коробку на місце. Він відкрив карбюратор і подивився, чи не тече бензин. Він натиснув стартер, щоб перевірити, чи не заіржавів вал і поршні в циліндрах. Тим часом прибув насос, і Едді з Джоном почали накачувати шини, змінюючи один одного. Працюючи, Гей наспівував: «Тек-тек, тек-тек». Він зняв свічки, почистив вусики, обшкріб нагар. Потім Гей вилив трохи бензину в кожний циліндр, перш ніж ставити свічки на місце. Випростався.

— Нам знадобиться парочка сухих батерейок, — сказав він. — Спитай, може, Лі Чонг дасть нам парочку.

Мак пішов і повернувся майже одразу з універсальним «ні», яким Лі Чонг мав намір крити і всі дальші прохання. Гей глибоко замислився.

— Я знаю, де можна дістати парочку батерейок, але сам я піти туди не можу.

— Де? — спитав Мак.

— В підвалі у мене вдома, — сказав Гей. — Від них працює дзвінок на дверях. Якщо хтось із вас, хлопці, піде до мене в підвал — глядіть тільки, щоб вас не спіймала жінка, — то це, коли зайти — ліворуч. Тільки ж ради бога, щоб вона вас не спіймала!

Збори доручили здійснити це завдання Едді, і він пішов.

— Коли спіймаєшся, мене не вплютуй, — гукнув Гей йому навздогін.

Тим часом Гей перевіряв гальмо. Педаль зчеплення не досягала підлоги, і Гей зрозумів, що від тросика там майже нічого не лишилось. Педаль гальма була, навпаки, опущена до підлоги, і він зрозумів, що гальма уже нема, зате в педалі заднього ходу трос був довший ніж треба. У «форда» марки «Т» педаль заднього ходу — гарантія безбідного життя. Якщо у вас відмовило гальмо, можна замість нього використати педаль заднього ходу. А коли коробка передач спрацьована вже так, що ви не можете підніматися крутим схилом — будь ласка — розвернули машину на сто вісімдесят градусів і женіть угору заднім ходом. Гей переконався, що задній хід в порядку, і заспокоївся.

Едді благополучно повернувся з батерейками, і це було добрим знаком. Місіс Гей поралася на кухні. Едді чув її кроки, але вона не чула, як зайшов Едді. В таких справах він був великим майстром.

Гей підключив батерейки, підкачав бензин і поставив пізнє запалювання.

— Крутони-но їй хвоста! — сказав він.

Він був просто чудо, оцей Гей, маленький

механік милістю божою, святий Франціск Асізький, покровитель усього, що може підкручуватися, і накручуватися, і ламатися, святий Франціск гайок, гвинтів і коліщат. І якщо одного чудового дня всі купи машин, покалічені «дузенберги», «б'юїки», «десотто», «плімути», «остіни» та «ізотта-фраскіні» заспівають хвалу господу у злагодженому хорі — це, головним чином, буде заслуга Гея і його братів по майстерності.

Один оберт рукоятки, лише один оберт — і мотор застукотів, захлинувся і застукотів знову. Гей поставив раннє запалювання і зменшив подачу бензину. Він переключив запалювання на магнето, і фордик Лі Чонга крикнув, здригнувся і весело заскрекотів, наче знав, що служить людині, яка любить його і розуміє. Два незначних недоліки машина все-таки мала — з технічного і юридичного погляду. На ній не було номера і не було фар. Та хлопці повісили ззаду плед, щоб здавалося, наче він кинутий випадково, і водночас, щоб тримався він міцно, а спереду ретельно вимазали машину густою грязюкою. Спорядження експедиції було бідне: сітка — ловити жаб — та кілька мішків з рогожі. Городяни, що виїжджають на полювання заради спорту, тягнуть із собою цілий віз їжі й напоїв, та не такий був Мак. Він справедливо вважав, що сільська місцевість є постачальником продовольства. Дві хлібини і те, що залишилося в збірній сулї Едді, — ото і весь їхній запас. Компанія залізла в машину. Гей сидів за кермом, а Мак поряд нього. Вони обминули бакалійну крамницю і загуркотили пустищем, між труб. Містер Меллоу помахав їм, сидючи біля свого котла. Гей загальмував, переїжджаючи вулицю, і з'їхав з тротуару м'яко й обережно, бо на передніх шинах при кожному повороті проглядав корд. Незважаючи на всю свою нетерплячість, вони вирушили в дорогу тільки після обіду.

Нарешті машина загальмувала біля бензоколонки Реда Вільямса. Мак виліз і простягнув Редові свій папір. Він сказав:

— У Дока немає дрібних грошей. Отже, якщо ти наллєш не десять, а п'ять галонів, а замість решти підкинеш нам долар — Док не заперечуватиме. Йому треба на південь, розумієш. Там у нього купа всяких справ.

Ред посміхнувся.

— Бачиш, Мак, — сказав він, — Доку довелося помізкувати над тим, який хід ти тут можеш зробити, і він додумався до того ж, що й ти. Док дуже кмітливий хлопчина. Словом, він мені дзвонив учора ввечері.

— Лий усі десять галонів, — сказав Мак. — А втім, зачекай-но. Бензин дорогою розхлюпається. Лий п'ять, а решту дай нам у бідоні — знаєш, в отакому, запечатаному.

Ред посміхнувся ще ширше.

— Док і це врахував, — сказав він.

— Лий усі десять, — сказав Мак. — Та дивись, щоб у шлангу не залишилось.

Маленька експедиція не поїхала через центр Монтеррея. З огляду на відсутність номера і фар Гей соромливо обирав тихі вулиці. І таким чином їм треба було їхати чотири милі пагорбом угору, по Кармел-хілл, а потім униз, в долину — аж чотири милі по головному шосе, на очах у фараонів, — поки можна буде звернути на безлюдну дорогу до Кармел-веллі. Гей вибрав вуличку, яка вивела їх на головне шосе біля Пітерс-Гейт, саме там, де починається крутий підйом по Кармел-хілл. З шумом і гуркотом Гей пром-

чав угору по пагорбу, а через п'ятдесят ярдів натиснув на педалі і спробував переключити швидкість. Він знав, що то марно. Тро-сик нікуди не годився. На рівному воно б може й нічого, але ж не на пагорбі. Тому Гей зупинив машину, розвернувся і почав спускатися вниз. Потім він додав газу і включив задній хід, а педаль заднього ходу не була спрацьована. І машина повільно і вперто поповзла задом наперед по пагорбу.

Радіатор закипів, звичайно, та деякі експерти вважають, що модель «Т» не може працювати як слід, якщо він не кипить.

Можна було б написати вчений трактат про вплив форда моделі «Т» на мораль, фі-



зичний стан та естетичні погляди середнього американця. Два покоління жителів Америки знали про зчеплення форда «Т» більше, ніж про сонячне сплетення, і про систему його гальм більше, аніж про сонячну систему. Із запровадженням моделі «Т» дещо змінилося уявлення про приватну власність. Обценьки стали суспільним добром, а насос переходив у власність того, хто його підніме. Більшість дітей цього періоду була зачата у фордах моделі «Т», і чимало їх народилося там-таки. Англосаксонське уявлення про домівку було настільки перекручене, що в справжньому значенні вже ніколи й не відродилося.

Машина вперто лізла на пагорб задом наперед, проминула дорогу на Шпиль Джека і підповзла вже до останнього, найкрутішого підйому, коли мотор захрипів, закашляв і затих. Його дихання здавалося зовсім спокійним, коли він перестав працювати. Гей проїхав п'ятдесят ярдів униз по пагорбу і звернув на дорогу до Шпиля Джека.

— В чім річ? — спитав Мак.

— Мабуть, карбюратор, — сказав Гей.

Двигун засвистів, зарипів, і струмисько пари, що прорвався через переливну трубу, засичав, як алігатор.

Карбюратор форда моделі «Т» — механізм нескладний, але, щоб працювати, йому потрібні всі деталі. В ньому є замкова голка, і в неї мусить бути гострий кінчик, і він мусить міцно сидіти в своєму гнізді — інакше карбюратор не працюватиме.

Гей взяв голку в руки і побачив, що кінчик відламаний.

— Чорт! Як це воно вийшло, можеш ти мені сказати? — запитав він.

— Якесь чортовиння, — сказав Мак, — просто чортовиння. А полагодити ти зможеш?

— Дідька лисого, — сказав Гей. — Доведеться шукати нову.

— А скільки вона коштує?

— Щось долар за штуку, коли купувати нову, а стару можна дістати за чверть монети.

— А знайдеться у тебе монета? — спитав Мак.

— Знайдеться, тільки я й без неї обійдуся.

— Гаразд, повертайся, та швидше. Домовились? А ми тебе тут почекаємо.

— Звісно, куди ж ви подінетесь без накопичника, — сказав Гей.

Він вийшов на дорогу. Три машини не помітили його піднятого пальця, а четверта зупинилася. Хлопці бачили, як він заліз у машину і вона рушила пагорбом униз. І потім побачили вони його тільки через сто вісім днів. І треба ж було, щоб машина, яка взяла Гея, поламалася, не доїхавши до міста! І якби Гей не був механіком — не полагодив би

він машини. А якби не полагодив він її, хазяїн машини не запросив би його до бару Джиммі Брачіа. І чому, чому саме тоді був день народження Джиммі! З усіх можливостей на світі — з мільйонів можливостей! — здійснювалися лише ті, що вели Гея в салінаську тюрму. Красуня Ені і Крихітка Коллеті почали сварку і допомагали Джиммі святкувати день народження. Потім зайшла блондинка. Потім була музична суперечка біля музичного автомата. Потім новий друг Гея вирішив показати Спаркі прийоми джуджитсу, та не так почав, і зламав собі руку. Потім був полісмен з хворим шлунком — усе не зв'язані між собою, окремі деталі, а вели вони всі до одного. Просто не хотіла доля, щоб Гей полював на жаб, от вона й мобілізувала на цю справу купу народу і безліч всяких неприємностей, аби, тільки його затримати. Коли настала кульмінація, коли у взуттєвому магазині Хольмана розбили скло і вся компанія почала міряти черевики з вітрини, тільки Гей не почув, як били на сполох. Тільки Гей не пішов на пожежу, а коли прийшла поліція, його знайшли самотнього у вітрині Хольмана в чорному лакованому черевичку на одній нозі і в коричневій домашній туфлі на другій.

А Мак з хлопцями розклали біля машини невелике багаття, коли посутеніло і з океану поповз нічний холод. В соснах над їхніми головами шелестів свіжий морський вітер. Хлопці лежали на глици і дивилися крізь гілля в сумне самотнє небо. Трохи згодом вони поговорили про труднощі, які, очевидно, спіткали Гея, коли той діставав голку, а потім, коли минув ще якийсь час, вони перестали про нього згадувати.

— Мабуть, треба було комусь піти з ним, — сказав Мак.

Близько десятої години Едді підвівся.

— Там, вище на пагорбі, будівельний майданчик, — сказав він. — Піду гляну, чи нема у них форда «Т».

РОЗДІЛ XII

Монтерей — місто з давньою і блискучою літературною традицією. Радісно і з торжеством згадує Монтерей про той факт, що тут жив Роберт Льюїс Стівенсон, і, безперечно ж, в «Острові скарбів» відбиті топографія і берегова лінія мису Лобос. Порівняно недавно тут також жили деякі літератори, та колишнього аромату, колишнього блиску справжніх белетристів уже не було. А одного разу місто було глибоко обурене тим, що громадяни назвали зухвалим нехтуванням пам'яті письменника. Йдеться про подію, по-

в'язану з смертю Джо Біллінгса, великого гумориста.

Там, де тепер міститься нова пошта, раніше був глибокий рівчак з водою, і через рівчак був перекинутий маленький місток. На одному березі рівчака стояла затишна стара пивничка — мексиканський бар, а на другому — дім лікаря, який відав усіма хворобами, народженнями та смертями в місті. Він не нехтував також і тваринами і, доставши освіту у Франції, іноді знічев'я бальзамував трупи, що тоді було новиною. Деякі прихильники старовини вважали цей звичай сентиментальним, інші казали, що це марнування грошей, а треті гадали, що це святотатство, бо в жодній із священних книг про бальзамування нема ні слова. Та кращі і найбагатші сім'ї схвалювали той звичай, і він, очевидно, ставав модним.

Якось уранці шановний містер Коріага йшов униз пагорбом від свого дому до вулиці Альварадо. Він уже переходив згаданий місток, коли його увагу привернули маленький хлопчик і пес, що вилазили з рівчака. Хлопчик тримав у руках печінку, а пес тягнув кілька ярдів кишок, на кінці яких теліпався шлунок. Містер Коріага зупинився і чемно звернувся до хлопчика:

— Доброго ранку.

Маленькі хлопчики в ті часи теж були виховані.

— Доброго ранку, сер.

— Куди ти тягнеш цю печінку?

— Хочу покликати когось із хлопців ловити разом макрель...

Містер Коріага посміхнувся.

— А песик? Теж ловитиме макрель?

— Він сам це знайшов. Це все його, сер. Ми знайшли це у рівчаку.

Містер Коріага посміхнувся і попрямував далі, і тут мозок його запрацював. Це не бичача печінка, ні, вона надто мала. І це не телляча печінка, надто вона червона. Це і не овеча печінка. Тут містер Коріага насторожився. На розі вулиці він зустрів містера Ріана.

— Чи не помер хто в Монтерейі сьогодні вночі? — спитав він.

— Ні, принаймні я нічого не знаю, — відповів містер Ріан.

— А чи не вбили кого-небудь?

— Ні.

Далі вони пішли разом, і містер Коріага розповів про хлопчика з собакою.

У мексиканському барі кілька громадян зібралися для ранкової бесіди. Тут містер Коріага знову розповів свою історію, і щойно він кінчив, як у двері бару зайшов констебль. Вже він мусив знати, чи помер хтось у Монтерейі.

— У Монтерейі ніхто не помер, — сказав

він. — Але в готелі «Дель Монте» помер Джо Біллінгс.

Усі в барі замовкли, і одна й та сама думка майнула в усіх. Джо Біллінгс був великою людиною, великим письменником. Він зробив Монтерею велику честь, померши саме в цьому місті, а з ним повелися негідно. Без довгих суперечок був обраний комітет, до складу якого увійшли всі присутні. Суворі мужі швидко попрямували до рівчака, перейшли місток і почали стукати в двері лікаря, що достав освіту у Франції.

Напередодні він працював дуже пізно. Почувши стукіт, він виліз із ліжка і в халаті, з скуповдженою бородою пішов до дверей. Містер Коріага грізно звернувся до нього:

— Ви бальзамували Джо Біллінгса?

— Так, а що?

— Що ви зробили з його нутрощами?

— Тобто як що? Я викинув їх у рівчак, я завжди так роблю.

Вони примусили його швидко одягтися і поспішили до берега. Якби хлопчик був трошки меткішим — вони б запізналися! Він саме сідав у човен, коли прибув комітет. Кишки валялися в піску, де кинув їх пес.

Потім французькому лікарю наказали все зібрати. Його примусили усе ретельно вимити і обчистити кишки від піску, наскільки це було можливо. Крім того, лікарю довелося заплатити за свинцеву скриньку, яку вклали в труну Джо Біллінгса. Бо не таке місто Монтерей, щоб допустити наругу над стовпом літератури.

РОЗДІЛ XIII

Мак із хлопцями мирно спали на сосновій глиці. Перед світанком повернувся Едді. Він довго ходив, поки здибав форд марки «Т». А коли побачив його, не одразу вирішив, чи добре він вчинить, якщо візьме звідти голку. Адже вона, може, не підійде. Тому він узяв весь карбюратор. Ніхто не прокинувся, коли повернувся Едді. Він ліг поряд із Маком і заснув під сосною. Форд марки «Т» має одну безперечну позитивну якість. Деталі його не тільки легко замінити, а й неможливо розпізнати.

З схилу Кармел-веллі відкривався невимовно гарний краєвид — звивиста бухта, біла піна хвиль на жовтому піску, дюни навколо Сісайда і місто, що тісно притулилося до підніжжя пагорба.

Мак устав на світанку і постояв трохи, дивлячись униз, на затоку. Він бачив, як прийшло кілька сейнерів. Танкер брав нафту біля Сісайда. З-за куців за спиною Мака визирали кролики. Потім зійшло сонце і витрусило з повітря нічний холод, як витру-

шують килими. Відчувши тепло перших променів, Мак пощупився.

Хлопці з'їли трохи хліба, поки Едді встановлював карбюратор. А коли він був готовий, вони не схотіли витрачати сили на те, щоб завести мотор. Вони включили зчеплення і штовхали машину, поки мотор не завісився сам.

А потім Едді, сидючи за кермом, повів форд вгору по схилу, через вершину пагорба і далі униз, повз поля Гетон. Кармел-веллі була сіро-зелена від артишоків, а вздовж річки буйно розрослися верби. Едді звернув ліворуч, у долину. Їм одразу ж усміхнулося щастя. Закурений червоний півень, що зайшов далеко від рідної ферми, надумав перейти дорогу, і Едді без особливого клопоту наїхав на нього. Сидючи на задньому сидінні, Хезель потрошив півня, пір'я летіло у нього з-під рук, і ніколи ще так широко не розкидалися докази убивства, бо з Джемсберга віяв легенький бриз і червоне півняче пір'я летіло аж на мис Лобос, а деякі пір'їнки долітали навіть до моря.

Кармел — чудесна річка. Вона не дуже довга, та на своєму шляху зустрічає все, що тільки може зустріти ріка. Вона вибирається на гори і знову кидається в долини, тече над мілинами, утворює озера біля гребель, просочується крізь загати, шерхотить круглими камінцями, ліниво пливе під смоковницями, запливає у затоки, де живе форель, і зазирає на мілини, де живе лангуст. Взимку вона стає бурхливим лютим потоком, а влітку по ній ходять діти і просто у воді її стоять рибалки. На мілинах стрибають жаби, а над берегами колихається висока папороть. Олені і лисиці приходять сюди пити, скрадаючись у вечірній і досвітній сутіні, а іноді, припавши до берега, жадібно хлеще воду гірський лев. Ферми багатії маленької долини тісняться до річки і використовують її вологу для своїх садів та городів. На берегах пересвистуються перепелиці, а в сутінках туркочуть дикі голуби. Єноти тихо ступають вздовж води, чатуючи на жаб.

Все, що може мати ріка, має річка Кармел.

Кількома милями вище по долині ріка розбивається об високу скелю, з якої звисають папороть і виноградні лози. Під скелею — глибокий зелений вир, а по той бік виру — чудесний піщаний берег, де можна приємно відпочити і приготувати обід.

Мак із хлопцями охоче зупинилися на цьому місці. Тут було чудесно. Якщо десь взагалі можна наловити жаб — то тільки тут. Тут можна було відпочивати, тут можна було втішатися життям. Їх шлях сюди був шляхом процвітання. Крім червоного півня, вони мали кульок моркви, що впав з вантажної машини для перевезення овочів, і дюжину

цибулин, які звідти не впали. В кишені у Мака була пачка кави. В машині був п'ятигалоновий бідон з відгвинченою кришкою. Збірна сулія Едді була майже наполовину повна. Такі речі, як перець і сіль, вони привезли з собою, Мак і його друзі сказали б, що кожен, хто мандрує без солі, перцю і кави, — просто ідіот.

Без особливих зусиль, суперечок і сумнівів вони зсунули до купи чотири гладеньких каменів. Півень, який ще вранці кидав гордий виклик світанку, лежав розрізаний і вимитий в п'ятигалоновому бідоні разом з очищеними цибулинами, а поміж каменів потріскувало маленьке багаття з сухого хмизу, зовсім маленьке багаття. Лише дурні розкладають велике багаття. Щоб зварити півня, потрібно було дуже багато часу, бо в нього теж дуже багато часу забрало те, щоб вирости таким величезним і жилим. Та коли в бідоні почала тихо булькотіти вода, півень теж почав чудесно пахнути.

Мак звернувся до всіх з діловою, енергійною промовою.

— Найкращий час для полювання на жаб — ніч, — сказав він, — отже, по-моєму, треба полежати і відпочити, поки стемніє.

Вони посідали в затінку, потім полягали і скоро один за одним поспули.

Мак мав рацію. Вдень жаби не часто показуються; вони ховаються під папороттю і обережно виглядають з розколин між скелями. Їх треба ловити вночі, з ліхтарями. Люди спали, знаючи, що вночі їм доведеться працювати. Не ліг тільки Хезель, він підтримував вогонь під півнячим бульйоном.

Біля скель не побачиш золотого заходу сонця. Близько другої години, коли сонце спускається, на берег починають лягати тіні. На вечірньому вітрі шелестять смоковниці. Водяні змії повзуть униз, на берег, обережно сповзають у воду і плывуть, тримаючи над водою, наче перископи, свої голівки і залишаючи за собою ледь помітний пінявий слід. Видко, як скидається у воді велика форель. Комари й москіти, що ховалися від сонця, залишають свої сховища і дзижчать над водою. Всі жуки, всі мухи, шершні, метелики, оси і бабки повертаються до себе додому. І коли над берегом погустішали тіні, коли свиснула перша перепелиця, Мак із хлопцями прокинулися. Пахощі бульйону краями серце. Хезель зірвав з прибережного лавра свіжий листок і поклав його в суп. Морква була вже там. Кава кипіла сама по собі на окремому камені, трошки оддалік од вогню, щоб не википіла. Мак прокинувся, підвівся, випростався, хитаючись побрів до берега, умився, зачерпнувши воду долонею, відхаркнувся, висякався, прополоскав рот, затягнув ремінь, пошкріб ногу, зачесався з до-

помогою п'ятірні, ковтнув із пляшки, гикнув і сів біля багаття.

— Збіса здорово пахне, — сказав він.

Чоловіки, прокидаючись, роблять приблизно одне й те саме. Усі, з незначними відхиленнями, повторили дії Мака. І скоро всі вони вже сиділи довкола багаття і вихваляли Хезеля. Хезель встромив свій кишеньковий ніж у півняче стегно.

— Не можна сказати, щоб він був надто вже м'який, — сказав Хезель. — Щоб він став м'яким, його треба варити тижнів зо два. Здоровезний. Як гадаєш, Мак, скільки йому років?

— Мені сорок вісім, а де там мені з ним рівнятися, — сказав Мак.

— А цікаво, скільки років може прожити півень, — сказав Едді. — Якщо він не захворіє і ніхто його не переїде?

— Ну, до цього ніхто не додумався, — сказав Джон.

Приємний це був час. Сулія ходила по колу і зігривала їх.

Джон сказав:

— Едді, ти не подумай чогось поганого. Просто так, спало на думку. Що, коли б у тебе в барі було три запасні сулії. Що, коли б ти в одну зливав усе віскі, а в другу все вино, а в третю все пиво, — га?

Пропозиція була зустрінута ніяковою мовчанкою.

— Та ні, я нічого не думаю, — квапливо сказав Джон. — Мені дуже подобається так, — Джон говорив і говорив, бо зрозумів, що допустив страшну нетактовність, і ніяк не міг зупинитися. — І особливо мені подобається, що тут ніколи не знаєш наперед, що з тобою буде. Береш, наприклад, віскі, і завжди знаєш, що з тобою буде. Якщо полюблюєш битися — будеш битися, коли очі на мокрому місці — сльозупустиш. А тут, — сказав він великодушно, — тут ти ніколи не скажеш наперед — може, тобі захочеться злізти на дерево, а може, ти хочеш доплисти до Санта-Крус. Так значно цікавіше, — невпевнено додав він.

— До речі, про плавання, — сказав Мак, заповнюючи паузу, щоб перебити нарешті Джона. — Цікаво, що сталося з цим парубчагою, Маккінлі Мораном. З отим водолазом, пам'ятаєте?

— Я пам'ятаю, — сказав Х'югі, — ми з ним дружили. Саме тоді в нього роботи мало було, і він здорово пиячити почав. Це страшне діло — пити й пірнати. Ну, й мав він неприємності. А врешті-решт продав свій скафандр, і шолом, і насос і виїхав з міста. Не знаю, куди він поїхав. Він ні на що не годен був після того, як пірнув за тим італійцем, що зачепився за якор «Дванадцятьох братів». Саме тоді й пірнув Маккінлі. Ну, в нього й тріснули барабанні перетинки, і після цього

він ні на що не був годен. А італійцеві — нічого.

Мак знову ковтнув з сулії.

— А під час сухого закону — от коли грошенят сила у нього була! — сказав Мак. — Одержував по двадцять п'ять монет на день від уряду за те, що перевіряв, чи не сховав хто на дні спиртне, і по три долари з ящика від Луї за те, що нічого не знаходив. Потім почав піднімати по ящику на день, щоб зробити приємне урядові. Луї нічого проти не мав. Робив так, щоб нікого з інших водолазів на це діло не брали. Просто купу грошей тоді загірб Маккінлі.

— Еге ж, — сказав Х'югі. — Тільки він, як усі, — загребе грошей — і одразу давай одружуватися. Тричі одружувався, поки не залишився ні з чим. Я вже все знав наперед. Коли купує лисяче хутро — значить, чекай — скоро оженився!

— Цікаво, що це з Геєм? — спитав Едді. Вони вперше заговорили про нього.

— Та, видно, все те саме, — сказав Мак. — Цим жонатим вірити не можна. Хоч він і бачити не може своєї старої, а все одно до неї приповзе. Ходитиме, думатиме, а все одно приповзе. Отож їм вірити не можна. Візьміть Гея, наприклад, — сказав Мак. — Стара його лупцює. Б'юся об заклад — варт Гею пробути без неї три дні, і він обов'язково вирішить, що сам в усьому винен, і повернеться до неї на задніх лапках.

Вони їли не кваплячись, із смаком роздираючи півня, тримаючи в руках апетитні кусені, поки вони прохолонуть, і обгризаючи з кісток жилаве м'ясо. Вони різали моркву сухими вербовими гілочками, а потім, передаючи один одному бідон, пили суп, а вечір все напливав, м'яко, мов музика з далнини. Перепелиці кликали одна одну вниз, до води, у затоці скидалися форелі, метелики літали і тремтіли над берегом, денне світло змішувалося з темрявою. Вони передавали по колу каву, зігрілися, наїлися й замовкли. Нарешті, Мак сказав:

— Хай йому чорт! Ненавиджу брехунів!

— А хто тобі збрехав? — спитав Едді.

— Та що там, коли чоловік трохи й збреше для загальної користі або просто так, для розмови — я нічого не скажу, але того, хто бреше сам собі, — я ненавиджу.

— А хто це? — спитав Едді.

— Та я ж, — сказав Мак. — А може, й ви. Всі ми, — сказав він серйозно. — Усі ми, хай би нас чорти взяли. Ми вирішили влаштувати для Дока вечірку. І ось ми приперлися сюди і маємо всі двадцять чотири приємності. А потім ми повернемося і здеремо з Дока грошенята. Нас п'ятеро: — отже, ми вижлуктимо вп'ятеро більше, ніж він. І щось мені здається, що не для Дока ми стараємося. Щось мені здається, що стараємося ми

для самих для себе. А Док такий чудовий хлопчина! Другого такого я ще ніколи не бачив. І не хочеться мені його коштом наживатися. Знаєте, якось я хотів розколоти його на долар. Наплів цілу історію. Плів, плів, і саме на середині бачу — Док зрозумів, що все це брехня. Ну, я просто тут-таки й кажу: «Док, все це брехня собача!» А він поліз у кишеню і витягає звідти монету. «Мак, — каже, — по-моєму, якщо хтось вигадує цілу історію, щоб дістати долар, значить він йому й справді потрібен», — і дав мені монету. Я її йому другого ж дня віддав. Не витратив. Просто пролежала вона у мене до ранку, а вранці я віддав її назад.

Хезель сказав:

— Ніхто так не любить вечірки, як Док. От ми йому і влаштуємо вечірку. То якого ж тобі ще дідька?

— Не знаю, — сказав Мак. — Хочеться зробити щось саме для нього, а не так, щоб більше нам перепало.

— А може, подарунок, — запропонував Х'югі. — Давайте купимо віскі, піднесемо Доку, і нехай Док робить з ним, що йому забагнеться.

— Оце ти діло кажеш, — схвалив Мак. — Так ми й зробимо. Подаруємо йому віскі, а самі змиємося.

— Сам знаєш, що з цього вийде, — сказав Едді. — Анрі і всі оті з Кармел нюхом почують віскі, і замість нас п'ятьох там буде з двадцятьоро молодців. Док сам якось казав мені, що коли він смажить м'ясо, весь Консервний Ряд до мису Сур чує запах. Не бачу тут вигоди. Вже краще для нього буде, коли ми самі влаштуємо йому вечірку.

Мак зважив це міркування.

— Може, ти й маєш рацію, — сказав він нарешті. — Ну, а що, коли, крім віскі, подарувати йому іще щось, може, запонки з його іменем?

— Отуди, — сказав Хезель, — дуже потрібне Доку таке г....

Настала ніч, і зірки мерехтіли в чорному небі. Хезель поправив вогонь, і на темному березі спалахнула пляма світла. За пагорбами пронизливо гавкала лисиця. І тепер, уночі, з пагорбів долинали пахощі шалфею.

Вода вирувала між камінням, струмуючи з глибини.

Мак роздумував над останньою пропозицією, коли чийсь кроки примусили їх обернутися. З темряви вийшов високий чоловік, у нього була рушниця; поруч боязко й беззвучно ступав пойнтер.

— Якого біса вам тут треба? — спитав чоловік.

— Нічого нам не треба, — відповів Мак.

— Тут же написано. Не полювати, не розпалювати багаття, не ловити рибу, не ставати

на ніч. Забирайте манатки, гасіть своє вогнище і забирайтеся самі.

Мак смиренно підвівся.

— Я не знав, капітане, — сказав він, — слово честі, ми не бачили написів, капітане.

— Та вони тут всюди, куди не глянь. Не могли ви їх не бачити.

— Розумієте, капітане, ми, звісно, винні, та ви вже нас пробачте, — сказав Мак. Він трохи помовчав і потім пильно придивився до сутулої постаті.

— Ви військовий, адже правда, сер? Я завжди впізнаю військового. У них особлива виправка, не така, як у звичайних. Я сам довго був в армії, отже, завжди відрізняю військового.

Плечі незнайомого ледь помітно випро-сталися, майже невловимий рух, та постава його змінилася.

— Я не дозволяю палити тут багаття, — сказав він.

— Звичайно, ви вже нас пробачте, — сказав Мак. — Ми зараз-таки підемо, капітане. Треба вам знати, ми працюємо для однієї групи вчених. Ми хотіли б наловити трохи жаб. Ці вчені вивчають рак, і ми допомагаємо їм ловити жаб.

Незнайомий на якусь мить завагався.

— А нащо їм жаби? — спитав він.

— А як же, сер, — сказав Мак. — Вони прищеплюють рак жабам, а потім вивчають їх, провадять різні досліді, і коли в них є жаби — вважай, що діло зроблено. Та коли ви не хочете, щоб ми залишалися на вашій землі, капітане, ми зараз і підемо. Якби ми знали, то хіба прийшли б сюди.

Раптом Мак — неначе вперше — побачив пойнтера.

— Господи, яка гарненька сучка, — сказав він у захваті. — Їй-богу, вона схожа на Йоллу, яка взяла приз на змаганнях у Вірджинії минулого року. Це вірджинська собака, капітане?

Капітан знову трохи завагався, потім збрехав:

— Так, — коротко сказав він. — Ось кульгає: кліщ вкусив у самісіньке плече.

Мак одразу пройнявся співчуттям.

— Чи можна глянути, капітане? Ходи-но сюди, дитинко, ну-ну, дитинко, — собака подивилася на хазяїна і бочком підійшла до Мака.

— Підкинь-но хмизу трохи, бо темно, — обернувся він до Хезеля.

— Це високо, і вона не може вилізати, — сказав капітан і нахилився над плечем Мака, розглядаючи місце укусу.

Мак видушив трохи гною із зловісної на вигляд рани.

— У мене колись був собака, в нього теж вийшла така штука, і пішло все глибше та й

глибше, аж поки не здох. Вона недавно ощенилася, правда?

— Еге ж, — сказав капітан, — шестеро щенят. Я їй тут йодом мазав.

— Ні, — сказав Мак, — це не те. А чи не знайдеться у вас трохи англійської солі?

— Є — велика пляшка.

— О, тоді зробіть гарячий компрес з англійської солі і прикладіть сюди. Вона ослабла, розумієте, через щенят. Не дай боже, ще захворіє. Тоді у вас і щенята пропадуть.

Собака зазирнула Маку глибоко в очі і лизнула йому руку.

— Чи знаєте, капітане, що я вам скажу? Я сам займуся нею. Англійська сіль — вірний засіб. Це найкраще.

Капітан погладив пойнера.

— А знаєте, у мене за домом — став, і там повнісінько жаб, я навіть спати не можу ночами. Чи не зазирнути б вам туди? З вечора до ранку кумкають. Я був би радий здихатися їх.

— Оце здорово з вашого боку, — сказав Мак. — Певен, що вчені будуть вам страшенно вдячні. Та мені хотілося б зробити собачці компрес. — Він повернувся до гурту. — Погасіть-но вогнище, — сказав він, — затопчіть усе, щоб і жаринки не лишилося, та приберіть тут як слід, щоб було чисто, а я піду з капітаном лікувати Йоллу. Коли все приберете — ідіть за нами.

І Мак з капітаном пішли.

Хезель насипав піску на вогонь.

— Їй-богу, Мак міг би бути президентом Штатів, якби схотів, — сказав він.

— Ну, й що б він тоді робив? — запитав Джон. — Нащо це йому потрібно?

РОЗДІЛ XIV

Ранній ранок у Консервному Ряді — час чудес і чар. В сіру пору, коли вже розвидніло, а сонце ще не зійшло, Ряд немовби коливається у небутті, у сріблястому тихому ссайві. Вуличні ліхтарі гаснуть, і світиться зелень трави. Рифоване залізо консервних фабрик перламутрово міниться платиною, а може, старим оловом. Жодного автомобіля. Ще не порушили нічної тиші звуки бізнесу і прогресу. Чути, як шумлять і киплять хвилі, розбиваючись об фабричні палі. Це час великого спокою, мертвий час, коротка пора відпочинку. Коти, наче густі краплини патоки, падають з парканів і розтікаються по піску в пошуках риб'ячих голівок. Тихі ранкові собаки виступають, неквапливо зважуючи, де б підняти лапу. Чайки, ляскаючи крилами, розміщаються на дахах фабрики, чекаючи денних покидьків. Вони сидять рядком на гребені даху. Від скель біля водної станції Хопкінса долинає ревіння морських левів, схоже на собачий гавкіт. Повітря свіже й бадьо-

ре. На задніх дворах кроти роблять свіжі насипи з вологої ранкової землі, виповзають на волю за квітами і затягають їх у свої нори. Перехожих дуже мало, так мало, що вони тільки відтіняють картину занедбаності і пустоти. Якесь дівчина із закладу Дори повертається від клієнта, надто хворого або надто багатого, щоб самому відвідувати дім. Фарба на її обличчі трохи розвезлася, і вона йде стомленою ходою. Бакалійник Лі Чонг виносить урни з покидьками і ставить їх на брук. Фабричні сторожі визирають із своїх будок і мружаться від ранкового світла. Вишибайло з ресторану «Ведмежий прапор» виходить на ганок і потягується, й позіхає, і чухає живіт. Хропіння квартиронаймачів містера Меллоу долинає лунко, неначе з глибокого тунелю. Це дорогоцінний, дивовижний час, пустий проміжок поміж днем і ніччю, коли час зупиняється і дивиться на себе.

Одного такого ранку, такої світанкової пори двоє солдатів і дві дівчини безтурботно йшли вулицею. Вони прямували з ресторану «Ла-Іда» і були дуже стомлені і дуже щасливі. Дівчата були міцні, повногруді й сильні, і їхнє світле волосся трохи скуйовдилось. На них були платтячка з віскози; пом'яті, вони немовби обліплювали опуклості їхніх тіл. На обох були солдатські кашкети — у однієї на потилиці, у другої козирок сповз майже на ніс. Це були повногубі, кирпаті дівчата з широкими стегнами, і вони дуже втомилися.

У солдатів мундири були розстебнуті, а ремені просунуті під погони. Галстуки — трохи попушені, щоб можна було розстебнути комір сорочки. На солдатах були капелюшки дівчат — на одному крихітний солом'яний капор з пучком ромашок, на другому — в'язана біла шапочка, прикрашена медальйонами з блакитного целофану. Вони йшли, побравшись за руки і гойдаючи руками в такт. В одного з солдатів була паперова сумка, а в ній банки пива.

Вони тихо йшли в перламутровому світлі ранку. Вони здорово повеселилися, і тепер їм було добре. Вони ніжно посміхалися, наче стомлені діти, що згадували, як вони були в гостях. Вони дивилися одне на одного і посміхалися і розгойдували руками. Вони пройшли повз ресторан «Ведмежий прапор» і гукнули: «Гей!» вишибайлу, який чухав живіт. Вони слухали хропіння, що лунало з труб містера Меллоу, і посміхалися. Біля бакалійної крамниці Лі Чонга вони зупинилися і зазирнули в брудну вітрину, де безладно лежали одяг, інструменти і їжа. Розгойдуючи руками і злегка човгаючи ногами, вони дійшли до кінця Консервного Ряду і повернули до залізниці. Дівчата стали на рейки і пішли по них, а солдати підтримували подруг за пухкі талії. Потім вони проминули судно-

верф і завернули до Морської станції Хопкінса, схожої на парк. Там, навпроти станції, крихтний пляж, узбережжя, мініатюрне узбережжя поміж двома рифами. Лагідні ранні хвилі лизали берег і тихо шепталися. Ніжний запах водоростей долинав від надбережних скель. Коли четверо вийшли на пляж, сонячна іскра промчала над затокою, підпалила воду і забарвила скелі в жовте. Дівчата благопристойно вмостилися на піску і поправили спідниці, що задержалися на колінах. Один з солдатів продірявив чотири банки пива і передав кожному по одній. А потім чоловіки лягли на пісок і поклали голови дівчатам на коліна і втупилися їм в обличчя. І вони посміхалися одне одному, і в їхніх посмішках були втома, тиша й весела таємниця.

З боку станції почувся собачий гавкіт — сторож, темний, похмурий чоловік, помітив їх, і його чорний, похмурий спанієль теж помітив їх. Сторож закричав на них, і помітивши, що вони навіть не ворухнулися, спустився на пляж, а пес його гавкав без угаву.

— Ви що це? Чи не знаєте, що тут лежати заборонено? Ідіть звідси. Ви порушуєте права приватної власності!

Солдати, здавалося, не чули його. Вони посміхалися до дівчат, а ті гладили їх волосся біля скронь. Нарешті неквапливо один з солдатів повернув голову, щочка його тепер притискала до колін дівчини. Він лагідно посміхнувся до сторожа.

— Чи не пішов би ти — знаєш куди? — спитав він мирно і знову одвернувся, і втупив очі в обличчя дівчини.

Сонце сяяло в її волоссі, і вона торкала солдата за вухо. Вони навіть не помітили, як сторож повернувся і пішов геть.

РОЗДІЛ XV

Коли вся компанія прийшла на ферму, Мак був на кухні. Собака лежала на боці, а Мак прикладав їй до хворого місця ганчірку, просякнуту англійською сіллю. Гладенькі, пухнасті щенята тицялися мордами їй в ноги, а вона терпляче дивилася в обличчя Маку, і очі її промовляли: «Ви ж бачите, я намагаюсь йому пояснити, а він нічого не тямить».

Капітан тримав лампу і дивився вниз, на Мака.

— Добре, що ви мені це пояснили, — сказав капітан.

Мак відповів:

— Звичайно, діло ваше, сер, і не хочеться втручатися — але слід було б забрати щенят. У неї нема зовсім молока, і вони пожують її на шмаття.

— Знаю, — сказав капітан. — Мабуть, треба було взагалі одного залишити, а решту втопити. Стільки клопоту, я зовсім закрутився. Тепер уже мало хто цікавиться мисливськими собаками. Тепер питають здебільшого доберманів, пуделів, та боксерів.

— Я знаю, — сказав Мак, — а нема ж кращої собаки, як пойнтер. Не розумію, що це на всіх найшло? Але ж ви не будете, — ну, я хочу сказати — топтити їх, га, капітане?

— Бачте, — мовив капітан, — відтоді, як моя дружина почала цікавитися політикою, я відчуваю, що скоро зовсім збожеволю. Її обрали до окружного муніципалітету, і коли немає засідань, вона роз'їжджає з промовами, а коли вона вдома, то весь час заглиблена в політику і пише біллі.

— Ви, певне, як диявол... Я хочу сказати, ви, мабуть, страшенно нудьгуєте, — сказав Мак. — Але коли б я мав отакого цуцика — він показав на щеня, що перекидалося на підлозі, — я б, їй-богу, за три роки зробив би з нього справжнього мисливського пса.

— Хочете щеня? — запитав капітан.

Мак звів на нього очі.

— А ви б мені подарували? О, господи Ісусе, звичайно хочу!

— Беріть, який більше подобається, — сказав капітан. — Тепер уже ніхто не розуміється на мисливських собаках.

Хлопці стояли на кухні і провадили побіжний огляд.

Дружини, очевидно, не було вдома — відкриті банки, сковорідка із залишками яєшні, крихти хліба на кухонному столі, коробка з набоями на хлібниці — усе так і волато про відсутність жіночих рук; проте білі фіранки, паперові серветки на полицках і вузьенькі рушники свідчили про те, що жінка тут побувала. І вони мимоволі раділи, що зараз її нема. Жінки, що розкладають паперові серветки на полицках і користуються такими рушничками, завжди ставилися неприязно і з недовірою до Мака з хлопцями. Такі жінки знали, якою страшною загрозою для домашнього вогнища є Мак і його хлопці, бо зручність, дружба і піклування в трактуванні цих останніх були якоюсь протилежністю чистоті і строго заведеному порядку. Вони просто страшенно раділи, що її нема.

Капітан уже, видимо, вважав, що вони робили йому честь своєю присутністю. Він не хотів відпускати їх і нарешті нерішуче промовив:

— Може, чогось вип'єте, хлопці, зігрієтеся, перш як йти ловити жаб?

Усі подивилися на Мака. Мак нахмурився, ніби зосереджено обмірковував пропозицію.

— Коли ми виїжджаємо за науковим матеріалом, ми, так би мовити, беремо собі за правило ні краплини в рота не брати, — ска-

зав він, але тут-таки немовби пожалкував про свою нетактовність.

— Та коли вже ви так тепло до нас поставилися... Загалом, сам я не відмовлюся від чарочки. Та от не знаю, як хлопці...

Хлопці вирішили, що від чарочки і вони не відмовилися б... Капітан узяв ліхтар і спустився в погріб. Їм було чути, як він спотикався об колоди та ящики. Скоро він повернувся з п'ятигалоновим дубовим барильцем у руках і поставив його на стіл.

— Під час сухого закону я сховав був трохи кукурудзяного віскі. Я оце подумав, саме час глянути, як воно там. Воно вже старе-престаре, мало зовсім не забув про нього. Бачте — моя дружина... — він не кінчив фразу, бо ясно було, що вони його зрозуміли. Капітан вибив з барильця чіпок і взяв склянки з полиці, оздобленої паперовим мереживом. Нелегка це робота — розливати малі дози з п'ятигалонового барила. Кожен одержав по півсклянки прозорої, коричневатой рідини. Вони церемонно почекали господаря, потім сказали: «Ну, поїхали» і переخیли склянки. Проковтнули, облизали губи, і очі їх посоловіли.

Мак втупився в свою склянку так, немовби на дні її була накреслена священна заповідь. Потім він підвів очі.

— Що ж, нічого не скажеш, — промовив він, — у пляшках такого не буває... — він глибоко зітхнув і прищмокнув. — Я, по-моєму, в житті нічого смачнішого не куштував, — додав він.

Видно було, що капітану було дуже приємно це чути. Погляд його знову зупинився на барилі.

— Воно таки добре, — сказав він, — може, хильнемо ще по чарочці? — Мак знову зазирнув у свою склянку:

— Хіба що по чарочці, — погодився він, — може, краще відлити трохи в графин? Бо ще розіллете.

Через дві години вони згадали, чого сюди прийшли.

Жаб'ячий став був прямокутний — п'ятдесят футів завширшки, сімдесят футів завдовжки і чотири завглибшки. Буйна, соковита трава росла по берегах, і по вузькому рівчаку сюди йшла вода з річки, а звідси, теж маленькими рівчачками, до фруктових садів. Жаб тут було більш як досить — тисячі жаб. Їх голоси краляли нічну тишу, вони кумкали, квакали, каркали, скрекотіли, зойкали. Вони піднімали пісню до зірок, щербатого місяця, буйної трави. Вони співали пісні кохання, кидали войовничі кличі. Люди в темряві підкрадалися до ставу. Капітан ніс майже повний графин віскі, і кожний тримав у руках склянку. Капітан розшукав для всіх ліхтарі. Х'югі і Джон тягли мішки. Вони спокійно підійшли зовсім близько, і тут жаби почули їх.

Ніч прорізав несамовитий жаб'ячий зойк, і потім враз запала тиша. Мак, хлопці і капітан сіли на землю, щоб випити по останній чарочці, і розробили план кампанії. А план був сміливий.

Протягом тих тисячоліть, поки люди й жаби разом жили на світі, люди, мабуть, полювали на жаб. І протягом цього часу виробили певні прийоми полювання і оборони. Людина з сіткою або луком, або списом, або рушницею безгучно, як їй здається, підкрадається до жаби. Мається на увазі, що жаба мусить сидіти тихо, дуже тихо — і чекати. Правила гри вимагають, щоб жаба чекала аж до останньої секунди, коли накидають сітку, коли стріла вже в повітрі, коли палець натискає гашетку. І тоді жаба стрибає, плюхає у воду, пливе на дно і чекає, поки людина піде собі. Так це робилося давно. Так це робилося споконвіку. І жаби мали право сподіватися, що так усе робитиметься і надалі. Буває, що сітку накидають надто швидко, що спис коле, куля пробиває, і жабі тоді край. Та все робиться чесно, і це цілком законно. І жаби не в претензії. Але ж як вони могли завбачити новий метод Мака? Як могли вони завбачити той жах, що чекав на них? Раптовий спалах світла, крики і зойки людей, тупотіння ніг. Усі жаби, як одна, не тямлячи себе кинулися у воду і попливли на дно. А потім у став зайшла шеренга людей; спотикаючись, каламутячи воду, тупаючи ногами по дну, посувалися вони ставом. Жаби, налякані до істерики, вигнані з насиджених місць, пливли перед тупаючими, хлюпаючими ногами, а ноги наздоганяли їх. Жаби — добрі плавці, та їм бракує витривалості. Вони пливли униз ставом, поки нарешті, знесилені, не були притиснуті до берега. Деякі жаби — але таких було дуже небагато — розгубилися і одчайдушно кинулися просто назустріч хлюпаючим ногам, пропливли між ними і таким чином врятувалися. Та більшість вирішила назавжди залишити цей став і знайти нове житло в іншій країні, де не може бути подібних неподобств. Хвилі збожеволілих від жаху жаб — великих і малих, бурхливих і зелених, викочувалися на берег, корчилися, звивалися, стрибали і штовхалися. Вони дерлися на кущі, чіплялися одна за одну, маленькі лізли на великих. А потім — о, немовний жах! — їх наздогнало світло ліхтаря. Двоє людей збирали їх, наче ягоди. Шеренга вийшла з води, люди оточили жаб з тилу і зібрали, мов картоплю. Десятки й сотні їх покидали в мішки, і мішки виповнилися знесиленними мокрими, стогнучими жабами, що втратили надію на порятунок.

Деяким, звичайно, пощастило втекти, деякі врятувалися ще в ставі. Та незважаючи на це, жаб'яча історія не знає другого такого розгрому. Жаби — кілограмами, десятка-



ми кілограмів! Ніхто не рахував їх, там їх було не менш як шістсот-сімсот штук. Потім Мак позав'язував мішки. Хлопці страшенно вимокли, з них просто текло, а ніч була холодна. Вони пережили ще по чарочці на березі, перш як повертатися в дім — щоб не застудитися.

Навряд чи доводилося капітанові ще коли-небудь у житті так веселитися. Він був дуже вдячний Маку з хлопцями. Потім, коли загорілися фіранки і їх довелося гасити рушниками, капітан благав хлопців не турбуватися і не завдавати собі клопоту. Він вважав би за честь для себе дати їм спалити свій дім, якби це їх хоч трохи потішило.

— Моя дружина — чудова жінка, — сказав він, немовби щось підсумовуючи. — Просто чудесна жінка. Їй би народитися чоловіком. Якби вона була чоловіком, я б з нею не одружився.

Він довго реготав з свого дотепу, повторив його три чи чотири рази підряд і вирішив запам'ятати, щоб потім усім розповісти. Він налив графин віскі і вручив Маку. Він вирішив оселитися разом з ними в Нічліжному палаці. Він вирішив, що дружині його сподобалися б Мак і хлопці, якби вона з ними познайомилася. Нарешті він заснув на підлозі серед щенят. Мак і хлопці налили собі по чарчині і задумливо подивилися на нього.

Мак сказав:

— Він подарував мені цей графин віскі, адже ж правда? Усі чули.

— Точно, — сказав Едді, — я сам чув.

— І подарував мені цуценя!

— Авжеж, на вибір, яке сподобається. Ми всі чули, а хіба що?

— Я ніколи ще не обдирав п'яних і тепер не збираюся, — сказав Мак. — Тільки треба нам забиратися звідси, поки не пізно. Він прокинеться, його нудитиме, і в усьому будемо винні ми... Ні, щось не хочеться мені тут залишатися.

Мак подивився на спалені фіранки, на залиту віскі і загиджену щенятами підлогу, на плями лою, що застигли на плиті. Він підійшов до щенят, уважно оглянув їх, обмацав, погладив шерсть, зазирнув в очі, перевіряв кожному пащу і вибрав гарненьку плямисту сучку з густо-коричневим носом і чудесними темно-жовтими очима.

— Ходи-но сюди, любко, — сказав він.

Вони погасили лампу, щоб не сталося пожежі. Вже розвидніло, і вони залишили дім.

— Мабуть, і не пригадаю ще такої веселої прогулянки, — сказав Мак. — Та от як подумаю про його дружину — як вона повернеться та як усе це побачить, — то просто дроз проймає. — Щеня тихенько вискнуло, і Мак сховав його під плащем.

— А він і правда чудесний хлопець, — ска-

зав Мак. — Коли, звичайно, створити йому відповідний настрій. — Він попрямував до того місця, де вони залишили свій форд.

— Не треба забувати, що ми це робимо для Дока, — сказав він. — І коли подумати, як усе добре виходить, можна сказати, Доку в житті здорово щастить.

РОЗДІЛ XVI

Певно, ніколи ще дівчатам Дори не доводилося стільки працювати, як того березня, під час великого лову сардин. І не тільки через те, що риба плинула сріблястими бійонами, і грошенята плинули майже так само густо. В Президіо розквартирувався новий полк, і перший час неприкаяна солдатня, як завжди, нікала без діла. А у Дори, як на те, тоді саме було мало робочої сили, бо Єва Фланеган взяла відпустку і виїхала в Сан-Луї, Філіс Мей зламала ногу, злізаючи з мотоцикла в Санта-Крус, а Ельзі Зад уся віддалася новені — дев'ятиденній молитві, і більше ні на що не годилася. Вечорами у Дори весь час товклися матроси з риболовецьких суден, і їхні кишені були обтяжені нікчемним металом. Вони виходили у море в сутінки і ловили сардин цілу ніч, а після обіду їм хотілося трохи розважитися. Пізніше приходили солдати нового полку, накручували патефон, пили кока-кола і наглядали собі дівчат, на ті часи, коли в кишенях у них будуть гроші. Дора мала чималий клопіт з вирахуванням прибуткового податку, бо їй, хоч-не-хоч, доводилося миритися із загадковою суперечністю, яка полягала в тому, що промисел, визнаний нелегальним, оподатковується. І до всього ж були ще й постійні клієнти: робітники золотих копалень, ковбої з ранчо, залізничники, що заходили в парадні двері, і великі чини та поважні бізнесмени, що заходили з заднього ходу в спеціально призначені для них маленькі ситцеві вітальні.

Коротше кажучи, це був моторошний місяць. Та мало того, в розпал усієї цієї колотнечі почалася епідемія грипу. Вона охопила все місто. Місіс Талбот і її дочка з готелю «Сан-Карлос» захворіли на грип. Том Ворк захворів. Бенджамен Пібоді і його дружина — захворіли. Високоповажна Марія Антонія Філд захворіла. Усе сімейство Кросс злягло від грипу.

Лікарі Монтерея — а їх завжди цілком вистачало на всі хвороби, нервові розлади і нещасні випадки — просто падали з ніг. Вони не могли обслужити навіть тих клієнтів, які, коли й не платили за рахунками, то принаймні мали для цього досить грошей. Консервний Ряд, який давав стійкіше плем'я, ніж інші частини міста, довго протистояв пошесті, та

нарешті здався і він. Школи закрилися. Не лишалося жодного будинку, де б не лежали у гарячці діти й не хворіли батьки. Це не була смертельна хвороба, як у 1917 році, та у дітей вона часто переходила в мастоїдит. Представники медицини були страшенно зайняті, і Консервний Ряд до того ж не обіцяв великої фінансової винагороди.

А Док із Західної біологічної лабораторії не мав права на медичну практику. І не він винен, що всі жителі Консервного Ряду зверталися до нього за консультацією. Перш як він встигав щось подумати, він уже бігав з дому в дім, міряючи температуру, даючи ліки, позичаючи і роздаючи ковдри, і навіть їжу носив із квартири в квартиру, і матері дивилися на нього з ліжок запаленими очима, дякували і покладали на нього відповідальність за здоров'я дітей. Коли становище бувало серйозним, він дзвонив комусь із місцевих лікарів, і іноді той приходив, якщо випадок був справді серйозний. Та для родин Консервного Ряду всі випадки були серйозні. Док майже не спав. Він жив на самому пиві й консервах. Якось, прийшовши до Лі Чонга за пивом, він зустрів там Дору, що купувала манікюрні ножиці.

— Ви виглядаєте зовсім вимотаним, — сказала Дора.

— Я й справді вимотаний, — погодився Док, — я вже тиждень не спав.

— Знаю, — сказала Дора. — Чула, чула. Авжеж, погано, і треба ж саме тепер!

— Щоправда, жертв поки що нема, — сказав Док, — але є дуже важкі діти. У Ранселів у всіх дітей мастоїдит.

— А допомогти якось можна? — спитала Дора.

Док сказав:

— Ну, звичайно, ви ж самі знаєте. Усі такі безпорадні і так бояться. Рансели, наприклад — вони смертельно налякані і страшенно бояться, коли з ними нікого нема. От коли б ви, або хтось із дівчат трошки посиділи з ними...

Дора, взагалі м'яка мов віск, могла бути твердою, як карборунд. Вона пішла у «Ведмежий прапор» і організувала підтримку. Нелегко було їй, та вона це зробила. Грек-кухар зварив повний десятигалонний бідон міцного бульйону і стежив, щоб бідон залишався повним, а бульйон — міцним. Дівчата намагалися обслуговувати своїх клієнтів, а крім того, по черзі ходили чергувати до хворих і брали з собою каструльки з бульйоном. До Дока зверталися майже безперестану. Дора консультувалася з ним і розподіляла дівчат так, як він пропонував. А її заклад «Ведмежий прапор» весь час процвітав. Патефон не вмовкав ні на хвилину. Рибалки й солдати стояли в черзі. І дівчата відпрацьовували своє, а потім ішли сидіти до Ранселів,

до Маккарті, до Феріа. Дівчата виходили чорним ходом, і іноді, сидячи біля поснулих дітей, і собі засинали просто в кріслі. Тепер вони не фарбувалися для роботи. Це було зайве. Сама Дора казала, що цілком могла б використати бабусь із богадільні. Ніколи ще дівчата з «Ведмежого прапора» не знали такого напруженого часу. Усі раділи, коли все це скінчилось.

РОЗДІЛ XVII

Незважаючи на свою компанійську вдачу, незважаючи на своїх друзів, Док був самотньою людиною. Мак, може, більше за інших помічав це. В будь-якому товаристві Док, здавалося, завжди залишався наодинці з самим собою. Коли у Дока спалахували вогні, опускалися завіски і великий патефон виконував грегоріанську музику, Мак часто дивився на вікна лабораторії з Нічліжного палацу. Він знав, що у Дока зараз дівчина, але страшне почуття самотності випромінювала лабораторія навіть тоді, і Мак це відчував. Навіть в хвилини найбільшої близькості з дівчиною — ближче не буває — Док залишався самотнім, так гадав Мак. Док був безсонний. Цілу ніч у лабораторії не гасло світло, і вдень Док, очевидно, теж не лягав. А бурхливі хвилі музики ринули з лабораторії у будь-який час дня й ночі. Іноді, коли спускалася темрява і здавалося, що сон нарешті вступив у свої права, з вікон Дока, порушуючи тишу, лунали не по-земному чисті голоси хлопчиків із Сікстинського хору.

Док мусив постійно збирати морських тварин. Він намагався не прогавити хороших припливів. Морські скелі й мілини були його базою. Він завжди знав, де що дістати. Усі потрібні йому товари були складені на березі: там морські качечки, там — восьминоги, а там креветки. Він завжди знав, де їх знайти, та не міг дістати їх саме тоді, коли йому хотілося. Природа замикала своє добро на замок і віддавала неохоче. Доку треба було знати не тільки час припливів, а й те, коли особливо зручний приплив буде в особливо зручному місці, і на який час припадала найнижча точка припливу. Коли очікувався такий приплив, він складав у машину інструменти, свої банки, пляшки, запобіжники і предметні скельця, і вирушав на берег, чи до мілини, чи до скелі, де на нього чекали потрібні тварини.

Тепер він мав замовлення на дрібних восьминогів, а найближче місце, де їх можна дістати — це вкрита галькою зона в Ладжоллі, яку заливає приплив, між Лос-Анжелосом і Сан-Дієго. Туди було п'ятсот миль

в один кінець, і Док мусив прибути саме коли починала спадати вода.

Дрібні восьминоги живуть серед валунів, що залягли в піску. Юні і несміливі, вони віддають перевагу дну, де багато западин, щілин і мулу і де можна ховатися від хижаків та захищатися від хвиль.

Найнижча точка припливу припадала на 5.17 вечора в четвер. Виїхавши з Монтерея у середу вранці, Док легко встигав у Ла-Джоллу на цей час. Він залюбки взяв би когось із собою, та, як на те, хто був зайнятий, хто кудись пішов. Мак з хлопцями вирушили за жабами до Кармел-веллі. Три молоді жінки, товариство яких було б йому приємне, всі працювали і не могли їхати серед тижня. Анрі-художник був зайнятий, бо універсальний магазин Хольмана найняв цього разу для реклами не якогось там вульгарного сідока на флагштоку, а конькобіжця на флагштоку. На високій щоглі над магазином для конькобіжця обладнали невеликий круглий майданчик, і там він їздив і їздив по колу на ковзанах. Там він провів три дні і три ночі. Він мусив встановити новий рекорд тривалості ковзання, перекривши колишній—127 годин. Отже, йому ще треба було довго ковзатися. Анрі зайняв пост через вулицю, біля бензоколонки Реда Вільямса. Анрі був у захваті. Він мав намір створити велике абстрактне полотно під назвою «Суть мрії конькобіжця на флагштоку». Анрі не міг виїхати з міста, поки конькобіжець перебував на флагштоку. Він запевняв, що конькобіжний спорт на флагштоку має в собі глибокий філософський смисл, ніким ще не розкритий. Анрі сидів на стільці під огорожею, яка закривала вхід до чоловічої вбиральні при бензоколонці Реда Вільямса. Він не зводив очей з круглого майданчика і, зрозуміло, не міг супроводити Дока в Ла-Джоллу. І Док вирушив сам, бо приплив його не чекатиме.

Рано-вранці Док спакував свої речі. Особисті речі він поклав у невеликий ранець. В другому ранці були інструменти і шприц. Спакувавшись, він розчесав і підрівняв темну бороду, переконався, що ручка на своєму місці в кишені сорочки, а збільшувальне скло прикріплене до комірця. Він склав у багажник кювети, банки, предметні скельця, запобіжники, гумові чоботи і ковдру. Він порався, поки зовсім не розвиднілося, вимив брудний посуд, що зібрався за три дні, виніс сміття. Двері він причинив, але не замкнув, і о дев'ятій годині був уже в дорозі.

Дорога завжди забирала у Дока більше часу, ніж у інших. Він їхав повільно і дуже часто зупинявся, щоб з'їсти шніцель. Проїжджаючи по Маячній вулиці, він помахав собаці, який провів його очима, крутнув хвостом і посміхнувся. Ще не виїхавши з Монтерея він відчув голод і зупинився біля Герма-

на чогось з'їсти і випити пива. Жуючи бутерброд і смакуючи пиво, він знову пригадав уривок однієї розмови. Блейсдел, поет, якось сказав йому: «Ти так любиш пиво, що, б'юся об заклад, одного чудового дня зайдеш куди-небудь і замовиш коктейль з пивом». Це було звичайнісіньке базікання, але слова застрягли в голові у Дока. Було страшенно цікаво, на що ж схожий молочний коктейль з пивом. Ідея мучила його, він не міг її спекатися. Він думав про це кожного разу, коли пив пиво. Чи зсядеться молоко? Чи треба додавати цукор? Це все одно, що морозиво з креветок. Залізе ж таке в голову, ну просто мана якась! Він з'їв бутерброд і розрахувався з Германом. Він намагався не дивитись на апарати для молочних коктейлів, що блискучим рядом вишикувалися вздовж задньої стінки. Коли вже замовляти молочний коктейль з пивом, думав він, то краще зробити це в місті, де тебе не знають. А з другого боку, якщо чоловік з бородою замовить молочний коктейль з пивом у місті, де його не знають, там можуть покликати поліцію. Чоловік з бородою взагалі викликає певну недовіру. Адже не можна сказати, що ти носиш бороду тому, що тобі це подобається. Люди не люблять, коли їм кажуть правду. Треба казати, що у тебе шрам, і ти не можеш голитися. Якось, коли Док учився в Чикагському університеті, у нього були любовні неприємності і взагалі він страшенно стомився. І ось він вирішив, що непогано б вирушити в справжню мандрівку. Він узяв рюкзак і пішов пішки через Індіану й Кентуккі, й Північну Кароліну, і Джорджію, і аж до Флориди. Він зустрічався з гірниками, фермерами і рибалками. І всюди його питали, чому він їде по країні пішки.

Він любив правду, і тому намагався пояснити. Він казав, що в нього розладналися нерви, а крім того йому просто схотілося на свіже повітря, подихати пахощами ланів, надивитися на траву, на дерева і на птахів, відчувати землю, — а інакше, як пройшовши пішки багато миль, це неможливо. І людям не подобалося, коли він говорив правду. Вони хмурилися, або хитали головами, або посміхалися, як посміхаються люди, даючи зрозуміти, що розкусили тонку брехню і оцінили майстерність брехуна. А деякі, побоюючись за своїх дочок або за своїх поросят, казали йому, щоб ішов далі, поки живий і здоровий, радили забиратися швидше, інакше, мовляв, йому ж гірше буде.

І він перестав говорити правду. Він почав говорити, що побився об заклад, що він повинен виграти сто доларів. І всім він тепер подобався, і всі йому вірили. Його залишали обідати, стелили йому ліжко, готували йому сніданок, бажали йому успіхів і вважали, що він страшенно симпатичний хлопець. Док і

зараз любив правду, але знав, що не всі поділяють його любов до неї і що часом вона може виявитися дуже небезпечною полюбовницею.

В Салінасі Док не зупинявся їсти шніцель. Але він зупинявся в Гонсалесі, у Кінг-Сіті, в Пасо-Роблес. Він їв шніцель, і пив пиво в Санта-Марії, там навіть двічі, бо від Санта-Марії був великий перегон до Санта-Барбари. У Санта-Барбарі він їв суп, капусту й салат з стручкової квасолі, смажене м'ясо, картопляне пюре, ананасовий пиріг і сир, і кофе, після чого він набрав бензину і пішов у вбиральню. Поки на станції перевіряли його шини й мастило, Док умився, розчесав бороду, а коли повернувся до машини, його чекала ціла шеренга потенціальних хітч-хайкерів¹.

— Ви на південь, містер?

Док немало поїздив великими дорогами. Він був стріляний горобець. Хітч-хайкерів треба вибирати дуже обережно. Найкраще брати досвідченого, бо вони мовчать. Новачки ж намагаються віддячити за безплатний проїзд цікавою розмовою. Якось один такий мало не до смерті заговорив Дока. Потім, коли ви вже когось вибрали, треба вжити запобіжних заходів, сказавши, що ви їдете недалеко. Коли він виявиться нестерпним, можна буде скоро його скинути. А буває, вам пощастить і ви матимете дуже приємного попутника. Док швидко оглянув чергу і вибрав худорлявого чоловіка типу комівояжера, в блакитному костюмі. У нього були глибокі зморшки в кутиках рота і сумовиті темні очі.

Він незадоволено глянув на Дока:

— Ви на південь, містер?

— Так, — сказав Док, — але недалеко.

— Може, підкинете мене?

— Сідайте, — сказав Док.

Коли вони дісталися до Вентури, минуло не так вже й багато часу після обіду, отже Док зупинився тільки випити пива. Хітч-хайкер до того моменту ще не розкривав рота. Док загальмував біля придорожного буфету:

— Чи не хочете пива?

— Ні, — сказав хітч-хайкер. — І взагалі я вважаю, що це не дуже добре — керувати машиною, будучи під впливом винних парів. Мені байдуже, як ви там розпоряджаєтеся власним життям, але в даному випадку ви керуєте автомобілем, і він може стати смертоносним знаряддям у руках п'яного водія.

Спершу Док трохи розгубився.

— Вилізайте з машини, — сказав він лагідно.

— Що?

— Я не ручуся за цілість вашого носа, коли

ви зараз не вийдете з машини. Я рахую до десяти. Ну — один, два, три...

Хітч-хайкер намацав ручку і викотився з машини. Відчувши себе в безпеці, він зарепетував:

— Я покличу поліцейського офіцера! Вас арештують!

Док відкрив ящик на щитку і витягнув звідти гайковий ключ. Його гість помітив цей жест і поспішив геть. Док, знервований, підійшов до стойки буфету.

Офіціантка, білява красуня з ледь помітно збільшеною щитовидкою, посміхнулася до нього.

— Чого бажаєте?

— Молочний коктейль з пивом, — сказав Док.

— Що?

Ну, все, він наважився нарешті, і біс із ним... Адже колись все одно треба було це зробити.

— Ви жартуєте? — запитала блондинка.

Док стомлено зімркував, що не можна по-яснювати, не можна казати правду.

— У мене хвороба сечового міхура, — сказав він. — Біфалічетсонектомія, як називають її лікарі. Мені треба пити молочний коктейль з пивом. Припис лікаря.

Блондинка підбадьорливо посміхнулася.

— Ох, а я подумала, що ви жартуєте, — лукаво сказала вона. — Поясніть мені, як це робиться. Я не знала, що ви хворий.

— Дуже хворий, — сказав Док, — і мені буде чимдалі гірше й гірше. Візьміть трохи молока і додайте півпляшки пива. Другу половину дайте мені в склянці — цукор у пивний молочний коктейль не кладуть.

Коли вона все принесла, він зморщився і покуштував. Це виявилось не так уже й погано — дуже схоже на несвіже пиво з молоком.

— Кошмарне поєднання, — сказала блондинка.

— Не так уже й погано, коли звикнути, — сказав Док. — Я п'ю це ось уже сімнадцять років.

РОЗДІЛ XVIII

Док їхав повільно. Було вже пізно, коли він зупинився у Вентурі, так пізно, що коли він потім зупинився в Карпентері, то з'їв тільки шматок хліба з сиром і пішов у вбиральню. А втім, він мав намір повечеряти як слід в Лос-Анжелосі, а коли він туди приїхав, було зовсім темно. Він проїхав містом і зупинився біля ресторанчика, де, як він знав, подавали чудових курчат. Тут йому дали смажене курча, картоплю, гарячі бісквіти і мед, шматок ананасового пирога і шматок

¹ Hitch-hiker (англ.) — люди, що мандруючи, користуються попутними автомашинами.

сиру. І він набрав у свій термос гарячої кави, попрохав приготувати йому в дорогу шість бутербродів з шинкою і купив дві кварта пива на сніданок.

Поночі їхати було не дуже цікаво. Ні тобі собак, навіть погляд нема на чому зупинити, тільки шосе, шосе, освітлене фарами автомобіля. Док збільшив швидкість, щоб скоріше дістатися до місця. Було близько другої, коли він приїхав у Ла-Джоллу. Проминувши місто, він поїхав униз, до тої скелі, де була намічена ним зона припливу. Там він зупинив машину, з'їв бутерброд, випив пива, погасив фари, вмотився зручніше на сидінні й заснув.

Годинник йому був непотрібний. Він так довго мав справу з припливами, що навчився відчувати зміни прибою навіть уві сні. На світанні він прокинувся, визирнув у вітрове скло і побачив, що вода вже відступає, оголюючи кам'янисте дно. Він випив гарячої кави, з'їв три бутерброди і закінчив сніданок квартою пива. Приплив кінчається непомітно. Оголюються валуни, наче піднімаються з води, океан відступає, залишаючи калюжки, залишаючи мокре баговиння, мох на каменях і губку, і все світиться, міниться бурим, синім і вогненно-червоним. Немислимі покидьки моря лежать на дні, уламки, скалки черепашок, клешні, покалічені скелети; усе дно морське—казкове кладовище, звідки безладно й метушливо тікає все живе.

Док натягнув гумові чоботи і нервово насунув на лоб капелюха. Він узяв банки, бідони, ломик, поклав бутерброди в одну кишеню, а термос в другу і спустився по скелі до зони припливу. І там він обробляв дно, звільнене відступаючим морем. Він ломиком перекидав каміння, і час від часу його рука витягала з великої заглибини маленького восьминога, який люто корчився, почервонівши від обурення, і плював на Дока чорною рідиною. Док кидав його в бідон з морською водою, де вже сиділи інші восьминоги, і новачок в сліпому гніві кидався на своїх бідних товаришів.

Того дня полювання було вдале. Док спіймав двадцять два восьминоги. Прибій відступав, і він ішов за ним слідом, а тим часом розвиднілося і зійшло сонце. Мілина тяглася на двісті ярдів, а далі височіли важкі, порослі водоростями скелі, і перед ними дно різко обривалося і тут була глибока вода. Док підійшов майже до обриву. Він уже зібрав приблизно все, що хотів, і тепер просто зазірав під камені, нахилився, сягаючи зором в мерехтливу глибину ковбач, полишених припливом. І ось він дійшов до останньої межі, до скелястої перепони, де довгі, оксамитно-брунатні водорості гойдалися у воді, де червоні морські зірки юрилися на скелях, і море, пульсуючи, било в мол, знову

чекаючи своєї години. Поміж двома зарослими скелями молу раптом показалося щось біле і тут-таки сховалося знову за хиткими водоростями. Док пробрався до того місця, твердо ступаючи по слизькому камінню, і розсунув руками брунатні водорості. І заціпенів. На нього знизу вгору дивилося дівоче лице, миле, бліде лице з темним волоссям. Очі були розплющені, ясні, лице спокійне, волосся м'яко гойдалося круг голови. Тіло було заховане, затиснуте в розколіні. Губи трохи розтулилися, відкривши зуби, а на обличчі відбилися тиша і спокій. Обличчя було біля самісінької поверхні, і прозора вода робила його дуже гарним. Доку здавалося, що він довго-довго дивився на це обличчя і воно закарбувалося в його свідомості.

Дуже повільно забрав він руку, і брунатні водорості знову закрили лице. Серце Дока глухо калатало, і до горла йому підкотив клубок. Він зібрав банки, бідони, взяв ломик і повільно пішов по слизькому камінню назад, на берег.

А дівоче лице стояло в нього перед очима. Він сів на березі на колючий пісок і стягнув чоботи. В бідоні вовтузилися восьминоги, і кожен намагався триматися якнайдалі від інших. Музика звучала у вухах Дока; висока, тонка, пронизливо-ніжна флейта вела мелодію, яку він ніяк не міг пригадати, і їй вторували сурми, важкі, як гуркіт прибою. Флейта піднялася в зони, недоступні слуху, але й там, і там вона тягла свою незбагненну пісню. Мурашки пробігли поза спиною Дока. Він здригнувся, і на очі йому набігли сльози — так буває, коли споглядаєш велику красу. Очі дівчини були сірі й ясні, а темне волосся розпливалося, коливалося навколо білого обличчя. Так це й залишилося в пам'яті. Він сидів і сидів, а перші бризки уже плескали через мол, провіщаючи новий приплив. Він сидів і сидів, слухаючи музику, а море вже накочувалося знову на кам'янисту міліну. Рука відбивала ритм, і в мозкові дзвеніла болісно-невідступна флейта. Очі були сірі, а рот ледь помітно посміхався, а може розтулився в глибокому зітханні, зітханні захвату.

Якийсь голос вивів його із забуття. Над ним стояв чоловік.

— Ловили рибу?

— Ні, тварин збирав.

— А... а яких саме?

— Восьминогів, маленьких.

— Отже, скатів. А я й не знав, що вони тут водяться. А прожив тут усе життя.

— Мені доводиться їх шукати, — стомлено сказав Док.

— Ти бач, — сказав незнайомий. — Ой, та що це з вами таке? Ви виглядаєте зовсім хворим.

Знову тоненько злетіла флейта, а нижче

тремтіли віолончелі, і тихо підкрадаючись, море все масувалося й насувалося на берег. Док струсив музику, потер рукою обличчя, стрепенувся, скинув з себе заціпеніння.

— Чи є тут десь поліцейський відділок?

— Тільки в місті. А що трапилось?

— Там у скелях — тіло.

— Де?

— Там, прямо, затиснуте між двома скелями. Дівчина.

— І треба ж таке, — сказав той. — Вам належить винагорода за те, що знайшли тіло. Забув, скільки.

Док підвівся й почав збирати свої речі.

— Може, ви повідомите? Я щось погано себе почуваю.

— Та ну, через це? Вона, певно, погано збереглася? Зогнила, з'їдена?

Док одвернувся.

— Винагороду візьмете собі, — сказав він, — мені не треба.

Він пішов до машини. Лише ледве чутний спів флейти ще дзвенів у нього у вухах.

РОЗДІЛ XIX

Мабуть, жоден із заходів універсального магазину Хольмана не сприяв такою мірою його процвітання і не здобув йому такої популярності, як конькобіжець на флагштоку. День у день кружляв і кружляв він по своєму круглому майданчику, а вночі його силует темнів на фоні неба, і всі знали, що він, як і раніше, там, нагорі. Щоправда, всі знали, що в центрі майданчика стояв сталевий стовпчик, і ночами конькобіжець обв'язувався ремінцями і прикріплювався до нього, та ні в якому разі не сідав, і ніхто не міг сказати про стовпчик поганого слова. Подивитися на конькобіжця приїжджали з Джемсберга, і все узбережжя вже бачило його, аж до мису Греймс. З Салінаса народ сунув юрбами, і за наступний виступ конькобіжця, коли він збирався перевершити власний рекорд, радою салінаських платників податків була призначена ціна, щоб примножити славу рідного міста новим світовим рекордом. Оскільки конькобіжців на флагштоку було небагато, а цей був безперечно найкращим, він легко перекривав світові рекорди.

Дирекція універсального магазину була страшенно задоволена. Торгівля білизною, посудом і галантереєю ішла на повний хід. На вулиці завжди стояла юрба і, задерши голови, дивилася, як високо вгорі кружляє і кружляє самотня маленька постать.

На другий день свого перебування на флагштоку рекордсмен сигналізував униз, що хтось стріляє в нього з духової рушниці. Департамент розшуку почав розслідування.

Вирахували кут траєкторії і знайшли правопорушника. Ним виявився старий лікар Мерриваль, який ховався за завіскою свого кабінету з духовою рушницею. Його не покарали, і він обіцяв, що більше не буде. Містер Мерриваль був визначним діячем масонської ложі.

Анрі-художник влаштував спостережний пункт на бензоколонці Реда Вільямса. Він розробив усі варіанти філософського підходу до ситуації і прийшов до висновку, що треба у себе вдома збудувати такий самий майданчик і все перевірити самому. Конькобіжець більшою чи меншою мірою впливав на все населення міста. На вулицях, звідки його не було видко, торгівля йшла мляво, і жвавішала в міру наближення до магазину Хольмана. Мак з хлопцями пішли до магазину, з хвилину дивилися на конькобіжця і повернулися назад. Він їх анітрохи не зацікавив.

Дирекція встановила в одній вітрині двоспальне ліжко. Кожного разу, коли конькобіжець перевершував світовий рекорд, він міг спускатися просто у вітрину і спати, не знімаючи ковзанів. В ногах ліжка була виставлена картка з назвою фірми, що випустила матрац.

Все місто обговорювало цю видатну спортивну подію, та про найцікавіше питання, що хвилювало буквально кожного, ніхто не захопився й словом. Ніхто не питав про це вголос, хоч це мучило всіх. Це питання обмірковувала місіс Тролат, несучи з шотландської булочної сумку із здобом.

Містера Холла з магазину чоловічого одягу мучило те саме питання, а троє дівчат Вілоубі кожного разу пирхали, коли згадували про це. І ніхто не наважився заговорити про це прилюдно. Річарда Фроста, делікатного й інтелігентного молодого чоловіка, проблема ця мучила більше, ніж усіх інших. Вона не давала йому спокою. Він крутився на ліжку цілу ніч з середи на четвер і не заплющив очей з четверга на п'ятницю. У п'ятницю ввечері він напився і побився з дружиною. Вона трохи поплакала, а потім удала, що заснула. Вона почула, як він піднявся з ліжка і пішов на кухню. Там він ще трохи випив, а потім вона почула, як він потихеньку одягнувся і вийшов. Тоді вона знову заплакала. Було вже дуже пізно. Місіс Фрост була певна, що її чоловік пішов у «Ведмежий прапор».

Річард рішуче прямував сосною алеєю, униз по пагорбу до Маячної. Там він звернув ліворуч і попростував до магазину Хольмана. У нього в кишені була пляшка, і вже біля магазину він ковтнув ще. Ліхтарі були погашені. Скрізь порожньо, ніде нікого. Річард стояв посеред вулиці і дивився вгору.

На вершині високої щогли невиразно маячила самотня постать конькобіжця. Фрост

іще ковтнув з пляшки. Потім він склав долоні рупором і хрипко гукнув: «Гей!» Відповіді не було. «Гей!» — голосніше гукнув він і озирнувся — чи не біжать із своїх постів фараони.

Згори, з небес, долинуло сердите:

— Чого треба?

Річард знову склав долоні рупором:

— Як... ну... як ви ходите в убиральню?

— У мене тут банка! — відповів голос.

Річард повернувся і пішов назад тією ж дорогою. Він пройшов по Маячній, потім угору по пагорбу, сосновою алеєю, підійшов до свого будинку і зайшов у кімнату. Роздягнувшись, він помітив, що дружина не спить. Уві сні вона завжди трошки сопла. Він ліг у ліжку, і дружина посунулася, даючи йому місце.

— У нього там банка, — сказав Річард.

РОЗДІЛ XX

Рано-вранці форд моделі «Т» тріумфально прикотив додому, в Консервний Ряд, прогуркотів по вибоїнах, проскрипів зарослим пустищем і зупинився біля бакалійної крамниці Лі Чонга. Хлопці підняли передні колеса, вилили те, що залишилося від бензину в п'ятигалоновий бідон, забрали своїх жаб і стомлено пішли до себе, в Нічліжний палац. Потім Мак побував у Лі Чонга з офіційним візитом, а інші тим часом розпалювали вогонь у пічці. Мак з глибокою гідністю подякував Лі Чонгу за надану їм машину. Він згадав про великий успіх експедиції, про сотні спійманих жаб. Лі скромно посміхався і чекав неминучого.

— Повний ажур, — натхненно сказав Мак, — Док дає нікель за жабу, а у нас їх мало не тища! — Лі кивнув. Ціна була тверда. Це знав кожний.

— Дока зараз нема, — сказав Мак. — Господи-Ісусе, от зрадіє він, коли побачить усе це жаботиння! — Лі знову кивнув. Він знав, що Дока немає і знав також, куди хилиться розмова.

— Ага, між іншим, — сказав Мак, наче йому спало на думку щось зовсім несподіване. — Нам, бач, щось захотілося випити, — він зумів підкреслити всю незвичайність цієї ситуації.

— Нема віскі, — сказав Лі Чонг і посміхнувся.

Мак був ображений до глибини душі.

— На біса нам твоє віскі! Та в нас галон такого віскі, якого ти зроду й не куштував. Цілісінький, повнісінький, гарнесенький галон. І ось, між іншим, ми з хлопцями будемо раді, коли ти зайдеш випити разом з нами по чарочці. Вони сказали тебе запросити.

Лі мимоволі радісно посміхнувся. Вони б не пропонували віскі, якби не мали його.

— Отак, — сказав Мак, — таке, значить, діло. У нас із хлопцями страшенно попересихали горлянки, і ми страшенно хочемо їсти. Ти знаєш, скільки жаби коштують — двадцять штук на долар. А Дока нема, нам жерти треба. І ось ми вирішили. Ми не хочемо тебе кривдити, і даємо тобі двадцять п'ять штук на долар. Ти матимеш прибуток п'ять жаб, і всі будуть задоволені.

— Ні, — сказав Лі Чонг, — нема глоші.

— Отуди к бісу, Лі, та ж нам треба всього-на-всього трохи продуктів. Загалом, я тобі скажу, — ми хочемо влаштувати Доку вечірку, коли він повернеться. Випивки у нас повно, а нам ще б кілька біфштексів чи чогось такого. Він такий чудовий хлопець. Коли хворіла твоя дружина — хто давав їй опій?

Мак знав, куди бити. Лі був у боргу перед Доком, у великому боргу. Проте Лі не зовсім ясно усвідомлював, яким чином борг перед Доком змушував його відкривати кредит Маку.

— Ми ніякої заставної писати не будемо, — вів далі Мак. — Ми просто-напросто за твої продукти даємо тобі в руки по двадцять п'ять жабенят на кожний долар, і ти теж можеш прийти на вечірку.

Лі принохувався до ситуації, наче миша до залишків сиру в кухонному столі. Він не бачив ніякої каверзи. Усе законно. Жаб і справді можна брати все одно як гроші, коли йдеться про Дока; ціна на них тверда, і Лі матиме подвійну вигоду. У нього залишається прибуток п'ять жаб на долар, а крім того він може правити будь-яку ціну за свої товари. Отже, все залежить від того, чи справді вони мають жаб, чи ні.

— Тлеба дивитися жаби, — нарешті сказав Лі.

Біля Нічліжного палацу Лі покуштував віскі, проінспектував мокрі мішки з жабами, і дав свою згоду. Він, проте, висунув неодмінну умову, щоб дохлих жаб йому не давали. Потім Мак відрахував Лі п'ятдесят жаб, пішов разом з ним в крамницю і одержав на два долари яєць, бекону і хліба.

Лі, передбачаючи жваву торгівлю, виніс великий ящик і поставив його в овочевому відділі. Він випустив у ящик п'ятдесят жаб і зверху прикрив мокрим мішком, щоб його підопічним було затишно.

Торгівля і справді пішла жваво. Спершу Джон узяв сигарет «Булл Дурхем» на дві жаби. Трохи пізніше Едді обурился з того, що ціна на кока-кола підскочила з однієї жаби до двох. Незадоволення наростало в міру того, як день наближався до кінця, а ціни дедалі зростали. Біфштекси, наприклад, — адже, здається, найкращий біфштекс не мусить коштувати більше, як десять жаб за фунт, а Лі продавав його по дванадцять з

половиною жаб. Консервовані персики ішли просто-таки за страшними цінами — по вісім жаб банка! Лі брав споживача за горло. Він чудово розумів, що ні в «Економічній торгівлі», ні у Хольмана не схвалили б цієї нової фінансової системи. Але — коли хлопцям хочеться біфштексів, то хай платять за цінами Лі. Гострий момент настав, коли Хезелю, який давно палко мріяв про пару жовтих шовкових нарукавників, було сказано, що коли він не хоче платити за них тридцять п'ять жаб, то хай пошукає їх в іншому місці. Отрута зажерливості вже проникала в невинну і похвальну торговельну угоду. Гіркота зростала. Та зростала і кількість жаб у ящику Лі.

Фінансові муки не могли глибоко ранили хлопців і Мака, бо вони не були меркантильними. Вони не звикли міряти свою радість кількістю проданого товару, своє «я» банківським рахунком і свою любов тим, скільки вона коштувала. Вони були лише трохи ображені тим, що Лі, очевидно, має намір їх обдурити і збагатитися їхнім коштом, а тим часом яйця з беконом на два долари зручно уляглися в їхніх шлунках поверх добрячого ковтка міцного віскі, а поверх яєць з беконом знову зручно улігся в шлунках добрячий ковток. І вони сиділи на своїх власних стільцях, у своєму власному домі і дивилися, як Любка вчиться пити молоко з консервної бляшанки. Любка була дуже щасливою собакою і цілком могла сподіватися, що так буде й надалі, бо п'ять чоловіків мали п'ять глибоко продуманих теорій виховання собак, і теорії ці настільки суперечили одна одній, що Любку взагалі не стали виховувати. З самого початку вона показала себе як здібна і не за віком розвинена сучка. Вона спала в ліжку того, хто останнім давав їй хабара. Часом вони шахрували, переманювали її один в одного. Іноді всі п'ятеро погоджувались, що так далі тривати не може і що час вже серйозно братися за Любку, та в процесі обговорення методу намір цей завжди забувався. Вони були в неї закохані. Калюжки, що їх вона лишала на підлозі, здавалися їм чарівними. Вони вимотували своїх знайомих розповідями про її кмітливість і загодували б її до смерті, якби вона сама під кінець не виявилася розумнішою за них.

Джон спорудив їй постіль у футлярі старовинного годинника, та Любка ніколи там не спала. Вона спала з тим, хто в дану мить користувався у неї успіхом. Вона жувала ковдри, дерла матраци, розкидала пір'я за перин. Вона кокетувала з усіма своїми господарями і нацьковувала їх один на одного. Вони вважали її незрівнянною. Мак мав намір навчити її різних штук і виступати з нею на естраді, та поки що навіть не навчив її ходити надвір.

Отже, вони сиділи, палили, перетравлювали, просторікували і час від часу перехилилися по чарці. І кожного разу вони попереджали один одного, що треба пити менше, бо все це для Дока — ні на хвилину не можна цього забувати.

— Цікаво, коли він повернеться? — спитав Едді.

— Та завжди приїжджає годині о восьмій, дев'ятій, — сказав Мак. — Давайте обмізкуємо, коли її влаштувати. Я гадаю, найкраще сьогодні.

— Точно, — погодилися всі.

— А може, він стомлений, — сказав Хезель. — Адже їхати довго.

— Та чого там! — сказав Джон. — Найкращий відпочинок — випити в добрій компанії. Якось я так стомився, що з мене штани спадали, а випив у добрій компанії, — і знову, як огірок.

— А ще треба як слід подумати про те, — сказав Мак, — де ми все це влаштуємо? Тут?

— Та ні, Док страшенно любить свою музику. Він завжди, коли у нього гості, накручує патефон. Може, йому буде приємніше, якщо ми влаштуємо у нього.

— То правда, — сказав Мак. — Але ж, я гадаю, це має бути сюрприз. Ну, добре, ну ми прийдемо. — А звідки він знатиме, що це вечірка? А якщо одразу притягти віскі — який же це тоді сюрприз?

— А може, ми все там прикрасимо? — запропонував Х'югі. — От як четвертого липня¹ або на всіх святих.

Мак сидів, втупивши погляд просто себе, рот у нього розкрився. Він уже все собі уявив.

— Х'югі, — сказав він. — По-моєму, це ти здорово придумав. Ніколи б не сказав, що ти здатний на таке, але краще не вигадеш, скільки б не думав.

Голос його звучав ніжно, і погляд його сягав у майбутнє.

— Я просто немовби бачу все це, — сказав він. — Док повертається. Стомлений. У лабораторії горять усі вогні. Він думає, що хтось до нього приперся. Піднімається сходами і бачить, що все так збіса гарно прибрано і оздоблено. Тут тобі і гірлянди, тут і банти, і величезний торт. Господи-боже, саме тут він і допетрає, що це вечірка. І не якась там паршива, нікудишня. А самі ми спершу сховаємося, щоб він одразу не довідався, хто все це влаштував. А потім вискакуємо і регочемо. Уявляєте його обличчя? О господи, Х'югі, просто не знаю, як ти допер до такого?

Х'югі був збентежений. Його концепція була значно консервативнішою і не йшла далі новорічного торжества в «Ла-Іді», та

¹ Національне свято — День незалежності.

коли все поверталось таким чином, він готовий був прийняти лаври.

— Просто я подумав, що це вийде здорово, — сказав він.

— Авжеж, це дуже, дуже здорово, — сказав Мак. — І ось що, друже, коли вже Док перестане дивуватися, я йому скажу, хто це все придумав. — Вони відхилилися на спинки стільців і поринули у мрії. Прикрашена лабораторія уявлялася чимсь на зразок оранжереї в готелі «Дель Монте». З такої нагоди вони ще трохи випили.

Склад у Лі Чонга був досить-таки незвичайний. Наприклад, більшість крамниць закуповує чорно-жовті паперові гірлянди, чорних картонних котів, маски і гарбузи з пап'є-маше — в жовтні. Далі починається жвава торгівля перед днем усіх святих, а потім ці предмети зникають. Може, вони всі розпродані, може, їх викинули, в усякому разі придбати їх, скажімо, в червні неможливо. Те саме і з начинням, потрібним до четвертого липня — прапорами, стягами і фейєрверками. Куди зникають вони в січні? Зникають — а куди невідомо. Та не так заведено в Лі Чонга. В листопаді ви могли купити листівочку на Валентинів день, а в серпні — сокирки, трилисники і паперові вишневі деревця. У нього були вертушки, зроблені в 1920 році. Де зберігав Лі Чонг усі ці припаси, знав, мабуть, він один, бо приміщення магазину було зовсім невелике. У нього лежали купальні костюми, придбані ще тоді, коли носили довгі спідниці, чорні панчохи і барвисті хустки бандана. У нього були велосипедні затискачі і старовинні в'язальні дрітки. У нього були значки «Пам'ятай про Майн» і спортивні прапори на честь «Перемоги Боба». У нього були сувеніри з Панамської міжнародної виставки 1916 року, маленькі, гарненькі башточки. І ще одна особливість торгівлі Лі Чонга: він ніколи не влаштував розпродаж і ніколи не знижував цін. Річ, що коштувала тридцять центів, наприклад, в 1913 році, у Лі Чонга коштувала тридцять центів і тепер, хоч декому, певно, могло б видатися, що миші і пліснява зменшили її цінність. Та про це не могло бути й мови. Отже, якщо ви вирішили прикрасити лабораторію, прикрасити її взагалі, без урахування особливостей сезону, вирішили створити такий собі гібрид сатурналії з святом усіх націй, — не вагаючись ідіть до крамниці Лі Чонга — кращого місця ви не знайдете.

Мак і хлопці це знали, але Мак сказав:

— А де ми візьмемо великий торт? У Лі нічого нема, крім паршивих маленьких кексів.

Х'югі, який перед тим так відзначився, знову спробував свої сили.

— А чому б Едді не взятися і не спекти

торт? — запропонував він, — адже Едді був кондитером у Сан-Карлосі.

Пропозиція була зустрінута з таким ентузіазмом, що Едді забув про те, що він ніколи в житті не пік тортів. До того ж Мак підвів під це і психологічну базу.

— Уявляєте, який зворушений буде Док, — сказав він. — Адже це не те, що якийсь там паршивий, нещасний куплений торт. Тут ми душу вкладемо.

В міру того, як день і віскі наближалися до кінця, ентузіазм зростав. Відбувалися нескінченні рейси до Лі Чонга. Один з мішків зовсім звільнився, і в ящику Лі Чонга вже стало тісно. О шостій годині хлопці кінчили галон віскі і почали купувати «стару теніську» півпінтами, по п'ятдесят жаб за штуку, а на підлозі Нічліжного палацу височіли гори декоративних матеріалів — кілометри гірлянд, на честь усіх можливих торжеств, як таких, що відзначалися понині, так і давно забутих.

Едді порався біля печі, як курка над виводком курчат. Він пік торт в умивальному тазу. Асистенти удосконалили рецепт, зробивши в ньому деякі скорочення. Та з самого початку торт повівся якось дивно. Він почав корчитися і пихкати, наче всередині в ньому звивалися і борсалися якісь невідомі тварини. Будучи вже в пічці, він випустив схожий на бейсбольний м'яч пузир, який ставав дедалі більшим і прозорішим, поки нарешті не луснув з голосним сичанням. Після цього в торті залишився такий кратер, що Едді довелося замісити ще тіста і заліпити діру. Після цього торт почав поводитися вже зовсім незрозуміло, бо поки дно підгоряло, випускаючи чорний дим, клейка верхівка гарячково пульсувала — вгору і вниз, здійснюючи при цьому серію дрібних вибухів.

Коли Едді, нарешті, вийняв його і поставив охолонути, торт дуже нагадував одну з мініатюр Бела Геддеса на пластівці лави.

Доля торта була нещасливою, бо доки хлопці прикрашали лабораторію, Любка від'їла від нього, скільки змогла, а потім її вирвало, і вона скрутилася на залишках ще теплого тіста і заснула.

Отже, Мак з хлопцями взяли гофрований папір, взяли маски, сокирки, гарбузи з пап'є-маше, взяли червоно-біло-сині прапори і рушили пустищем через дорогу до лабораторії. Решту жаб вони витратили на квартиру «старої теніски» та два галони сорокадев'ятиградусного вина.

— Док дуже любить вино, — сказав Мак. — По-моєму, він любить його навіть більше, ніж віскі.

Док ніколи не замикав дверей. Він керувався тією теорією, що коли комусь справді треба залізти в дім, він завжди знайде спосіб це зробити, що люди здебільшого чесні

і що, нарешті, середній людині взагалі в лабораторії нема чого красти. Найбільшою цінністю тут були книжки, музичні записи, хірургічні інструменти і оптичні прилади — тобто такі речі, на які нормальний злодій навіть і не гляне. Ця теорія була правильною там, де йшлося про злодіїв, зломщиків і kleptomанів, але була абсолютно неспроможною щодо друзів. Книжки часто «брали почитати». Жодній бляшанці бобів не вдавалося пережити відсутність Дока, і часто, повертаючись пізно, він заставав гостей у своєму ліжку.

Хлопці скинули прикраси у прихожій, і тут Мак їх зупинив.

— Що дасть Доку найбільшу радість?

— Вечірка! — сказав Хезель.

— Ні, — сказав Мак.

— Прикраси? — сказав Х'югі. Він відчував себе відповідальним за прикраси.

— Ні, — сказав Мак. — Жаби. Оце найголовніше. А коли він повернеться, Лі Чонг, може, вже зачинить крамницю, і тоді Док не побачить своїх жаб аж до завтра. Е ні! — закричав Мак. — Жабенята мусять бути тут, у кімнаті, просто посередині, а біля них — прапорець і лозунг: «Ласкаво просимо, Док!»

Комітет, відряджений до Лі, зустрів упертий опір. Підозріливому Лі ввижалися всілякі фатальні несподіванки. Лі пояснили, що його запрошено на вечірку, де він і матиме змогу наглядати за своєю власністю, і що ніхто не заперечує його прав. Мак написав папір, який засвідчував права Лі на жаб — на випадок можливих ускладнень.

Коли Лі перестав протестувати, хлопці перетягли ящик до Дока, оббили його червоно-біло-блакитним папером, поставили на ньому прапорець, накреслили йодом на шматку картону гасло і з цього місця почали оздоблювати лабораторію. На цей час вони вже кінчили віскі і почували себе саме так, як належить почувати на вечірці. Вони розвішали гірлянди і прикріпили до стін гарбузи. Вуличні перехожі включилися в гулянку і побігли до Лі за випивкою. Лі Чонг спершу приєднався до гостей, та незабаром повернувся додому, бо слабував на шлунок. Об одинадцятій були засмажені і з'їдені біфштекси. Хтось, переглядаючи пластинки, знайшов альбом Каунта Бейсі¹, і патефон оглушливо загорлав. Його було чути від судноверфі до «Ла-Іди». Група клієнтів з «Ведмежого прапора» вирішила, що Західна біологічна — конкуруючий заклад, і, захоплено хихикаючи, атакувала під'їзд. Їх вигнали обурені хазяї, та лише після довгої, кривавої битви, учасники якої в захваті виламали два скла і вибили двері. Неприємно було, коли розбилися кухлі. Хезель, йдучи через кухню

до вбиральні, перекинув на підлогу і на себе сковорідку з гарячим жиром і боляче обпікся.

О пів на другу до них заблукав якийсь п'яний і дозволив собі зробити зауваження, яке сприйняли як образу для Дока. Мак дав йому в пику, причому удар був такий майстерний, що про нього згадують ще й досі. Бідолаха одірвався від підлоги, зробив невелику траєкторію і гепнувся просто на ящик Лі Чонга, на жаб. Хтось, намагаючись поміняти пластинку, упустив і зламав мембрану.

Ніхто ще не вивчав законів конаючих веселощів. Усі можуть веселитися, горлати, радіти, та ось настає момент надриву, гарячкового збудження, а потім усі вмовкають, а потім одразу, в одну мить усе кінчається і гості йдуть по домівках, або ж спати, або ж вирушають ще кудись і залишають мертве тіло.

Вогні сяяли в лабораторії. Вхідні двері висіли на одній завісі. Підлога була вкрита битим склом. Патефонні пластинки, яка розтрощена, яка тільки зіпсована, валялися всюди. Тарілки із залишками біфштексів і застиглим жиром стояли на підлозі, на книжкових полицях, під ліжком по сусідству з перекинутими склянками з-під віскі. Хтось, намагаючись підняти етажерку, упустив стос книжок, і вони, зім'яті і затоптані, жужмом лежали на підлозі. І навкруг було порожньо, і все кінчилося.

Через виламану покрішку ящика вистрибула жаба і присіла, роздивляючись, чи нема якоїсь небезпеки; за нею вилізла ще одна. Вони відчували свіже, чисте вологе повітря, що лилося крізь розбиті вікна. Одна з жаб сіла на лозунг, що лежав на підлозі: «Ласкаво просимо, Док!» Потім обидві невпевнено пострибали до дверей.

Незабаром маленький потік жаб струмував униз сходами — сіро-зелений живий потік. Скоро весь Консервний Ряд кишів жабами, був щерть заповнений жабами. Таксі, що одвозило пізнього відвідувача у «Ведмежий прапор», роздушило п'ятьох жаб. Але до світанку всі вони зникли. Деякі знайшли стічні рівчаки, деякі дісталися до озера вище по пагорбу, деякі потрапили в каналізаційні труби, а решта просто поховалася в густій траві пустища.

А в тихій, порожній лабораторії сяяли вогні.

РОЗДІЛ XXI

У задньому приміщенні лабораторії борсалися, кидалися і пищали у своїх клітках білі пацюки. В кутку окремої клітки пацюк-мати лежала над виводком сліпих голих ді-

¹ Популярний амерканський джазовий виконавець.

тей і годувала їх, поглядаючи навкруги зосереджено і грізно.

У клітці для гримучих змій, уткнувшись головами в свої хвости, лежали змії і дивилися просто себе мутними, похмурими чорними очима. В іншій клітці величезна ящірка з шкірою, наче гаптована бісером мішківина, повільно підводилася на задні лапи і важко та мляво чіплялася кігтями за дріт. В акваріумі яскраво-зелені і червоні щупальця анемон звивалися навколо блідо-зелених животів. Маленький струмок морської води тихо жебонів, і вода тоненькими шиплячими цівками стікала в баки, пускаючи вгору черги бульбашок.

Був досвітній час. Лі Чонг виніс урну з покійками. Вишибайло стояв на ганку «Ведмежого прапора» і чухав живіт. Сем Меллоу виповз із свого котла і вмовився на дровах, дивлячись на паленіючий схід. За скелями біля станції Хопкінса нудно гавкали морські леви. Старий китаєць вийшов з моря з мокрим кошиком і зашльопав угору по пагорбу.

Потім машина завернула в Консервний Ряд і Док під'їхав до лабораторії. Очі в нього були червоні від перевтоми. Він їхав повільно, він дуже стомився. Зупинивши машину, він трохи посидів, щоб очуматися після дорожньої тряски, потім вийшов. Зачувши його кроки, гримучі змії висунули свої роздвоєні язики і прислухалися. Пацюки одчайдушно гасали в клітках. Док піднявся сходами. Він з подивом глянув на зірвані двері й побиті вікна. Втоми наче й не було. Він швидко зайшов у дім, так само швидко пройшов з однієї кімнати в другу, обминаючи бите скло. Він швидко нахилився, підняв розбиту пластинку і прочитав назву.

На кухні розлитий жир захолов на підлозі білою шкаралупою. Очі Дока спалахнули люттю. Він сів на тахту, втягнувши голову в плечі і здригаючись від гніву. Нараз він скочив на ноги і включив патефон. Він поставив пластинку і опустив ручку. Почулося лише слабке шипіння. Він підняв ручку, зупинив диск і знову опустився на тахту.

На ганку почулися човгаючі, непевні кроки, і зайшов Мак. Обличчя в нього було червоне, він нерішуче зупинився посеред кімнати.

— Док, — сказав він, — ми з хлопцями...

Першої миті Док немовби його не помітив. Потім він зненацька схопився на ноги. Мак позадкував.

— Це ви зробили?

— Так, ми з хлопцями... — Док розмахнувся і маленьким, міцним кулаком ударив Мака в щелепу. Очі Дока горіли червоним звіриним вогнем. Мак важко опустився на підлогу. Кулак у Дока був сильний і твердий. Губи Мака роздерлися об зуби, і передній зуб ледве тримався.

— Вставай, — сказав Док.

Мак, хитаючись, звівся на ноги. Руки безсило висіли вздовж тіла. Док знову вдарив його — холодний, точний, злий удар в щелепу. Кров стікала з кутиків рота на підборіддя. Мак спробував облизати губи.

— Чого стоїш! Бийся, сучий сину, — крикнув Док і вдарив його знову і почув, як тріснули зуби.

Голова у Мака сіпнулася, але він не впав, він тепер стояв твердо. Руки, як і раніш, безсило звисали.

— Давай, бий, Док, — хрипко сказав він, ледве ворущачи розбитими губами. — Я ж так і знав.

У Дока опустилися плечі.

— Сучий ти син, — сказав він гірко. — О, ти клятий сучий син. — Він сів на тахту і глянув на свої понівечені суглоби.

Мак сидів на стільці і дивився на Дока. Очі в Мака були широко розплющені і сповнені болем. Він навіть не витирив кров, що цебеніла з рота. В голові Дока зазвучали перші, розмірені такти хору «Ch'el Ciel e la Terra» Монтеверде — несласаний смуток і покора плачу Петрарки за Лаурою. Док дивився на розбиту щелепу Мака крізь музику, музику, яка була в його голові, яка була в повітрі. Мак сидів абсолютно непорушно, так, наче й він чув музику. Док подивився туди, де лежав альбом Монтеверде, і тут він згадав, що патефон поламаний.

Він підвівся.

— Піді вмийся, — сказав він, вийшов з кімнати, спустився з ганку і пішов через вулицю до Лі Чонга. Лі не глянув на нього, дістаючи з холодильника дві кварта пива. Він узяв гроші, не мовивши й слова. Док попрямував через вулицю назад.

Мак був у вбиральні і тер скривавлене обличчя мокрими паперовими серветками. Док відкоркував пляшку і обережно налив у склянку, тримаючи її трохи похило, так, щоб було менше піни. Він налив і другу і обидві поніс у першу кімнату. Мак повернувся, притискаючи до губ серветку. Док кивнув, показуючи на пиво. Мак розтулив рота і вилив туди пиво, не ковтаючи. Він з хлипом зітхнув і зазирнув у склянку. Док уже кінчив своє пиво. Він приніс пляшку, знову налив обидві склянки і сів на тахту.

— Що сталося? — запитав він.

Мак сидів, втупивши очі в підлогу, краплина крові впала з його губ у пиво. Він знову витер розбитий рот.

— Ми з хлопцями хотіли влаштувати вам вечірку. Думали, ви вчора на вечір повернетесь.

Док кивнув: ясно.

— І ось нічого не вийшло! — сказав Мак. — Нащо мені казати вам, що я винен? Авжеж, я завжди винен, все життя. Нового

тут нічого нема. Завжди одне й те саме, — він жадібно ковтнув із склянки. — У мене дружина була, — сказав Мак. — І все було як оце тепер. Що б я не робив — нічого не виходило. Їй більше несила було терпіти. Навіть коли надумаю щось хороше — напевне вийде не так. Подарую їй що-небудь — виявиться зіпсованим. Вона тільки мучилася через мене. Їй більше несила було терпіти. Нічого у мене не виходило, і ось став блазнем при хлопцях. Нічого не роблю, тільки їх розважаю. Стараюся їх розвеселити.

Док знову кивнув. Музика знову звучала у нього у вухах, і в ній були благання, і скарга, і примирення.

— Я розумію, — сказав він.

— Я радів, коли ви мені дали в пику, — вів далі Мак. — Я думав: «Може, це мене навчить, може, я це запам'ятаю». Та ні, хай би мене чорти взяли, нічого я не запам'ятаю, ніхто мене не навчить. Док, — гукнув Мак, — адже як я все задумав — усім нам було б добре й весело. Ви б раділи, що ми вам влаштували вечірку, і ми були б раді. Так, як я все задумав, вийшла б дуже хороша вечірка, — він помахав рукою над уламками скла і пластинок. — Точнісінько так було, коли я одружився. Усе так добре задумав, і нічого не вийшло.

— Я розумію, — сказав Док. Він відкоркував другу кварту і вщерть налив склянки.

— Док, — сказав Мак. — Ми з хлопцями все приберемо. І заплатимо за все, що ми тут зіпсували. Нехай хоч п'ять років доведеться розраховуватися — а заплатимо.

Док повільно похитав головою і витер піну з вусів.

— Ні, — сказав він. — Я сам приберу. Я знаю, де що лежить.

— Ми заплатимо, Док.

— Ні, Мак, ви не заплатите, — сказав Док. — Ви будете думати про це, і це буде вас довгенько тривожити, але ви не заплатите. Саме тільки розбите музейне скло коштує близько трьохсот доларів. Не треба говорити, що ви заплатите. Звичайно, вам буде ніяково. Може, два чи три роки мине, поки ви забудете про це і ніяковість зникне. А заплатити — ви не заплатите.

— Мабуть, ваша правда, — сказав Мак. — О, хай йому чорт, звичайно, ваша правда. Що ж нам робити?

— Та нічого, що ж тепер робити? — сказав Док. — А давати в пику — я не звик до цього. Забудемо про це.

Мак допив своє пиво і підвівся.

— Бувайте, Док, — сказав він.

— Бувай. Слухай-но, Мак, ну, і що ж з твоєю дружиною?

— Не знаю, — сказав Мак, — вона мене покинула. — Він важко спустився сходами,

перейшов вулицю і попрямував пустищем, повз пташник, до Нічліжного палацу. Док, стоячи біля вікна, провів його поглядом. Потім він стомлено дістав з-за холодильника щітку. Йому довелося прибирати цілий день.

РОЗДІЛ XXII

Анрі-художник не був французом, і звали його не Анрі. Правду кажучи, він не був і художником. Анрі так досконало знав звичай паризької богемі, немовби ціле життя прожив у Парижі, хоч насправді ніколи його не бачив. Він гарячково стежив за періодикою і просто ковтав подробиці про перипетії дадаїстського руху, і розколи, і по-жіночому невмотивовані образи, і релігійність, і обскурантизм шкіл, що народжувалися і відмирили. Віджила техніка і застарілі матеріали завжди викликали в ньому протест. Одного чудового сезону він відкинув перспективу. Наступного року він знехтував червоним кольором з усіма його варіантами і, нарешті, взагалі відмовився від фарб. Важко сказати, чи був Анрі хорошим художником чи ні, бо він так часто включався в рухи і напрямки, що на живопис у нього майже не лишалось часу.

Добрий чи поганий був його живопис — те невідомо. З виробів із барвистого пташиного пір'я та горіхової шкаралупи нелегко було судити про його талант. Та як суднобудівник він не знав собі рівних. Тут Анрі був неперевершеним майстром. Давним-давно, коли він тільки почав будувати свого човна і поки ще не були готові кабіна й камбуз, Анрі доводилося жити в наметі. Та коли він закінчив кабіну і затишно оселився на суходолі, поспішати з човном було вже ні до чого. Про цього човна ви б не сказали, що він такий, як інші. Він мав тридцять п'ять футів завдовжки, і всі контури його безнастанно змінювались. Один час у нього був ніс кліпера і корма міноносця. Був період, коли човен чимсь нагадував каравелу. Грошей Анрі не мав, і в нього часом забирали кілька місяців пошуки потрібної дошки чи шматка заліза, або дюжини мідних цвяхів. Та Анрі нічого не мав проти цього, бо він зовсім не хотів закінчувати свого човна.

Човен стояв під соснами, на ділянці, яку Анрі наймав за п'ять доларів на рік. Плата покривала суму податку і цілком влаштовувала власника ділянки. З човна звисала мотузьяна драбина. Коли Анрі був дома, він її піднімав, і спускав тільки в тих випадках, коли до нього приходили гості. В кабіні вздовж трьох стін були м'які сидіння, щось на зразок канап. На одному він спав, на інші садо-

вив гостей. Стіл розкладався в разі потреби, під стелею висіла звичайна лампа. Камбуз був чудом компактності, кожна деталь — результат багатомісячних роздумів і праці.

Анрі був смаглявим і похмурим мужчиною. Він ходив у береті, коли всі вже давно-давно про них забули; палив пінкову люльку і носив довге волосся. Анрі мав багато друзів, яких він, не мудрствуючи, поділяв на тих, хто міг його нагодувати і тих, кого треба було годувати йому. Човен не мав назви. Анрі казав, що назва буде тоді, коли він його кінчить.

Анрі жив у човні і будував його вже десять років. За цей час він двічі був одружений і мав ряд більш чи менш постійних любовних зв'язків. Та всі юні дами залишали його з однієї й тієї самої причини. Семифутова кабіна була замала для двох. Їм не подобалось, що, підводячись, вони стукались головою об стелю, і всі вони не хотіли миритися з відсутністю вбиральні. Однак морська конструкція була непридатна для суходу, а йти на такий компроміс, як жалюгідний сухопутний нужник, Анрі не хотів. Йому і його тимчасовим подругам доводилося ходити в соснову алею. І одна за одною кохані Анрі залишали його.

І ось невдовзі після того, як дівчина, яку він називав Алісою, кинула Анрі, з ним сталася дивна пригода. Звичайно, коли його кидали, він віддавав данину скорботі, відповідно до конкретного випадку, та в глибині душі завжди відчував полегкість. Можна було як слід розлягтися на своїй канапі, можна їсти що заманеться. Приємно на якийсь час звільнитися від нескінченних проявів жіночої життєдіяльності.

У Анрі виробився такий звичай: кожного разу, коли його кидали, він купував галон вина, вмощувався на зручній твердій койці і напивався до нестями. Іноді він навіть плакав, та цю розкіш, після якої завжди відчував якесь особливе піднесення, він дозволяв собі не часто. Як правило, він читав уголос Рембо, з страхітливою вимовою, часто роблячи паузи і втішаючись тим, як швидко читає він по-французькому.

І ось під час проведення такого ритуалу скорботи по Алісі почалося щось дивне. Була ніч, горіла лампа, Анрі був ще не дуже п'яний, і раптом він відчув, що він не сам. Він уважно оглянув кабіну і виявив на сидінні навпроти диявольського молодого чоловіка — чорнявого, вродливого молодого чоловіка. В очах його світилися тонкий розум і енергія, а зуби виблискували. Було щось привабливе і водночас страшне в його обличчі. А поруч сидів злитокудрий хлопчик, зовсім майже дитина. Молодий чоловік дивився на дитину — а дитина на нього — і захоплено сміявся, наче ось-ось мусить стати-

ся щось чудесне. Потім молодий чоловік глянув на Анрі, посміхнувся і знозу перевів погляд на хлопчика. З верхньої лівої кишені жилета він дістав бритву застарілого зразка. Він розкрив її й кивнув дитині. Він погладив хлопчика по кучерях, і той засміявся від захвату. А потім молодий чоловік, підтримуючи хлопчика за підборіддя, різонував його бритвою по горлу, а той все сміявся й сміявся. Анрі зойкнув від жаху. Минув досить тривалий час, перш як він помітив, що і молодий чоловік і хлопчик зникли.

Коли руки в Анрі перестали тремити, він вискочив з кабіни, стрибнув на землю й побіг униз пагорбом по сосновій алеї. Він ішов довго і нарешті дійшов до Консервного Ряду.

Док був унизу і працював з котями, коли до нього вдерся Анрі. Поки Анрі розповідав, Док працював собі, а коли той кінчив, уважно глянув на нього, щоб визначити, скільки тут справжнього страху і скільки акторства. Страху було значно більше.

— Як ви гадаєте, це привиди? — спитав Анрі. — Чи це відбиття якихось спогадів, чи це фрейдистський комплекс, чи я зовсім з'їхав з глузду? Я бачив їх, бачив, кажу вам, вони сиділи навпроти мене, ну, як от ви зараз.

— Не знаю, — сказав Док.

— Тоді може підемо до мене і глянемо, чи не повернулися вони?

— Ні, — сказав Док, — коли я їх побачу, значить, це привиди, і я тоді страшенно злякаюся, бо не вірю в привиди. А якщо ви їх знову побачите, а я — ні, значить це галюцинації, і тоді вам буде страшно.

— То що ж мені робити? — спитав Анрі. — Якщо я знову їх побачу, я вже все знайму наперед і помру від жаху. Ви знаєте, він зовсім не схожий на вбивцю. Він дуже милий, і хлопчик дуже милий, і обоє сиділи ніби нічого й не сталося. Але ж він перерізав йому горло! Я сам бачив.

— Не знаю, — сказав Док. — Я ніколи не мав наміру бути психіатром, чи полювати на злих духів, і тепер не збираюся.

За дверима почувся жіночий голос:

— Алло, Док, до тебе можна?

— Заходь, — сказав Док.

Вона була дуже гарненька і бойова. Док відрекомендував їй Анрі.

— З ним історія. Чи то він бачив привид, чи то його мучить нечисте сумління, і він сам не може розібратися. Розкажіть їй, Анрі.

Анрі повторив усе від початку до кінця, і очі дівчини заблищали.

— Ой, страх який, — сказала вона, коли він замовк. — А я ніколи навіть і не нюхала

привидів. Ходімо глянемо, повернуться вони чи ні.

Док дивився їм услід, трохи невдоволений. Врешті-решт, це ж він призначив їй побачення.

Привидів вона не побачила, зате їй сподобався Анрі, і минуло п'ять місяців, перш як тісна кабіна і брак убиральні примусили її з ним розлучитися.

РОЗДІЛ XXIII

Чорний морок оповив Нічліжний палац. Веселощі покинули його стіни. Мак повернувся з лабораторії з роздertoю губою і вибитими зубами. Наклавши на себе своєрідну епітимію, він відмовився від умивання. Він попрямував просто до ліжка, ліг, нап'яв на голову ковдру і не вставав цілий день. Серце його так само кровоточило, як і рот. Він згадував усе те погане, що робив у своєму житті, і все, що він колись робив, здавалося йому поганим. Йому було дуже сумно.

Х'югі і Джон довгенько сиділи, втупившись просто себе, а потім похмуро пішли на фабрику Гедіоно найматися на роботу. І найнялися.

Хезелю було так тоскно, що він пішов у Монтерей, почав там бійку з солдатом і навмисне йому піддався. Йому трохи полегшало, коли він дістав доброго прочухана від чоловіка, якого сам заіграшку міг би відлупцювати, як кошеня.

І тільки Любка була весела і привітна. Цілий день пролежала вона під ліжком Мака, жеручи його черевики. Вона була розумною собакою, і зуби мала гострі. Охоплений глибоким сумом, Мак двічі простягав руку під ліжко, хапав Любку і вкладав її поруч себе, та вона тікала від нього і знову йшла їсти його черевики.

Едді, заглиблений у свої думки, добрів до «Ла-Іди» і там поговорив трохи з своїм другом-буфетником. Той почастував його віскі і позичив кілька нікелів, з' допомогою яких Едді п'ять разів зіграв «Сумну дитину» на музикальній скриньці.

Мака з хлопцями всі бойкотували, і вони знали про це і знали, що цей загальний осуд заслужений. Доброзвичайне товариство навіть чути про них не хотіло. Усі їхні добрі наміри були забуті. Той факт, що вечірка влаштовувалася для Дока, ніким не згадувався і не брався до уваги. Історія дійшла до «Ведмежого прапора», про неї говорили на консервних фабриках. П'янички в «Ла-Іді» обговорювали її вздовж і впоперек. Лі Чонг відмовився давати коментарі. Він болісно переживав свої фінансові втрати. І врешті-

решт історія почала звучати так: вони вкрали віскі і гроші. Вони підло вдерлися в лабораторію і поламали там усе підряд, тільки через свою підлість та злість. Навіть ті, хто знав більше за інших, як було насправді, почали повторювати цю версію. Часто хтось із п'яних в «Ла-Іді» пропонував піти і дати їм доброго прочухана, щоб знали, як чинити Докові таке свинство.

Лише з почуття солідарності і віддаючи належне фізичній силі та бойовому досвіду Мака і хлопців, їхні співгромадяни відмовилися від помсти. Багато хто відчував благородне обурення лише через те, що їх благородство давно вже не знаходило собі застосування. Найсуворішим суддею з усіх був Том Шеліган, який безперечно приєднався б до вечірки, коли б своєчасно довідався про неї.

Товариство цуралося Мака з хлопцями. Сем Меллоу не розмовляв з ними, коли вони проходили повз котел. Вони замкнулися в собі, і ніхто не міг би сказати, чим це скінчиться. Бо є дві можливі реакції на громадський остракізм — або людина, душевно оновлюючись, вирішує стати кращою, чистішою й добрішою, або ж вона стає зовсім поганою, кидає виклик роду людському і навіть чинить ще страхітливіші речі. Остання реакція найбільш поширена.

Мак із хлопцями балансували на грані добра і зла. Вони були уважливі до Любки. Вони були поблажливі і терпеливі один до одного. Коли минуло перше потрясіння, вони навели в Нічліжному палаці таку чистоту, якої він не знав ніколи. Вони відполірували до блиску розкішні різьблені дверцята пічки, випрали весь свій одяг і ковдру. Що ж до фінансового аспекту, вони належали до пересічно платоспроможних. Х'югі і Джон працювали й приносили додому свою зарплату. Вони купували їжу вище по пагорбу в «Економічній торгівлі», бо не могли бачити німий докір в очах Лі Чонга.

Саме в цей час Док зробив одне спостереження, яке можна було б вважати вірним. Та оскільки в низці умовиводів бракувало одного фактора, то невідомо, вірне воно було чи ні. Четвертого липня Док сидів у лабораторії з Річардом Фростом. Вони пили пиво, слухали нові пластинки Скарлатті і дивилися у вікно. Біля Нічліжного палацу на колодах сиділи Мак і хлопці, гріючись під полуденним сонцем і дивлячись на вікна лабораторії.

Док сказав:

— Поглянь на них. Ось твої справжні філософи. Я гадаю, що Мак і його компанія знають усе, що будь-коли було на світі, а може, і все, що ще буде. Я гадаю, вони мають більше шансів, ніж інші, прожити до глибокої старості в нашому чудовому світі.



Поки інших гризуть самолюбство, нерви і зажерливість, ці абсолютно спокійні. Усі наші так звані мужі, що досягли великих успіхів у житті, — люди хворі, з зіпсованими шлунками і зіпсованими душами, а Мак з хлопцями здорові і чисті. Вони можуть робити що хочуть. Вони можуть задовольняти свій апетит, не даючи йому хитромудрих назв.

Наприкінці цієї промови у Дока так пересохло в горлі, що він випив свою склянку

пива. Він помахав двома пальцями в повітрі і посміхнувся.

— Ніщо на світі не може зрівнятися з смаком пива, коли тільки починаєш його пити, — сказав він.

Річард Фрост промовив:

— А я вважаю, що вони точнісінько такі, як і всі. Просто в них немає грошей.

— Вони могли б їх мати, — сказав Док. — Вони могли б загубити своє життя і одержа-

ти гроші. Мак — людина безперечно геніальна. Усі вони дуже розумні, коли їм чогось хочеться. Вони просто надто глибоко зрозуміли суть речей, щоб зловитися на гачок своїх бажань.

Якби Док знав про душевний стан Мака і хлопців, він би не виголосив останньої фрази, та ніхто не казав йому про громадський осуд, якому були піддані мешканці Палацу.

Він неквапливо долив пива в склянку.

— Я гадаю, що зможу дати тобі докази. Ну ось. Приблизно за півгодини по Маячній пройде парад на честь четвертого липня. Повернувши голови, вони зможуть побачити парад, підвівшись на ноги, зможуть простежити за ним, а пройшовши два невеликих квартали, опинитися з ним поряд. Так ось, б'юся об заклад на кварту пива, що вони навіть не повернуть голови.

— Ну, хай не повернуть, — сказав Річард Фрост. — То й що ж із того?

— Як що з того? — закричав Док. — Те, що вони знають, що буде на параді. Вони знають, що попереду проїде мер, а навколо його машини лопотітимуть од вітру прапори. За ним їхатиме Довгий Боб на своєму білому коні і з прапором. Потім — міська рада, потім дві роти солдатів з Президію, потім — Лосі з пурпуровими парасолями, потім рицарі-храмовники в білих страусових перах і з мечами в руках, потім рицарі Колумба в червоних страусових перах і з мечами в руках. Мак із хлопцями знають це. Гратиме оркестр. Вони все це вже бачили. Їм ні до чого дивитися знову.

— Нема в світі такої людини, якій не треба було б дивитися парад, — сказав Річард Фрост.

— Хочеш закластися?

— Закладаюся.

— Мене завжди дивувало, — сказав Док, — чому ті якості, якими ми захоплюємося в людях — доброта, великодушність, щедрість, щирість, чесність, здатність розуміти і співчувати, — за нашої системи ведуть до поразки. А ті риси, які ми зневажаємо — грубість, зажерливість, власницькі прагнення, нищість, егоїзм і корисливість, — стають атрибутами успіху. І захоплюючись чудовими якостями, люди прагнуть долі тих, хто їх не має.

— Хто схоче бути хорошим, коли йому доведеться голодувати? — сказав Річард Фрост.

— О, тут не голод головне. Це щось зовсім інше. Люди гублять себе, щоб мати весь світ, абсолютно добровільно і майже одностайно — та не зовсім одностайно. Всюди на світі є отакі, як Мак з хлопцями. Я бачив їх у продавцеві морозива з Мехіко і в алеуті на Алясці. Ти знаєш, вони хотіли влаштувати для мене вечір, та щось там у них не ви-

йшло. Але ж вони хотіли влаштувати це для мене... Послухай-но, — сказав Док, — здається, оркестр? — від швидко налив дві склянки пива і разом з Річардом Фростом підійшов до вікна.

Мак із хлопцями сумовито сиділи на колодах і дивилися на лабораторію. Звуки оркестру долинали з Маячної, удари барабанів відлунювали од кам'яних стін. Нараз з'явилася машина мера, і з радіатора звисали прапори і майоріли на вітрі. Потім Довгий Боб на білому коні, з прапором, потім оркестр, потім солдати, Лосі, рицарі-храмовники, рицарі Колумба.

Річард і Док майже лягли на підвіконня, та стежили вони так уважно за тими, хто сидів на колодах.

Жодна голова не повернулася, жодна голова не підвелася. Парад пройшов повз них, а вони й не поворухнулися. Парад зник. Док осушив свою склянку, підняв два пальці, помахав ними і сказав:

— Ха! Ніщо в світі не може зрівнятися із смаком пива, коли тільки починаєш його пити!

Річард попрямував до дверей:

— Якого ти пива хочеш?

— Такого самого, — лагідно сказав Док. Він посміхався у вікно до Мака з хлопцями.

Дуже легко казати: «час усе загоює, і це минеться, все буде забуто» і тому подібні речі, коли тебе самого це не торкається; але коли торкається — час не минає, ніщо не забувається і ти ніяк не можеш вилізти з того, що абсолютно не змінюється. Док нічого не знав про біль, про болючий самоосуд мешканців Нічліжного палацу, інакше б він постарався щось для них зробити. А Мак з хлопцями нічого не знали про почуття Дока, інакше б вони знову підвели голови. Настали погані часи. Зло похмуро вешталось по пустищу. У Сема Меллоу був ряд сутичок з дружиною, і вона весь час плакала. Через луну в котлі здавалося, ніби вона плаче під водою. Мак із хлопцями були немовби в центрі нещастя. Славний вишибайло з «Ведмежого прапора», виштовхуючи п'яного, кинув його надто сильно і зламав йому хребет. Альфредові довелося тричі ходити в Салінас, поки справа уладналася, і йому це було не дуже приємно. Завжди він був чудовим вишибайлом і нікого не калічив. Його дії завжди були чудом витонченості і ритмічності.

На додачу до всього група високоморальних людей з міста почала вимагати закриття притулків розпусти, щоб захистити від загибелі американську молодь. Таке вже було й раніше, приблизно раз на рік у мертвий сезон між четвертим липня і окружним ярмарком. Коли це починалося, Дора на тиждень закривала «Ведмежий прапор». Це

було, врешті-решт, не так уже й погано. Усі діставали відпустку, і можна було зробити дрібний ремонт стін і водопроводу. Та цього разу леді рушили в справжній хрестовий похід. Їм потрібен був чийсь скальп. Літо випало нудне, і їх пекла жадова діяльності. Справа набрала такого поганого характеру, що довелося їм роз'яснювати, хто справжній господар притулку розпусти, що таке податки, і які незручності потягло б за собою закриття вертепів. Ось якою мірою були ці леді близькі до того, щоб стати серйозною загрозою.

Дора закрилася аж на два тижні, і поки «Ведмежий прапор» не функціонував, у Монтереї тричі скликалися збори. Всюди справи йшли паршиво. Доку довелося взяти позику в банку, щоб заплатити за розбите під час вечірки скло. Ельмер Рохетті заснув на рейках Тихоокеанської залізниці і залишився без обох ніг. Різкий і раптовий шторм зірвав з якоря сейнер та два катери і викинув їх розбитими на берег Дель-Монте.

Чому лихо раптом іде отак одне за одним — пояснити неможливо. Кожен лає самого себе. Люди порпаються в темному своєму сумлінні, пригадують таємно вчинені гріхи і розмірковують, чи не вони це спричинилися до таких лихих наслідків. Один пояснює усе плямами на сонці, в той час як другий, згадуючи теорію імовірності, не погоджується з ним.

Навіть лікарям було кепсько, бо, хоч хворих було багато, справжніх, прибуткових хвороб тоді не траплялося. Як правило, то були випадки, що легко піддавалися лікуванню за допомогою патентованих ліків.

І до всіх лих — захворіла Любка. Вона була гарненьким і гладеньким песиком, коли її спіткала хвороба, та за п'ять днів перетворилася на скелетик, обтягнений шкірою. Її світло-коричневий ніс став багровим, а ясна — білими. Очі її гарячково блищали, і все тіло було гаряче, хоч вона раз у раз тремтіла від холоду. Вона не їла, не пила, і її гладеньке черевце присохло до спини, і навіть у хвості крізь шкіру світилися хребці. Мабуть, це була чумка.

Тепер у Нічліжному палаці панувала справжня паніка. Любка мала величезну владу над ними. Х'югі і Джон одразу ж покинули роботу, щоб бути коло Любки. Вони чергували біля неї позмінно. Вони прикладали вологі холодні компреси їй на лоба, а вона марніла і сохла. Нарешті, супроти їх бажання, Хезель і Джон були відряджені до Дока. Коли вони прийшли, він працював над схемою припливів і їв куряче рагу, основним інгредієнтом якого була проте не курка, а огірки.

Їм здалося, що він глянув на них досить холодно.

— Це Любка, — сказали вони. — Вона хворіє.

— Що з нею?

— Мак каже, чумка.

— Я не ветеринар, — сказав Док. — Я не знаю, як лікувати таке.

Хезель сказав:

— А чи не могли б ви хоч одним оком глянути на неї? Вона страшенно хвора.

Вони стояли колом, поки Док оглядав Любку. Він подивився в її очні яблука, ясна, перевірів вуха. Він помацав її ребра, що стриміли наче спиці, її жалюгідну спину.

— Вона не їсть? — спитав він.

— Анічогісінько, — сказав Мак.

— Треба примусити її їсти — міцний бульйон, яйця і риб'ячий жир.

Вони вирішили, що він поводить себе холодно і офіційно. Він повернувся до своїх схем і до свого рагу.

Тепер Мак з хлопцями мали що робити. Вони кип'ятили бульйон, поки він не став міцним, як віскі. Вони пхали риб'ячий жир глибоко у пащу Любки, і дещо потрапляло куди треба. Вони тримали її морду і лили їй в рот холодний бульйон. Їй залишалося ковтати або захлинутися. Кожні дві години вони годували її й давали їй пити. Раніше вони спали позмінно, тепер ніхто не спав. Вони мовчки сиділи й чекали, коли у Любки настане криза.

Криза настала рано-вранці. Хлопці сиділи й дрімали, але Мак не спав, і очі його були втуплені в цуценя. Він побачив, як Любчині вуха двічі здригнулися, а груди важко піднялися. З величезним зусиллям Любка мовчки звелася на тремтлячі ніжки, дотяглася до дверей, почала хлебтати воду і тут-таки впала на підлогу.

Мак загорлав, усі прокинулись. Він почав танцювати, досить-таки незграбно. Всі горлали, перебиваючи один одного. Лі Чонг почув це, і посміхнувся сам до себе, виносячи урну з покидьками, вишибайло Альфред теж почув це і вирішив, що вони добряче хильнули всім гуртом.

О дев'ятій годині Любка сама з'їла сире яйце і півпinti вершків. Опівдні вона почала помітно одужувати. Надвечір вона трохи побігала, а на кінець тижня стала зовсім здоровою собакою.

Нарешті стіна суцільного невезіння дала тріщину. Свідчення того були всюди. Сейнер знову спустили на воду, і він чудово плавав. Дора дістала вказівку, що саме час відкривати «Ведмежий прапор». Ерл Вейлфілд впіймав двоголову скорпену і продав музею за вісім доларів. Стіна злощастя і чекання впала. Вона розбилася на друзки. Фіранки були спущені в лабораторії тої ночі, і до другої години грала грегоріанська музика, а потім музика вмовкла, і з лабораторії

ніхто не вийшов. Якись сили подіяли на серце Лі Чонга, і в якусь східну мить він простив Мака з хлопцями і списав з них жаб'ячий борг, який із самого початку був суцільною неприємністю. І щоб довести хлопцям, що він їх простив, він узяв пінту «старої теніски» й почастував мешканців Нічліжного палацу. Їхні взаємини з «Економічною торгівлею» ранили його почуття, але тепер все це було вже позаду. Візит Лі збігся з першим здоровим потягом до руйнування, що прокинувся в Любці після хвороби. Тепер вона була зовсім зіпсована і ніхто вже не думав її виховувати. Коли Лі Чонг зайшов із своїм подарунком, Любка весело й старанно гризла єдину пару гумових чобіт Хезеля, а її господарі розчулено стежили за її діями.

Мак ніколи не відвідував «Ведмежий прапор» як клієнт. Він розцінив би це мало не як кровозмішення. Він ходив в один дім біля бейсбольного парку. Тому, коли він зайшов до бару, всі вирішили, що він хоче пива. Він попрямував до Альфреда.

— Дора тут? — спитав він.

— А чого тобі від неї треба? — спитав Альфред.

— Хочу її про щось поспитати.

— А про що?

— Не твоє собаче діло, — сказав Мак.

— Гаразд. Як хочеш. Піду питаю, схоче вона розмовляти з тобою чи ні.

За хвилину він увів Мака в святилище. Дора сиділа за секретером. Її оранжеве волосся було викладене кучериками, і над очима був зелений козирок. Вона піднімала на рівень сучасних вимог свої звіти, свій добрий, старий солідний гробсбук. На ній був розкішний халат з червоного шовку з мереживом на рукавах і біля коміра. Коли Мак зайшов, вона повернулася на стільчику і глянула йому в обличчя. Альфред стояв на дверях і чекав. Мак стояв, поки Альфред не причинив за собою двері.

Дора недовірко вивчала його.

— Ну, що ж я можу для тебе зробити? — спитала вона нарешті.

— Розумієте, мем, — сказав Мак. — Загалом, ви, певне, чули, що у нас недавно вийшло з Доком.

Дора зсунула козирок на лоба і поклала перо в старомодну пружинну підставку.

— Угу! — сказала вона. — Я чула.

— Так ось, мем, ми робили все для Дока. Можете не вірити, але ми хотіли влаштувати йому вечірку. Просто він не повернувся вчасно і... і — ну, все й полетіло шкереберть.

— Так, — сказала Дора, — то чого ж ти хочеш від мене?

— Загалом, — сказав Мак, — ми з хлопцями вирішили вас поспитати. Ви знаєте, як ми ставимося до Дока. Так от, ми хотіли вас спитати, що б нам, по-вашому, такого зро-

бити, щоб він знав, як ми до нього ставимося?

Дора сказала «гм» і відкинулася на стільці, і поклала ногу на ногу, і поправила на колінах халат. Вона витрусила з пачки сигарету, запалила її і почала уважно розглядати.

— Ви влаштували йому вечірку, на яку він не потрапив. Чому б вам не влаштувати другу і щоб він на неї потрапив? — сказала вона.

— Господи-Ісусе, — говорив Мак потім, розповідаючи все хлопцям. — І треба ж таке — як усе просто! Ну, просто чорт, а не жінка. Не дивно, що всі називають її мадам. Просто чорт, а не жінка.

РОЗДІЛ XXIV

Мері Талбот, тобто місіс Том Талбот була чарівна. Вона мала руде волосся з зеленкуватим відблиском. Шкіра в неї була золотиста, теж із зеленкуватим відблиском, а очі зелені, з золотими цятками. Личко вона мала трикутне — широкі вилиці, широко розставлені очі і вузьке підборіддя. У неї були довгі ноги танцівниці, і коли вона йшла, то неначе й землі не торкалася. Коли вона бувала збуджена, а бувала вона збуджена майже завжди, обличчя її спалахувало золотом. Її пра-пра-пра-пра-прабабусю спалили на вогнищі за чаклування.

Над усе в світі Мері Талбот полюбляла вечірки. Вона любила приймати гостей і любила ходити в гості. Але Том Талбот заробляв небагато, і Мері не могла весь час влаштовувати вечірки, тому вона робила так, щоб їх влаштовували інші. Вона дзвонила подрузі і прямо казала: «Чи не час уже тобі покликати гостей?».

День народження Мері відзначався принаймні шість разів на рік, а крім того вона влаштовувала вечірки на честь відпустки, на честь нового плаття, і просто щоб зробити сюрприз друзям. Нічого й казати про те, що робилося в її домі під різдво. Святкові плани її аж розпирали, і своїм хвилюванням вона заражала Тома.

Вечорами, до повернення Тома з роботи Мері іноді влаштовувала чай для околиць кішок. Вона ставила на ослінчик для ніг лялькові чашечки і блюдечка. Вона збирала всіх кішок — а було їх по сусідству дуже багато — і починала з ними довгу, неквапливу розмову. Їй дуже подобалася ця гра. Вона давала Мері змогу забути про те, що в неї старе плаття і зовсім немає грошей. Талботи ледве зводили кінці з кінцями, та навіть коли вони сиділи на міліні, Мері вдавалося влаштовувати якусь вечірку.

Вона вміла їх влаштовувати. Вона вміла захопити всіх своїми веселощами, і цей дар

використовувала як зброю проти депресії, що вічно чатувала на Тома. Мері вважала своїм головним обов'язком оберігати чоловіка від депресії, бо Тома — вона це знала — чекав у житті великий успіх.

Як правило, їй вдавалося виганяти з дому усе сумне, та часом неприємності наседали на Тома і гнітили його. Тоді він годинами сидів у похмурій задумі, а Мері тим часом гарячково споруджувала греблю з веселощів, щоб перепинити потік його туги.

Якось, першого числа, коли прийшов рахунок за воду, нічим було платити за квартиру, з «Кольєрса» повернули рукопис, а з «Нью-Йоркера» — карикатури і Тома мучив плеврит, він пішов у спальню і ліг на ліжко.

Мері тихенько зайшла до нього, бо яскраво-зелена нудьга Тома просочувалася крізь шпарку в дверях і отвір для ключа. У Мері був букетик хріниць, перев'язаний паперовою стрічкою.

— Понюхай, — сказала вона і піднесла букетик до його носа. Він понюхав квіти і нічого не сказав.

— Чи знаєш, який сьогодні день? — спитала вона і почала думати, чим би цей день міг бути знаменним.

Том сказав:

— Чому б не глянути правді в очі? Ми злидарі. Ми спускаємося на дно. Навіщо ж дурити себе?

— Нічого подібного, — сказала Мері. — Ми зачаровані. І завжди так було. Згадай, як ти знайшов у книзі десять доларів. А чи пам'ятаєш, як двоюрідний брат надіслав тобі п'ять доларів? Нічого з нами не трапиться.

— Та вже трапилось, — сказав Том. — Прости мене, — сказав він. — Скільки не базікай, а тут уже нічим не зарадиш. Я страшенно стомився від кривляння. Хоч раз хочеться глянути правді в очі. Хоч один раз.

— Я хотіла сьогодні ввечері покликати гостей, — сказала Мері.

— На які гроші? Адже не будеш ти знову знімати вивіску з магазину і частувати людей картонною шинкою? Це кривляння мені остогидло. Це вже не смішно. Це сумно.

— Я б влаштувала зовсім маленьку вечірочку. Просто крихітну. Всі були б у буденних платтях. Сьогодні річниця заснування ліги, — а ти навіть не пам'ятаєш.

— Ні до чого це, — сказав Том. — Я знаю, що це погано з мого боку, та мені навіть з ліжка підводиться не хочеться. Чому б тобі не піти, не зачинити за собою двері і не дати мені спокій? Адже інакше я тільки псуватиму тобі настрій...

Вона уважно подивилася на нього і зрозуміла, що він справді хоче залишитись сам. Вона тихенько вийшла і причинила двері, а Том одвернувся до стінки і закрив лице ру-

ками. Він чув, як вона щось пересуває в сусідній кімнаті. Вона прикрасила двері старими ялинковими іграшками та сухозлоткою і начепила плакат: «Ласкаво просимо, Томе, наш герой». Вона постояла прислухаючись під дверима, та нічого не почула.

Трохи засмучена, вона витягла ослінчик для ніг і накрила його серветкою. На середину ослінчика вона поставила букет у склянці. А з боків чотири чашечки з блюдечками. Вона пішла на кухню і поставила чайник. Потім вона вийшла у двір.

Кітті Рендольф приймала сонячні ванни, сидючи на паркані. Мері сказала:

— Міс Рендольф, до мене сьогодні на чашку чаю зайдуть деякі друзі, і я була б рада, якби ви також зазирнули.

Кітті Рендольф томно мружилася, ніжачись під теплим сонечком.

— Приходьте не пізніше четвертої, — сказала Мері. — Ми з чоловіком увечері зайняті: Прийом у готелі на честь сторічного ювілею ліги.

Вона обійшла будинок, вийшла на задній двір, де вздовж паркана росла чорна смородина. Кітті Казіні сиділа на землі, муркочучи щось собі під ніс і роздратовано помахуючи хвостом.

— Місіс Казіні, — почала Мері і замовкла, побачивши, що робить кішка. Казіні впіймала мишу. Вона ласкаво торкнула свою жертву м'якою лапкою, а та одчайдушно рвонулася і зашкандибала, тягнучи паралізовані задні лапки. Кітті почекала, поки миша доповзла аж до кущів смородини, потім м'яко стрибнула. Вона запустила кігті в спину звіряти, і хвіст її звивався від насолоди.

Том майже спав, у всякому разі дрімав, коли раптом почув своє ім'я, знов і знов. Він скочив на ноги і крикнув:

— Що таке? Де ти?

Він почув, що Мері плаче.

— Не дивись, — гукнув він і убив мишу. Кітті Казіні стрибнула на паркан і звідти ображено стежила за діями Тома. Том підняв камінець, поцілів їй у живіт і прогнав з паркана.

Зайшовши в дім, Мері ще трохи поплакала. Вона налила води в чайник і поставила його на стіл.

— Сідай сюди, — сказала вона до Тома і він примостився навпочіпки біля ослінчика для ніг.

— Можна, я візьму велику чашку? — спитав він.

— Я не звинувачую Кітті, — сказала Мері. — Я знаю, такі усі коти. Вона не винна. Але ж — о, Том!

Вона уважно глянула на Тома і побачила, що зморшки на лобі його розійшлися і що він уже не мружиться так страшно.

— А потім я так замоталася з цією лі-

гою, — сказала вона, — Просто не знаю, як я встигну все зробити.

Цього року Мері Талбот влаштувала вечірку з нагоди своєї вагітності. І всі казали: «Господи, ну й весело ж буде її дитинці!»

РОЗДІЛ XXV

Безумовно, весь Консервний Ряд, і можливо весь Монтерей відчував, що настав злам. Тільки дуже добре — не вірити в прикмети. Ніхто в них і не вірить. Та навіщо даремно ризикувати? І ніхто даремно не ризикує. Жителі Консервного Ряду, як і жителі всіх інших місцевостей, аж ніяк не забобонні, та ви їх не примусите пройти під приставною драбиною чи розкрити в кімнаті парасольку. Док був справжній учений і абсолютно не забобонний, та коли одного разу, прийшовши додому, побачив на порозі білі квіти, йому стало якось негаразд. Більшість жителів Консервного Ряду, природно, не вірять в такі речі, але все-таки зважають на них.

Мак не мав жодних сумнівів, що чорна хмара насунула на Нічліжний палац. Він проаналізував нещасну вечірку, і зробив висновок, що лихо лізе в усі шпарки, що невдачі піднялися роєм, наче мошва після заходу сонця. І коли настала така смуга — найрозумніше залізти в ліжко й чекати, поки вона не мине. Тут уже нічого не вдієш, вирішив Мак. А він зовсім не був забобонним.

Та ось перші проблески радощів почали проникати в Консервний Ряд. Доку майже фантастично щастило з цілим рядом відвідувачок прекрасної статі. Він не докладав щодо цього ніяких зусиль. Любка в Нічліжному палаці росла на очах, а через те, що тисячі поколінь її предків піддавалися дресируванню, вона тепер почала сама себе дресувати. Вона вже відчувала огиду до калюж на підлозі, і воліла виходити на вулицю. Було ясно, що з цуценяти виросте розумна чудесна собака. І в неї не було ускладнення після тієї чумки.

Благословенна смуга посувалася Консервним Рядом. Вона дійшла аж до буфету Германа, вона доповзла до готелю «Сан-Карлос». Джіммі Брачіа відчув її і Тонні-буфетник. Красуня Евіа відчула її і радісно почала баталію з трьома новачками з міських поліцейських. Дійшла вона навіть до салінаської тюрми, де Гей, який забезпечував собі хороше життя, піддаючись шерифу в шашки, раптом знахавнів і почав вигравати всі партії підряд. Таким чином він програв усі свої привілеї, але зате знову відчув себе людиною.

І морські леви помітили злам, і гавкання їх набрало тембру й тону, які могли б по-

радувати серце Франціска Асізького. Дівчата, що зубрили свої катехізиси, раптом піднімали очі і пхикали без будь-якої причини. Хто зна, може, якийсь особливо тонкий електроприймач міг би виявити джерело усіх цих радостей і успіхів. А методом триангуляції його, можливо, виявили б у Нічліжному палаці. В Палаці радість аж вирувала. Мака з хлопцями вона просто розпирала. Джон міг зненацька скочити з стільця тільки для того, щоб пройтися, пританцювуючи, по кімнаті і знову сісти. Хезель ні сіло ні впало починав загадково посміхатися. Радість була такою всеосяжною і загальною, що Маку довелося докласти чималих зусиль, аби сконцентрувати її й спрямувати на конкретні цілі. Едді, який тепер досить регулярно працював в «Ла-Іді», збирав таку собі маленьку винарню. Більше він не доливав пива в збірну сулію. Він казав, що від пива суміш втрачає смак.

Сем Меллоу обсадив котел квітами. Він приробив до котла невеликий піддашок, і під цим піддашком вони з дружиною сиділи вечорами, і вона вишивала покривало для ліжка.

Радість прийшла і у «Ведмежий прапор». Діла йшли добре. Нога Філіс Мей вдало зрослася, і вона мала знову вийти на роботу. Єва Фланеган приїхала із східного Сан-Луї і страшенно раділа, що повернулася. У Сан-Луї стояла пекельна спека, і він виявився зовсім не тим чудесним місцем, яким залишався досі у її спогадах. Просто тоді вона була молодшою, і тому їй там було так весело.

Рішення влаштувати нову вечірку для Дока не було раптовим, не виникло враз в усіх з доброго дива. Про нього знали, але виношували ідею бережно, наче лялечку в коконі уяви.

Мак стояв на абсолютно реалістичному ґрунті:

— Минулого разу ми поквапились, — сказав він хлопцям, — так доброї вечірки ніколи не влаштуєш. Треба, щоб вона сама собою, як тісто, підійшла.

— Ну, і коли ж це буде? — спитав Джон нетерпляче.

— Не знаю, — відповів Мак.

— Це сюрприз буде? — спитав Хезель.

— Що ж, це було б добре! Це, певно, було б найкраще, — сказав Мак.

Любка знайшла і принесла йому тенісний м'ячик, і він кинув м'ячик у траву. Вона почала шукати його.

Хезель сказав:

— Якби знати, коли народився Док, ми могли б влаштувати йому день народження.

Мак навіть рота роззявив. Хезель завжди його ошелешував.

— Їй-богу, Хезель, ну як ти допер до цьо-

го? — закричав він. — Адже коли день народження, значить треба щось дарувати! Це те, що нам треба. Отже, нам би тільки довідатись, коли він народився.

— Що ж тут такого, — сказав Х'югі, — можна просто піти та й спитати в нього.

— І довго ти думав? — сказав Мак. — Він тоді одразу про все догадається. Коли в чоловіка питають про його день народження, та ще й після того, як йому вже влаштували таку вечірку, як ми влаштували Доку, ясно, він одразу зрозуміє, що до чого. Тут дуже важливо, щоб він ні про що не догадався. Краще я піду та потихеньку розвідаю.

— І я з тобою, — сказав Хезель.

— Ні, якщо ми підемо вдвох, він вирішить, що нам чогось треба.

— Але ж придумав усе я, — сказав Хезель.

— Знаю, — сказав Мак. — І якщо все вийде добре, — звісно, я скажу Доку, хто це придумав. А зараз, по-моєму, буде краще, коли я піду.

— А він як? Чи не має він на нас зуба? — спитав Едді.

— Ні, з ним усе гаразд.

Коли Мак прийшов, Док працював на нижньому поверсі лабораторії. На ньому був довгий гумовий фартух і гумові рукавички, що захищали руки від формальдегіда. Він впорскував підфарбовану масу у вени й артерії дрібних морських собак. Маленький кульовий млин крутився й крутився, намішуючи блакитну масу. Червона рідина була вже в шприці. Тонкі руки Дока рухалися чітко. Встромлялася голка, і натискався пневматичний спуск, і фарбу гнало по венах. Оброблених морських собак він складав акуратними рядами. Він мав намір повернутися до них ще — ввести в артерії блакитну рідину. З морських собак виходять чудові препарати.

— Гм, Док, — сказав Мак. — Забагато працюєте.

— Працюю скільки працюється, — сказав Док. — Як Любка?

— О, чудово. А померла б, якби не ви. — На мить хвиля підозрливості набігла на Дока, але тут-таки відкотилася геть. Компліменти завжди його насторожували. Він надто добре знав Мака. Та в тоні останнього не було нічого, крім вдячності. Док знав та кож почуття Мака до Любки.

— Як справи в Палаці?

— Здорово, Док, просто здорово. У нас два нові стільці. Може, зазирнули б коли? У нас тепер дуже гарно.

— Зазирну, — сказав Док. — А що, Едді й тепер приносить збірну сулію?

— Аякже, — сказав Мак. — Він туди

більше не ллє пива, і я гадаю, так навіть краще. Сильніше бере.

— Брало і раніш непогано, — сказав Док.

Мак терпляче чекав. Рано чи пізно Док сам наштовхнеться на потрібну жилу, і Мак чекав. Якщо Доку здаватиметься, що він сам почав розмову, це було не так підозріло. Мак завжди вдавався до цього методу.

— Щось давно Хезеля не видно. Та ж він не хворий, правда?

— Ні, — сказав Мак і відкрив кампанію. — Хезель — як штик. Вони з Х'югі цілу баталію почали. Весь тиждень сперечалися, — посміхнувся він. — І що найсмішніше, — сперечаються про те, чого обоє не знають. Я вже не втручався, бо й сам не дуже тут тямлю, а вони сперечаються та й сперечаються. Аж розізлилися один на одного.

— А в чім там річ? — спитав Док.

— Можу розповісти, сер, — сказав Мак. — Хезель весь час купує оті всякі там карти і дивиться там, які щасливі дні, і про зірки і всяка інша там всячина. А Х'югі каже, що це все брехні собачі. Хезель каже, коли знати про людину, коли вона народилася, то по картах можна все про неї сказати, а Х'югі каже, що карти продають тільки для того, щоб дерти по двадцять центів за штуку. Ну а сам я нічого про це не знаю. А ви як гадаєте, Док?

— Я, мабуть, на боці Х'югі, — сказав Док. Він зупинив кульовий млин, промив шприц і наповнив його блакитною масою.

— Учора ввечері вони страшенно погризлися, — сказав Мак. — Спитали мене, коли я народився, і я сказав, що дванадцятого квітня. І Хезель пішов, і купив карту, і все про мене прочитав. Іноді наче правильно. Та тільки там саме хороше, а коли про тебе тільки хороше — звісно, повіриш. Там сказано, що я хоробрий і розумний і добрий до своїх друзів. А Хезель каже, що це все правда. Коли ваш день народження, Док?

Наприкінці тривалого обговорення проблеми запитання прозвучало абсолютно невимушено. Комар носа не підточить. Але ж Док знав Мака дуже давно. Якби він знав Мака не так давно, він би назвав вісімнадцяте грудня, яке й було його днем народження, а не двадцять сьоме жовтня, яке ним не було.

— Двадцять сьоме жовтня, — сказав Док. — Поспитай у Хезеля, що я собою являю.

— Але ж це, напевне, брехні собачі, — сказав Мак, — та Хезель сприймає це все всерйоз. Я скажу йому, Док, щоб він про вас подивився.

Коли Мак пішов, Док трохи подумав, яка тут може бути каверза. Він розумів, що це хід. Він знав техніку Мака, його метод. Він впізнавав його стиль. І він не розумів, на-

віщо знадобилася Маку ця інформація. Лише пізніше, коли почали розпovзатися чутки, Док, нарешті, зрозумів, що до чого. Він відчув полегкість, бо весь цей час чекав, що Мак врешті-решт витягне з нього енну суму.

РОЗДІЛ XXVI

Двоє хлопчаків гралися на подвір'ї судноверфi, поки на паркані не з'явилася кішка. Тут вони кинулися за нею, вигнали її на рейки і там, на насипу, почали набивати кишені камінцями. Кішка сховалася від них у високій траві, але камінці вони залишили, бо це були чудові камінці і за розміром, і за вагою, — кращих і не знайдеш. Адже невідомо, коли може знадобитися такий камінець. Вони повернули до Консервного Ряду і жбурнули каменем по рифованому фасаді консервної фабрики Мордена. З вікна визирнув стурбований службовець і кинувся до дверей, та хлопчакі бігали значно швидше за нього, і поки він тільки спускався до дверей, вони встигли сховатися за дровами. Тепер хай він їх шукає хоч сто років, — все одно не знайде.

— Йі-богу, він нас ніколи не знайде, — сказав Джо.

Скоро їм набридло ховатися, коли їх ніхто не шукає. Вони вийшли і пішли Консервним Рядом. Біля вікон крамниці Лі Чонга вони затрималися довгенько, сумно розглядаючи общеньки, пилку і банани. Потім вони перейшли вулицю, піднялися до сходів, що вели на другий поверх лабораторії, і сіли там на нижній сходинці.

Джо сказав:

— А знаєш, в оцього дядька, який тут живе, є заспиртовані діти — у пляшках.

— Які ще там діти? — спитав Віллард.

— Звичайні, тільки вони ще не народилися.

— Щось не віриться, — сказав Віллард.

— Правда. Спрейг їх сам бачив і каже, що вони отакенкі, і у них маленькі ручки і ніжки, і очі.

— А волосся? — спитав Віллард.

— Про волосся він нічого не казав.

— А ти б його поспитав. Бреше він, по-моєму.

— Ну, знаєш, гляди, щоб він не почув, що ти про нього тут базикаєш, — сказав Джо.

— Будь ласка, можеш йому переказати. Не боюся я його. І тебе не боюся. Я нікого не боюся. Ну, і що ти мені зробиш? Га?

Джо не відповів.

— Ну?

— Нічого, — сказав Джо. — Я ось подумав... може, підемо просто до цього дядька

й питаємо, чи є у нього діти в пляшках чи нема? Може, він їх нам навіть покаже. Звичайно, якщо вони в нього є.

— Його нема дома, — сказав Віллард. — Коли він дома, тут завжди машина стоїть. Куди-небудь поїхав. Напевне, все це брехня. Напевне, Спрейг усе набрехав. Напевне, ти все брешеш. Ну? І що ти мені зробиш?

Усе сьогодні йшло якось не так. Вілларду просто з шкури доводилось лізти, щоб якось розважитись.

— По-моєму, ти ще й боягуз. Ну, що скажеш? — Джо промовчав. Віллард змінив тактику.

— А де тепер твій старий? — спитав він невимушено.

— Помер, — сказав Джо.

— Та невже? А я й не чув... А через що?

Хвилинку Джо мовчав. Він знав, що Віллард усе знає, та він не міг показати цього, бо тоді треба було б побитися з Віллардом, а Джо його боявся.

— Він покінчив... він отруївся.

— Та невже? — Віллард скорчив здивовану міну. — Як же це він?

— З'їв отрути для пацюків.

Віллард аж зайшовся реготом.

— Та що ж це він — думав, ніби він пацюк?

Джо мляво посміхнувся, віддаючи належне Віллардовій дотепності.

— Авжеж, певно, він подумав, що він пацюк, — кричав Віллард. — Мабуть, він бігав — отак, дивись-но, Джо! Отак, Джо? І робив носом отак? А чи був у нього такий довжелезний хвіст? Га? — Віллард аж корчився від сміху. — Треба було йому просто підійти до пастки на пацюків і засунути туди голову. Правда ж, Джо? — Віллард явно вичерпався. Було вже не смішно. Тоді він спробував придумати щось новеньке.

— Ну, а як він тоді виглядав? Отак? — він закотив очі, відкрив рота і висолопив язик.

— Цілий день йому було погано, — сказав Джо. — А помер він тільки вночі. Йому було боляче.

— А на якого біса він це зробив?

— Не міг знайти роботу, — сказав Джо. — Майже рік не міг знайти роботу. І знаєш, що найцікавіше? Наступного ранку до нього прийшов дядько наймати його на роботу.

Віллард спробував витиснути іще щось із свого жарту:

— Мабуть, він подумав, що він пацюк, — але йому самому вже було анітрохи не смішно.

Джо підвівся і засунув руки в кишені. Він помітив, що у риштаку виблискує монета, і попрямував до неї, та в той момент, коли він до неї підійшов, Віллард відштовхнув його і схопив монету.

— Я перший побачив, — закричав Джо, — віддай!

— Ну, і що ти мені зробиш? — сказав Віллард, — що ти тепер робитимеш? Може, приймеш отрути для пацюків?

РОЗДІЛ XXVII

Мак із хлопцями — кожен — Чеснота, тихе Блаженство, Краса. Вони сиділи в своєму Нічліжному палаці і були тим каменем, що його кинули в тихий став, і від нього пішли кола по всьому Консервному Ряду і далі, до Монтерея і далі, через пагорби до ріки Кармел.

— Цього разу, — сказав Мак, — нам треба знати напевно, що він до нас прийде. А коли не прийде — то й влаштовувати нічого не будемо.

— А де ми цього разу будемо влаштовувати? — спитав Джон.

Мак гойднувся на стільці, притуливши його спиною до стіни, і охопив ногами передні ніжки стільця.

— Я страх скільки про це думав, — сказав він. — Воно б можна запросити його й сюди, тільки тоді важкувато буде зробити все сюрпризом. І Док любить свою лабораторію. Там у нього музика, — і Мак суворим поглядом обвів кімнату.

— Я не знаю, хто тоді поламав йому телефон, — сказав він. — Та коли хто тепер хоч пальцем щось зачепить, я тому сам чосу дам.

— По-моєму, краще влаштувати у Дока, — сказав Х'югі.

Ніхто не мав ніяких відомостей про вечірку, — звістка повільно зріла сама по собі. І ніхто не був запрошений. Усі збиралися піти. Двадцять сьоме жовтня було накреслене в уяві кожного червоними літерами. А тому що це була не просто вечірка, а день народження, — треба було подумати і про подарунки. Наприклад, дівчата Дори. Усі вони іноді заходили в лабораторію за порадою, ліками або просто з непрофесійним візитом. І вони бачили ліжко Дока. І на ньому лежала стара вицвіла червона ковдра, вся в реп'яхах, колючках і в піску, бо Док завжди тягав її з собою в усі мандри. Коли в нього з'являлися гроші, він купував обладнання для лабораторії, і йому й на думку не спадало купити для себе нову ковдру. Дівчата Дори шили з клаптів стьобану ковдру, чудесний шовковий витвір. А через те, що клапті здебільшого походили від нижньої білизни і вечірніх убрань, ковдра розкішно мінилася тілесно-рожевим, блідо-жовтим, сніжно-білим і вишневим кольорами. Над ковдрою працювали пізно вранці і у вечірні

години, до того як приходили хлопці з лову сардин. Об'єднання зусиль, спрямованих до єдиної мети, зовсім ліквідувало такі звичайні в публічних домах інтриги і сварки.

Лі Чонг дістав із свого складу і уважно оглянув двадцятип'ятифутову нитку вертушок і великий мішок китайських лілій. Це, з його погляду, було найкраще, що можна принести на вечірку.

Сем Меллоу давно вже мав свою теорію щодо антикварних речей. Він знав, що старі меблі, скло і фарфор, які свого часу не становили особливої цінності, з часом набирають ціну і за них беруть великі гроші, невідповідні ні їхній красі, ні корисності. Він чув про стілець, за який виручили п'ятсот доларів. Сем збирав деталі автомобілів застарілих марок і був певний, що колись ця колекція, казково його збагативши, лежатиме на чорному оксамиті в найкращому музеї. Сем дуже багато думав про вечірку і час від часу оглядав свої скарби, які зберігав у великій замкненій скрині, за котлом. Він вирішив подарувати Доку одну з найкращих своїх речей — шатун і поршень від «чалмера» 1916 року. Він тер і полірував цю кошовність, поки вона не заблищала, наче старовинний панцер. Він загорнув подарунок у чорне сукно і зробив для нього спеціальний ящик.

Мак і хлопці пильно обмірковували проблему і зробили висновок, що Доку завжди потрібні коти і він завжди дістає їх з великими труднощами. Мак виніс на вулицю свою подвійну клітку. Вони позичили кішку в збудженому стані, що мала правити за принаду, і поставили пастку на пустищі біля кипарису. Поряд з Палацом вони спорудили залізну клітку, і кожної ночі колекція шаленіючих котів поповнювалася. Джону доводилося двічі на день ходити на фабрику за риб'ячими головами, щоб прогодувати бранців. Мак вважав, і цілком справедливо, що двадцять п'ять котів — це найкраще, що вони могли подарувати Доку.

— Цього разу не буде ніяких прикрас, — сказав Мак. — Просто хороший солідний вечір з добрячою випивкою.

Звістка про вечірку дійшла до Гея у салінаську тюрму, і він домовився з шерифом, що той відпустить його на одну ніч і позичить йому два долари на автобусний квиток туди й назад. Гей дуже люб'язно поведився з шерифом, а той був не такою людиною, щоб це забути, особливо ж тому, що наблюдалися вибори, а Гей міг — або принаймні казав, що може — влаштувати парочку-другу голосів. З другого боку, Гей міг при бажанні надовго знеславити салінаську тюрму.

Анрі-художник раптом вирішив, що старомодні подушки для голок були пережиточною формою мистецтва, яке процвітало і

досягло апогею в дев'яності роки минулого століття, а потім зазнало занепаду. Він воскресив це мистецтво і з захватом спостерігав, якого ефекту можна досягти за допомогою кольорових голок. Картина ніколи не завершувалася — її можна було змінювати, переставляючи голки. Анрі готував кілька таких творів для персональної виставки, коли почув про вечірку. Він кинув почату роботу і взявся за виготовлення величезної подушки для Дока. Вона була задумана як складне хвилююче полотно з зелених, жовтих і блакитних голок, виконане в приглушених тонах, і мала назву «Пам'ять про старий Уелс».

Друг Анрі — Ерік, інтелігентний перукар, що колекціонував перші видання тих письменників, які ніколи не випустили в світ ні другого видання, ні другої книги, вирішив подарувати Доку фізіотерапевтичну машину для схуднення. Її він одержав як виплату за трирічним рахунком за гоління від одного клієнта — в результаті процесу про банкрутство останнього. Машина була в чудовому стані. Ніхто не користувався нею. Ніхто ніколи не користується фізіотерапевтичними машинами, щоб схуднути.

Змова розросталася, робилися нескінченні візити туди-сюди, обговорювались подарунки, напої, і коли ми почнемо, і хоч би тільки хтось не бовкнув Доку.

Док не міг би сказати, коли він уперше помітив, що відбувається щось, пов'язане з його особою. Коли він заходив до Лі Чонга, там розмова уривалася. Спершу йому здалося, що всі почали ставитися до нього не так добре, як завжди. Коли ж щонайменше десятеро чоловік запитали його, що він робитиме двадцять сьомого жовтня, він був страшенно заінтригований, бо забув, що назвав цю дату як день свого народження. Він справді цікавився показаннями гороскопу з приводу імпровізованої дати, та Мак не повертався до цієї розмови і Док забув про неї.

Якось увечері він зупинився біля заїжджого двору, бо там було бочкове пиво, яке Док любив, і завжди потрібної температури. Він одним духом випив першу склянку і тільки зібрався був налити другу, коли почув, як якийсь п'яний звернувся до буфетника:

— Підеш на вечірку?

— Яку?

— Ну, слухай, — конфіденційно сказав п'яний. — Знаєш Дока з Консервного Ряду?

Буфетник обвів поглядом бар і знову глянув на п'яного.

— Так ось, — сказав п'яний, — йому влаштовують колосальний день народження.

— Хто це?

— Всі.

Док зважив почуте. П'яного він бачив уперше.

Реакція Дока була складна. Він був страшенно зворушений, що йому хочуть влаштувати вечірку, і в той же час внутрішньо здригнувся, пригадавши ту, яку йому влаштовували минулого разу.

Тепер усе стало на свої місця — запитання Мака і мовчання, що западало, коли Док кудись заходив.

Він довго думав про це тої ночі, сидячи за письмовим столом. Він все оглянув, розмірковуючи, які речі треба замкнути. Він знав, що вечірка коштуватиме йому не дешево.

Другого дня він розпочав свої власні готування. Найкращі пластинки він виніс у задню кімнату і там сховав. Усі до останнього тонкі предмети і обладнання він виніс туди ж. Він знав, як усе буде, — гості його прийдуть голодні і не принесуть ніякої їжі. Вони швидко все вип'ють — вони завжди швидко все випивають. Уже трохи стомлений він пішов в «Економічну торгівлю», де був тонкий і кмітливий різник. Якийсь час вони обговорювали проблему їжі. Док замовив п'ятнадцять фунтів м'яса для біфштексів, десять фунтів помідорів, дванадцять головок салату, шість хлібин, велику бляшанку арахісового масла, банку полуничного джему, а також п'ять галонів вина і чотири кварта міцного, хоч і не дуже високої якості, віскі. Він знав, що матиме неприємності з банком першого числа. Три-чотири такі вечірки, думав він, і доведеться попрощатися з лабораторією.

Тим часом у Консервному Ряді підготовка досягла свого крещендо. Док мав рацію, про їжу ніхто не думав, але всюди — де пінту, де кварту — запасалися випивкою. Колекція подарунків дедалі зростала, а список гостей, якщо такий був, трохи нагадував загальний перепис населення. У «Ведмежому прапорі» без кінця обговорювалося питання, що надіти. Дівчата не хотіли надівати вечірні сукні, свою уніформу, бо вони ж не працюватимуть. Вони вирішили надіти буденні плаття. Та все це було не так просто, як могло видатися. Дора вимагала, щоб частина дівчат чергувала у «Ведмежому прапорі», аби постійні клієнти були обслужені. Дівчата розділилися на дві групи, і перша мусила чекати повернення другої. Йшла боротьба за те, кому раніше йти на вечірку. Перша зміна побачить обличчя Дока, коли йому піднесуть розкішну ковдру. Вона висіла у їдальні на станку і була майже закінчена. Місіс Меллоу на якийсь час відклала своє покривало. Вона зв'язала шість серветок під пивні склянки для Дока. Перше збу-

дження в Консервному Ряді уляглося, і нато- мість прийшла чимдалі зростаюча серйоз- ність. У клітці біля Нічліжного палацу сиділо п'ятнадцятеро котів, і їхнє виття ночами тро- хи нервувало Меллоу.

РОЗДІЛ XXVIII

Рано чи пізно Френкі все-одно довідав- ся б про вечірку. Бо Френкі блукав вули- цями, наче маленька хмарка. Якщо кілька чоловіків збиралося разом, він неодмінно опинявся біля них. Ніхто не помічав його, ніхто не звертав на нього уваги. Важко було зрозуміти, чи прислухається він до розмови чи ні. Але Френкі почув про вечірку і почув про подарунки, і його захопило відчуття бо- лісної повноти життя, і туга, і біль.

У вітрині ювелірної крамниці Якобса була виставлена річ найпрекрасніша на білому світі. Вона стояла там уже давно. Годинник з чорного оніксу із золотим циферблатом. Але найбільша краса була на годиннику зверху. Зверху була бронзова група — свя- тий Георгій побиває дракона. Дракон, пова- лений навznak, одчайдушно дере пазурами повітря, а груди його простромлені списом святого Георгія. Святий в повній амуніції, з піднятим забралом і сидить на вгодованому товстозадому коні. Він припинає дракона списом до землі. Та найцікавіше те, що в нього гостра борідка і він трохи схожий на Дока.

Френкі по кілька разів на тиждень ходив на Альварадо-стріт — постояти під вітриною і подивитися на цю красу. Йому снився го- динник, він мріяв торкнутися блискучої гла- денької бронзи. Вже місяць він мріяв про це, коли почув про вечірку і про подарунки.

Френкі цілу годину простояв на бруку, перш ніж зайти до крамниці.

— Вам що? — запитав містер Якобс. Він зважив можливості Френкі і зробив висно- вок, що в того немає і сімдесяти центів.

— Скільки це коштує? — запитав Френкі хрипко.

— Що?

— Оце.

— Годинник, чи що? П'ятдесят доларів, а з скульптурою — сімдесят п'ять.

Френкі вийшов, нічого не сказавши. Він зійшов на берег, заліз під перекинтий чо- вен і дивився звідти на сірі брижі. Бронзо- вий скарб засів йому в мозок, він немовби стояв перед його очима. І невідступна боліс- на мрія заповонила всю істоту Френкі. Він мусить мати цю красу. І коли він думав про це, очі його ставали твердими й холодними.

Цілий день пролежав він під човном, а ко- ли посутеніло, вийшов звідти і повернувся

на Альварадо-стріт. Поки люди заходили в кіно і виходили звідти і йшли в «Золотий мак», він ходив і ходив по вулицях. І він не втомився і не хотів спати, бо краса святого Георгія палала в його душі, як вогонь.

Перехожих ставало чимдалі менше і, на- решті, вулиці зовсім спорожніли, останні ма- шини, що чекали хазяїв, поїхали, і місто за- снуло.

Полісмен довго придивлявся до Френкі.

— Що ти тут робиш? — спитав він.

Френкі кинувся навтікача, оббіг ріг і scho- вався в сквері, за урною. О пів на третю ночі він прослизнув до дверей Якобса і смикнув ручку. Двері не піддавалися. Френкі повер- нувся в сквер, сів за урною і почав думати. Він побачив на землі біля урни уламок бето- ну і підняв його.

Полісмен доповідав, що він почув шум і побіг туди. Вітрина Якобса була розбита. Він побачив, як злодій швидко йде геть і затри- мав його. Він не розуміє, як міг хлопчик біг- ти так швидко, несучи п'ятдесятифунтового годинника. Але то факт, що затриманий мало не втік. І він би таки втік, якби не забіг у тупик.

Другого дня шеф поліції викликав Дока.

— Будь ласка, заходьте. Я хочу з вами по- говорити.

Привели Френкі, страшенно брудного і розтерзаного. Очі в нього були червоні, але губи міцно стиснуті. Побачивши Дока, він на- вів слабо посміхнувся до нього.

— Що сталося, Френкі? — запитав Док.

— Він вдерся до Якобса минулої ночі, — сказав шеф. — Дещо вкрав. Ми викликали його матір. Вона каже, що нічого і нічого не знає, бо він пропадає у вас.

— Френкі, ти не мусив так робити, — сказав Док. Почуття неминучості важким ка- менем лягло йому на серце.

— Може, ви віддасте його мені на пору- ки? — спитав Док.

— Боюсь, що суддя не схоче, — сказав шеф. — Тут було психіатричне обслідуван- ня. Ви знаєте, що з ним?

— Знаю, — сказав Док.

— А чи знаєте, що може з ним трапити- ся, коли кінчиться перехідний вік?

— Так, — сказав Док, — знаю. — І ка- мінь ще важче наліг йому на серце.

— Лікар вважає, що його краще ізолю- вати. Раніше це було неможливо, а тепер, після кримінального злочину, так буде най- краще.

Френкі слухав, і в його очах гасла привіт- на посмішка.

— А що він украв? — спитав Док.

— Великого дорогого годинника з брон- зовою скульптурою.

— Я за нього заплачу.

— О, ми його повернули. Суддя, певне,

й слухати про це не хоче. Адже таке може повторитися. Ви ж самі знаєте.

— Так, — м'яко сказав Док. — Я знаю. Та може, у нього були якісь підстави це зробити. — Френкі, — сказав він, — нащо ти його взяв?

Френкі довго дивився на нього.

— Я люблю вас, — сказав він.

Док вийшов, сів у машину і поїхав збирати морських тварин на низькому березі біля мису Лобос.

РОЗДІЛ XXIX

О четвертій годині двадцять сьомого жовтня Док заспіртував останню медузу, а їх було страшенно багато. Він вимив бутиль з-під формаліну, почистив пінцет і зняв рукавички. Він піднявся нагору, нагодував пацюків і склав деякі кращі пластинки та мікроскопи в задній кімнаті. Потім він її замкнув. Бувало, що хто-небудь із гостей, перебуваючи в піднесено-радісному настрої, починав бавитися з гримучою змією. Закінчивши всі необхідні готування, врахувавши всі можливості, Док сподівався, що вечірка не пройде без смертовбивства і не буде при цьому нудною.

Він доварив каву, поставив «Велику фугу» і прийняв душ. Все це він зробив дуже швидко, і встиг надіти все чисте і випити кави, поки кінчилася пластинка.

Він глянув у вікно на пустище, і далі, на Палац, але нікого не було видно. Док не знав, хто і скільки народу до нього прийде. Але він знав, що за ним стежать. Він відчував це цілий день. Щоправда, він нікого не бачив, але хтось, або кілька чоловік не випускали його з поля зору. Значить, вечірка буде влаштована як сюрприз. Отже треба, щоб його застукали зненацька. Треба робити все, як завжди, щоб ніхто нічого не помітив. Він пішов до Лі Чонга і купив дві кварта пива. Він помітив, що члени сімейства Лі намагаються стримувати східний захват. Значить, вони теж прийдуть. Док повернувся в лабораторію і налив собі склянку пива. Він вгамував спрагу і налив другу склянку — цю для смаку. Пустище і вулиця все ще були безлюдні.

Мак із хлопцями сиділи в Палаці, і двері були зачинені. Цілий день шипіла пічка, нагріваючи воду для купання. Навіть Любка викупалася, і на шию їй пов'язали червоний бант.

— Як по-вашому, коли нам іти? — спитав Хезель.

— Мабуть, не раніше восьмої, — сказав Мак. — Та, по-моєму, нічого поганого не буде, коли поки що вип'ємо по чарочці, ну щоб, той, трохи зігрітися.

— А може, і Доку б зігрітися, — сказав Х'югі. — Може, піти, віднести йому пляшечку, наче просто так?

— Ні, — сказав Мак. — Док тільки що ходив до Лі Чонга за пивом.

— Як ти думаєш, він не догадався? — спитав Джон.

— Та звідки йому догадатися? — спитав Мак.

У клітці біля Палацу два коти почали баталію, а всі інші коментували її нявчанням та вигнутими спинами. Там був тільки двадцять один кіт. Програму недовиконано.

— Цікаво, як їх туди втягти? — почав Хезель. — Така здорова клітка, ні в які двері не пролізе.

— А нащо? — сказав Мак. — Ти згадай, що вийшло з жабами. — Ні, ми просто скажемо про них Доку. Нехай приходить і бере. — Мак підвівся і відкрив одну з збірних сулій Едді. — А зігрітися таки не завадить, — сказав він.

О п'ятій тридцять старий китаєць прошльопав униз по пагорбу, повз Палац. Він перейшов пустище, вулицю і зник у провулку між Західною біологічною та фабрикою Гедіно.

У «Ведмежому прапорі» дівчата закінчували останні готування. Ті, що залишилися на посту, мали змінюватися кожної години.

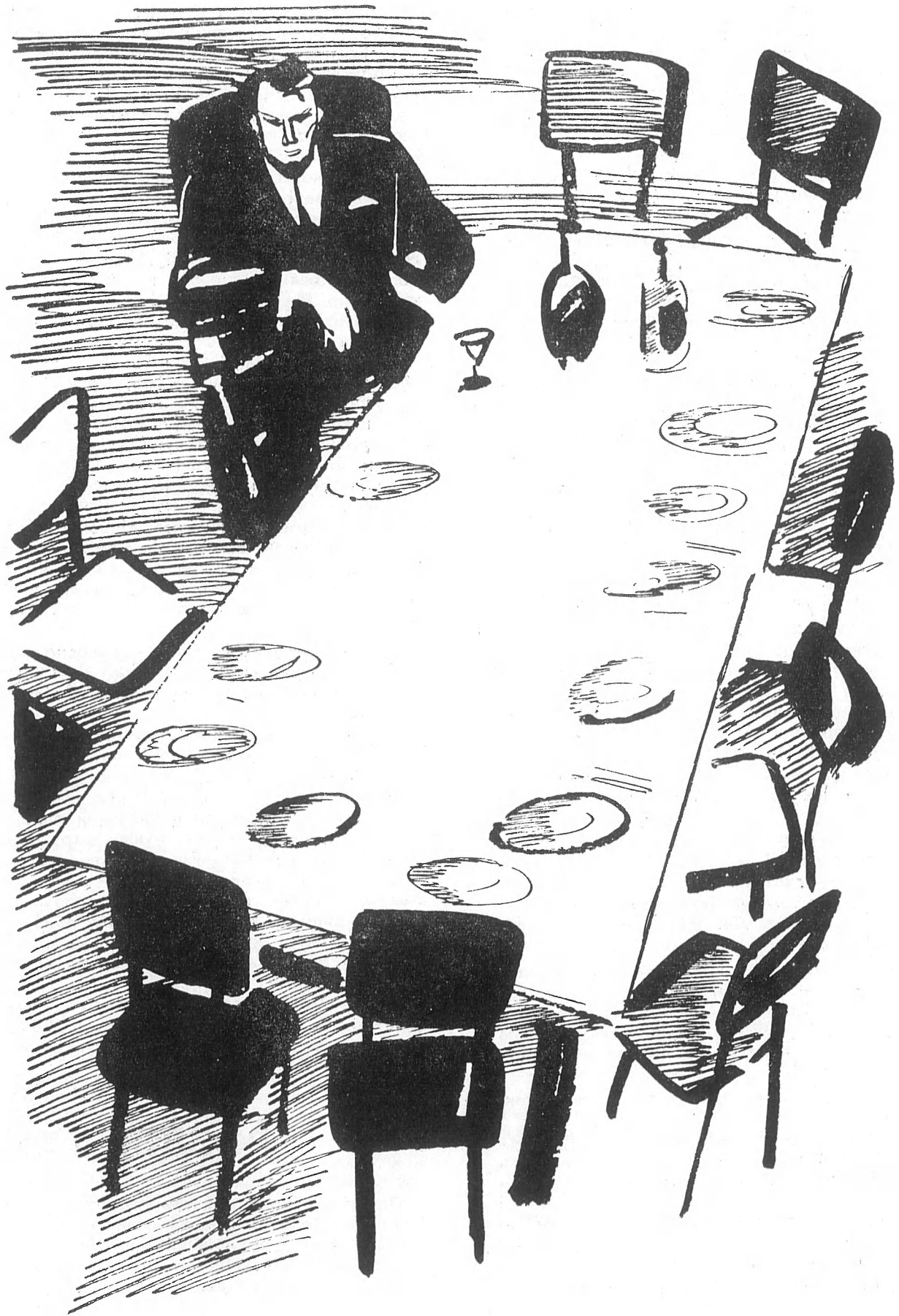
Дора була просто сліпуча. Її свіжопофарбоване оранжеве волосся було викладене локонами. Вона наділа обручку і велику діамантову брошку. Плаття на ній було з білого шовку, розмальованого чорними бамбуками. У спальнях відбувалися процедури, протилежні щоденним.

Дівчата, що залишалися, були в довгих вечірніх сукнях, а ті, що йшли, — в коротеньких ситцевих платтях, і виглядали вони дуже гарненькими. Ковдра, закінчена і знята з станка, лежала в барі, у великій картонці. Вишибайло трохи ремствував, бо ухвалили, що він на вечір не піде. Хтось мусить залишитися вдома. Всупереч настановам, у кожної дівчини була захована пінта і всі чекали сигналу, щоб підкріпитися перед вечірною.

Велично виступаючи, пройшла в кабінет Дора і зачинила двері. Вона відімкнула верхній ящик секретера, дістала пляшку та склянку і налила собі трохи. І пляшка ніжно дзенькнула об склянку. Дівчина, що підслухувала під дверима, почула це і оповістила інших. Тепер Дора нічого не чує. І дівчата кинулися в свої кімнати до своїх пляшок. Сутінки спустилися над Консервним Рядом, сіра пора, коли день уже згас, а ліхтарі ще не спалахнули. Філіс Мей визирнула за завіску в головній вітальні.

— Ти його бачиш? — спитала Доріс.

— Авжеж. Запалив світло. Сидить, немовби читає. Господи-Ісусе, скільки він читає!



І як тільки собі очі не зіпсує. В руці тримає склянку з пивом.

— Нехай, — сказала Доріс, — гадаю, і нам по чарочці не завадить.

Філіс Мей ще трохи кульгала, але була свіжа як огірок, і казала, що їй навіть члени муніципалітету не страшні.

— Цікаво, правда? — сказала вона. — Сидить собі й не знає, що зараз буде.

— Він ніколи не ходить сюди розважитися, — сказала Доріс трохи сумовито.

— Є чоловіки, що не хочуть за це платити, — сказала Філіс Мей.

— Так їм виходить ще дорожче, тільки вони цього ніяк не второпують.

— А чорт його зна, може, вони йому додаються?

— Хто подобається?

— Ну, оті дівчата, що ходять до нього.

— О, ті, може. Я у нього бувала. Він ніколи до мене не ліз.

— Ну ясно, — сказала Доріс. — Тільки невідомо ще — може, якби ти тут не працювала, то тобі ще й як довелося б одбиватися від нього.

— Ти гадаєш, йому наша професія не подобається?

— Нічого я такого не думаю. Просто, може, він вважає, що дівчата, які працюють, не такі, як усі.

Вони випили ще по чарочці.

Дора в своєму кабінеті налила собі ще, випила і знову замкнула секретер. Вона поправила своє незрівнянне волосся перед стінним дзеркалом, оглянула сяючі червоні нігті і пройшла в бар. Вишибайло Альфред був надутий. Не те, щоб він щось там казав, або вираз обличчя у нього був кислий, та все-таки він дувся. Дора холодно глянула на нього.

— По-моєму, тобі здається, що тебе страх як образили. Га?

— Ні, — сказав Альфред. — Все гаразд.

Оце «все гаразд» розгнівило Дору.

— Все гаразд? Он як? У вас робота, містер. Хотите ви її зберегти, чи ні?

— Все гаразд, — крижаним тоном сказав Альфред. — Я нічого. Я мовчу. — Він поклав лікті на стойку і почав вивчати себе в дзеркалі. — Ідіть собі і розважайтеся, — сказав він. — Я тут усе догляну. Можете не турбуватися.

Серце Дори розтануло від його страждань.

— Знаєш, — сказала вона, — не хочеться залишати дім без чоловіка. А раптом якийсь п'яниця розійдеться — адже дівчата з ним не впораються. Але пізніше ти приходи — і поглядатимеш сюди з вікна. Ну як? Адже ти помітиш, коли щось трапиться.

— Добре, — сказав Альфред, — я охоче прийду. — Його обеззброїв її дозвіл. — А

потім зазирну ще на хвилинку — для контролю. Тут був страшний п'яниця вчора ввечері. І ось що, Доро, — зовсім я розклеївся відтоді, як скрутив задницю тому хлопчині. Ніякої більше впевненості нема. Боюсь, скоро зовсім рюмсати почну і, гляди, ще в релігію вдарюся.

— Тобі треба відпочити, — сказала Дора. — Може, я умовлю Мака замінити тебе тижні на два, і ти відпочинеш.

Чудова вона була мадам, ота Дора.

У себе в лабораторії Док випив віскі після пива. Він був трошечки напідпитку. Йому стало дуже приємно, що для нього влаштовують вечір. Він поставив «Павану мертвої принцеси», і у нього защемило серце, і він відчув легкий смуток. І через цей настрій він поставив «Дафніса і Хлою». Там було місце, яке нагадувало йому щось іще. Афініські лазутчики перед Марафонською битвою доповіли, що бачать довгу смугу куряви, яка сунула долиною, і вони почули брязкіт зброї, і вони почули елевсінські гімни. І в музиці було місце, що нагадувало йому цю картину.

Коли пластинка кінчилася, він випив іще віскі і обміркував сам з собою питання про «Бранденбурзький концерт». Цей би вивів його з слізливого настрою. А чим поганий розніжено-слізливий настрій? Це навіть приємно.

— Що хочу — те й ставлю, — голосно сказав він. — Можу поставити «Clair de Lune» або «Дівчину з лляним волоссям». Я вільна людина.

Він налив віскі і випив. І обрав компромісне рішення — поставив «Місячну сонату». Йому було видно, як блимали неонові світильники «Ла-Іди». А потім перед «Ведмежим прапором» запалили вуличний ліхтар.

Рій величезних темних жуків закружляв біля ліхтаря, а за тим жуки попадали на землю, ворущачи ніжками і мацаючи вусиками повітря. Кішка самотньо прогулювалася вздовж риштака в пошуках пригод. Вона не могла збагнути, куди поділися всі коти, які робили її життя таким цікавим, а ночі — такими страшними.

Містер Меллоу, стоячи навпочіпки, визирав з котла, чи не пішов уже хтось до Дока. В Палаці хлопці нетерпляче стежили за чорними стрілками будильника.

РОЗДІЛ XXX

Природа вечорів вивчена недостатньо. Та все-таки всім відомо, що кожний вечір має свою патологію, що кожний вечір свого роду індивідуум, і найчастіше — аж ніяк не ідеальний. І ще всім відомо, що вечір ніколи

майже не проходить так, як він планувався і передбачався. Останнє, природно, не стоїть тих похмурих, сумних вечорів, де професіональні господині-людоджерки, наче наглядачі, контролюють і гноблять гостей. Це взагалі не вечори, а демонстрації й акти, приблизно такі ж невимушені, як перистальтичне скорочення кишок, і такі ж цікаві, як кінцевий продукт останнього.

Напевне, кожен в Консервному Ряді заздалегідь малював картину вечора в своїй уяві. Вітальні вигуки, гармидер і взагалі приємний настрій. Та він розпочався зовсім інакше. Точно о восьмій Мак з хлопцями, зачесані і вмиті, захопивши збірні сулії, пройшли повз пташник, через залізницю, пустищем, перейшли вулицю і поднялися сходами Західної біологічної. Усі трошки ніяковіли. Док стояв біля відчинених дверей, і Мак виголосив невелику промову.

— Оскільки у вас сьогодні день народження, ми з хлопцями вирішили привітати вас з днем народження і у нас є двадцять один кіт вам у подарунок.

Він закінчив. Вони з розгубленим виглядом стояли на сходах.

— Заходьте, заходьте, — сказав Док. — Авжеж... я... яка несподіванка. Я навіть не знав, що ви знаєте, коли у мене день народження.

— Самі коти, — сказав Хезель. — Ми їх з собою не взяли.

Вони статечно сіли ліворуч під стінкою. Запала довга мовчанка.

— Ну як, — сказав Док, — коли вже ви прийшли, то чи не випити нам?

Мак сказав:

— Ми принесли трошки з собою. — І показав на три сулії, результат старань Едді.

— Пива я туди не доливав, — сказав Едді.

Док зробив зусилля — йому страшенно не хотілося напиватися так рано.

— Ні, — сказав він. — Ви мусите випити зі мною. У мене випадково є трохи віскі.

Тільки-но вони посідали, делікатно попиваючи віскі, як зайшла Дора з дівчатами. Вони піднесли ковдру. Док поклав її на ліжко, і це було чудесно. І вони погодилися трохи випити. Потім прийшли містер і міссіс Меллоу з своїми подарунками.

— Ніхто собі навіть не уявляє, скільки це коштуватиме свого часу, — сказав Сем Меллоу, дістаючи шатун і поршень від «чалмера» 1916 року. — Може, в усьому світі і трьох таких вже не знайдеш.

Потім гості посунули юрбами. Анрі прийшов з подушкою три на чотири фути. Він хотів прочитати лекцію про цей новий вид мистецтва, та офіційна частина не вдалася. Прийшли містер і міссіс Гей. Лі Чонг подарував довгу нитку вертушок і китайські лілії. Об одинадцятій годині хтось з'їв китайські

лілії, вертушки виявилися довговічнішими. Група відносно незнайомих людей прийшла з «Ла-Іди». Вимушеність швидко зникла. Дора сиділа наче на троні, її оранжеве волосся полум'яніло. Вона тримала склянку віскі, елегантно відставивши мізинець, і не забувала поглядати на дівчат, щоб вони поводитися пристойно. Док поставив танцювальну пластинку і пішов на кухню смажити біфштекси.

Перша бійка була несерйозною. Хтось із тих, що прийшли з «Ла-Іди», зробив ганебну пропозицію одній з дівчат Дори. Вона була шокована цим, і Мак з хлопцями, ображені порушенням правил пристойності, швидко викинули нахабу за двері, нічого не розбивши при цьому. Їм було приємно, бо вони усвідомлювали, що корисні товариству.

Стоячи на кухні, Док смажив біфштекси на трьох сковорідках, нарізав помідори і розкладав хліб. Йому було дуже добре. Мак узяв на себе нагляд за патефоном. Він знайшов запис тріо Бенні Гудмана. Почалися танці, вечір набирав сили і глибини.

Док узяв на кухні пінту і випив просто з пляшки. На душі в нього стало легко. Всі здивувались, коли він приніс закуску. Ніхто не був особливо голодний. Усе одразу ж з'їли. Попоївши, гості поринули в солодку травну знемогу. Віскі кінчилось, і Док приніс вино.

Дора, сидячи на своєму троні, розчулено сказала:

— Док, поставте яку-небудь красиву музику. Мені дома страшенно набридла наша музикальна скринька.

І Док поставив «Ardo u Amor» з альбома Монтеверді. І гості сиділи тихо, і погляди їхні були спрямовані в себе. Дора зітхнула від насолоди. Двоє незнайомих прослизнули нагору сходами і тихо зайшли. Док відчував золоту, солодку печаль. Музика стихла, всі мовчали. Док дістав з полиці книгу і почав читати ясным, глибоким голосом:

І тепер,
Коли згадую шкіру її золотисту,
Її шию струнку, її груди дівочі,
І лице, опромінене сяйвом небесним,
Тіло, трепетне в муках кохання...
Вся моя! Нелукава така й беззахисна!..
Туга серце стискає тоді обручем.

І тепер,
Якби радість моя, моє диво з очима, як лотос,
Моя дівчинка люба, у знеможі кохання,
Знов до мене постукала,
Знову стис би її я в жагучих обіймах,
Пив би, пив би вино її губ, як бджола,
Що кружляє круг білої лілії.

І тепер,
Коли б тільки побачить її,
Як лежить вона, від хвилювання бліда,

Очі широко і непорушно розплющила,
А в очах — білб, бо ми так надовго розлучені, —
Знову сплів би я з квітів це солодке ярмо,
І на персах своїх ніч — коханка чорнява —
Знов затримала б день.

І тепер
Мої очі, що їм білий світ вже немилий,
Бачать, бачать твій образ. О промінь,
Промінь сонця на юній щоці! О магнолії листі!
О чудовий пергамент, де вірші — цілунки
Бідні губи писали, а вже не напишуть.

І тепер
Бачу: Смерть вже моргає мені
Над губами, не прохололими від цілунків,
Над грудьми, що здіймалися тільки для мене,
Над тим тілом, що звідало радість кохання,
Над тим тілом, знесиленим в муках кохання,
Над тим тілом коханим, від щастя знеможеним.

І тепер,
Гендлярі на базарах базікають
Про безсилля тієї, що була така сильна й кохала мене,
На базарах, де вони продаються за гроші,
І трясуться від сміху ситі туші гендлярські,
І не гідна брудної постелі заморського принца,
Ти лишилась одна. Ти зі мною навік. Моя радість.

І тепер
Я люблю, як тоді твої очі, мигдалини чорні,
Очі, повні іскристого сміху і суму,
Очі з тінями від шовковистих вій,
Я люблю ніжний дим непокірного твого волосся,
Переливи смарагду, ніжні пальці і губи,
Ароматні і свіжі... О як я люблю!

І тепер,
Ніби бачу, як гладить моє ти волосся
І говориш ласкаво мені... Ми були однією душею...
Знаю я ігри Раті служниць, ігри любовні,
Я їх бачив, як тільки-но місяць виходив.
Потім, стомлені, в залі, оздобленій килимами,
Відпочити лягали вони під світильником ясним...

Філіс Мей голосно ридала, коли він кінчив, і сама Дора витирала очі. Хезель був зачарований звучанням слів і не прислухався до змісту. І всіх оповив тихий смуток. Усі згадували втрачене кохання, усі згадували останнє побачення.

Мак сказав:

— Господи, от здорово. Нагадує мені про одну дівчинку... — він не кінчив. Усі налили склянки і примовкли. Вечір звернув у русло солодкої печалі. Едді пішов у кабінет, вибив чечітку, повернувся і знову сів. Всі вже дрімали, коли на сходах почулося тупотіння. Чийсь гучний голос вигукнув:

— Де дівчатка?

Мак підвівся, майже щасливий, і швидко пішов до дверей. І посмішка радості освітіла обличчя Х'югі і Джона.

— Яких дівчаток ви маєте на увазі? — люб'язно спитав Мак.

— А що? Нам треба в бордель. Таксист сказав, що це тут.

— Ви помилилися, містер, — голос Мака звучав бадьоро, майже радісно.

— Та ну, а хто ж тоді оці дамочки?

І почалася баталія. Це була команда з риболовецького судна з Сан-Педро, добрі, сильні, веселі, загартовані в битвах хлопці. Вони натиснули й прорвалися до гостей. Усі дівчата Дори зняли туфлі й тримали їх за носки, щоб бити противників по голові гострими каблуками. Дора побігла на кухню і повернулася, грізно несучи м'ясорубку. Навіть Доку було весело. Він бив на всі боки шатуном-поршнем від «чалмера» 1916 року.

Це була славна битва. Хезель спіткнувся, і поки піднімався на ноги, хтось встиг двічі зацідити йому в пику. Залізна грубка з грюкотом повалилася на підлогу. Загнані в куток чужаки відбивалися важкими книгами, що попадали з полиць. Та поступово їх вигнали звідти. Двоє вікон, що виходили на фасад, були розбиті. Альфред, який почув гармидер через вулицю, раптово атакував ворога з тилу своєю улюбленою зброєю — ракеткою від пінг-понгу. Бійці спустилися сходами на вулицю і далі — на пустище. Знову двері лабораторії висіли на одній завісці. Сорочка в Дока була роздerta, сильне худорляве плече обдерте до крові. Ворог відступив вже до середини пустища, коли завилла сирена. Гості Дока ледве встигли повернутися в лабораторію, зачинити поламані двері і погасити світло, як примчала поліцейська машина. Фараони нічого не виявили. А гості сиділи в темряві, щасливо посміхалися і пили. З «Ведмежого прапора» прийшла свіжа зміна, і тут піднявся дим коромислом і почалося справжнє гульбище. Полісмени повернулися, зазираючи, цмокнувши язиками і залишилися. Мак із хлопцями використали поліцейську машину для поїздки до Джіммі Брачіа по вино, і Джіммі Брачіа приїхав разом з ними. Веселий гармидер розкотився на весь Консервний Ряд. Вечірка дуже нагадувала заколот або ніч на барикадах. Команда риболовецького судна з Сан-Педро нишком прокралася назад і приєдналася до гостей. Їх радо зустріли, їх оточили увагою. Якесь жінка за п'ять кварталів від лабораторії намагалася викликати поліцію, скаржачись на галас, але не могла додзвонитися. Поліцейські доповіли, що в них машину украли і що потім вони знайшли її на набережній. Док сидів край столу, посміхався і тарабанив пальцями по коліну. Мак і Філіс Мей розважалися індійською боротьбою. А свіжий морський вітер залітав у розбиті вікна. І тут хтось підпалив двадцятип'ятифутову нитку вертушок.

РОЗДІЛ XXXI

Молодий ховрах, у розквіті сил оселився у заростях рожі на пустищі Консервного Ряду. Це була чудова місцинка. Густі зелені стебла тяглися вгору — свіжі й розкішні, і, досягаючи, звабливо схиляли маленькі голівки. Земля, наче створена для спорудження нори — чорна, м'яка і в той же час досить глиняста, щоб не засипати проходів і не осідати. Ховрах був товстий, гладенький, і в його защічних мішках завжди було вдосталь їжі. Вушка він мав акуратні і добре поставлені, а очі — чорні, як голівки старомодних шпильок і приблизно такі ж за розміром. Його передні лапи — лапи копача — були сильні, хутро на спині — блискучо-темне, а жовтувате хутро на грудях — на диво пухнасте і м'яке. Він мав довгі криві жовті зуби і коротенький хвіст. Загалом це був гарний ховрах і в розквіті сил.

Він дістався сюди суходолом, вирішив, що місце хороше і збудував нору на підгірку, звідки, із заростей рожі, він міг дивитися, як Консервним Рядом ідуть машини. Йому було видно ноги Мака і хлопців, коли вони, переходячи пустище, йшли до себе в Палац. Коли він проник глибше у вугільно-чорну землю, то побачив, що місце просто-таки чудесне, бо під ґрунтом лежало велике каміння. І своє просторе помешкання для запасів він викопав під каменем, щоб воно не осіло, навіть якби дощі ішли безупинно. Це було місце, де можна влаштуватися і вивести велике потомство; місце, де нору можна легко збільшувати в усіх напрямках.

Чудесного раннього ранку він вперше висунув морду з нори. Крізь стебла лилося зелене світло, і перші промені сонця падали в нору і гріли його, і лежати йому було приємно і зручно.

Викопавши велике приміщення під комору, чотири запасних виходи і водонепроникну кімнату на випадок потопу, ховрах почав запасатися. Він різав тільки бездоганні стебла, підрівнював їх, а потім стягав і складав у коморі, і складав так, щоб вони не забродили і не скисли. Важко було знайти краще місце. Поблизу ніяких садів, і ніхто не ставив на нього пастки. Котів, щоправда, було навіть багато, та вони об'їдалися риб'ячими головами і тельбухами, що перепадали їм з консервних фабрик, і давно вже й думати забули про полювання. Ґрунт був здебільшого піщаний, отже вода швидко висихала, а коли й затікала в нору, то не надовго. Ховрах працював і працював, поки, нарешті, не запов-

нив свою комору харчами аж під стелю. Тоді він зробив маленькі бічні кімнатки на майбутнє для дітей. Хай через кілька років тисячне потомство розповзається в усі боки від рідного вогнища.

Та час минав, і ховрах почав нервувати, бо самиця все не приходила. Він сидів ранками біля входу в своє житло і пронизливо пищав; людське вухо не здатне почути той писк, але інші ховрахи чули його навіть глибоко під землею. А самиця не приходила. Нарешті він рушив через залізницю і далі, поки не знайшов іншу ховрашину нору. Він заклично пискнув біля входу і почув шарудіння, і почув самицю, і ось з нори вийшов здоровий, загартований у битвах ховрах і довго бив і шарпав його, так, що він ледве доповз додому і йому довелося три дні пролежати у великій кімнаті, набираючись сил, і в цій битві він втратив два кігті з передньої лапи.

І знову він чекав і пищав біля входу в своє затишне житло, та самиця так і не прийшла. І він вирішив переселитися. Він перейшов на два квартали вище по пагорбу, де був жоржиновий сад і де кожної ночі наставляли пастки.

РОЗДІЛ XXXII

Док прокидався повільно і важко — так товстун вилазить з басейну. Свідомість кілька разів видиралася на поверхню і знову падала в глибину. На бороді його були червоні плями помади. Він розплющив одне око, побачив сяючі клапті ковдри і знову зажмурився. Та через якийсь час він оглядівся знову. Погляд з ковдри перейшов на підлогу, на розбиту пластинку в кутку, на склянки на столах, перекинутих догори ніжками, на розлите вино й книги, розпростерті на підлозі, наче важкі великі метелики. Всюди валялися скручені шматки червоного паперу і тхнуло паленим. У двері на кухню йому видно було високу гору тарілок з-під біфштексів і сковорідки, все в захололому жирі. Сотні недокурків прилипли до підлоги. І до запаху вертушок домішувалася тонка комбінація запахів вина і віскі, і парфумів. На хвилину погляд його затримався на жіночій шпильці, що валялася посеред кімнати.

Він повільно перевернувся, і спершись на лікоть визирнув у виламане вікно. Консервний Ряд лежав тихий і залитий сонцем. Двері котла було відчинено. Двері Нічліжного палацу — зачинено. Хтось мирно спав у траві посеред пустища. У «Ведмежому прапорі» було зачинено всі двері і вікна.

Док устав, пройшов на кухню і по дорозі в убиральню запалив газову колонку. Потім він повернувся, сів на край ліжка, оглядаючи розгром. З церкви на пагорбі линув дзвін. Коли колонка загула, він пішов у ванну, прийняв душ, надів блакитні джинси й фланельову сорочку. Бакалійна крамниця була зачинена, але Лі Чонг побачив, хто стоїть за дверима, і відчинив. Він пішов до холодильника і приніс кварту пива, не чекаючи замовлення. Док заплатив.

— Повеселилися? — спитав Лі. Його карі, припухлі очі трохи почервоніли.

— Повеселилися! — сказав Док і пішов назад у лабораторію, несучи холодне пиво. Він зробив бутерброд з арахісовим маслом, на закуску до пива. На вулиці було дуже тихо. Жодного перехожого. В голові у Дока звучала музика — скрипки і віолончелі, — думав він. І вони виконували ясну, ніжну умиротворну мелодію, проте запам'ятати її було важко. Він їв бутерброд, сьорбав пиво і прислухався до музики. Кінчивши пиво, Док пройшов на кухню і дістав з умивальника брудні тарілки. Він пустив гарячу воду і кинув мильну стружку у струмінь води, і почекав, поки піднялася густа мильна піна. Потім він позбирав усі цілі склянки і поклав їх у мильну воду. Тарілки з-під біфштексів стояли високою горою на плиті, склеєні до купи коричневим соусом і білим жиром. Док розчистив на столі місце для чистих склянок. Потім відчинив двері в задню кімнату, і виніс звідти один з своїх альбомів грегоріанської музики, і дістав «Paternoster» і «Agnus Dei» і поставив їх. Ангельські, безплотні голоси сповнили лабораторію. Вони були неправдоподібно ніжні і чисті. Док обережно мив склянки, щоб вони не дзенькнули і не зіпсували музику. Голоси хлопчиків вели мелодію вгору і вниз, просто, але з тією густою глибиною, якої не буває в жодному іншому співі. Коли пластинка кінчилася, Док витер руки і зняв її. Він побачив книгу, що лежала біля ніжки ліжка, підняв її і сів

на ліжко. Першу хвилину він читав про себе, але потім губи його заворушилися і він почав читати вголос — повільно, роблячи паузу наприкінці кожного рядка:

І тепер,
Коли чую я мову учених мужів,
Тих, хто в роздумах юність свою змарнували,
Я сумую за лепетом милим тієї,
Що лежала в обіймах моїх, засинаючи.
Ті слова були прості, та мудріших немає.
Дзюрчать, як струмок, вони в млості солодкій.

В умивальнику густа біла піна холола і булькала, коли лопалися бульбашки. В пірсі бив високий прибій, і хвилі хлюпотіли в скелях дуже високо — вони давно вже так не піднімалися.

І тепер
Пам'ятаю троянди і кипариси,
Сірі пагорби, гори сині, морські прибої,
І я бачу їх — очі... незвичайні... чудні...
Руки, ніби метелики...
І для мене — пісня жайворонка.
Діти йдуть до ріки — теж для мене — купатися.

Док закрив книгу. Він чув, як хвилі б'ють об палі і чув, як білі пацюки, борсаючись у клітках, б'ються об ґрати. Він пішов на кухню і попробував холонучу в умивальнику воду. Він пустив туди гарячий струмінь. Він сказав голосно — умивальникові, білим пацюкам і самому собі:

І тепер
Знаю я: я торкався губами джерел життя,
Пив я з келеха золотого на великім бенкеті,
Бо колись, в ті далекі, швидкоплинні часи,
Загорілось від погляду милої
І не гасне в очах моїх вічне світло кохання.

Він витер очі рукою. А білі пацюки вовтузилися й борсалися в клітках. А під склом гримучі змії лежали тихо й дивилися в простір тьманими похмурими очима.

*З англійської переклала
Олена СУРІЦ і Севір НІКІТАШЕНКО*





Місто Бангі. На кожному кроці ще зберігаються французькі вивіски, реклами чужоземних товарів.

На плато Азанде

617 тисяч квадратних кілометрів... З погляду європейця — величезна територія, адже на ній можуть вільно розміститися такі країни, як Франція, Бельгія, Голландія та Люксембург разом узяті. Але за африканськими масштаба-

ми це площа досить скромних розмірів: держава, якій належать згадані 617 тисяч квадратних кілометрів савани, узгір'їв і незайманих джунглів, за своїми розмірами посідає на континенті лише 22-е місце.

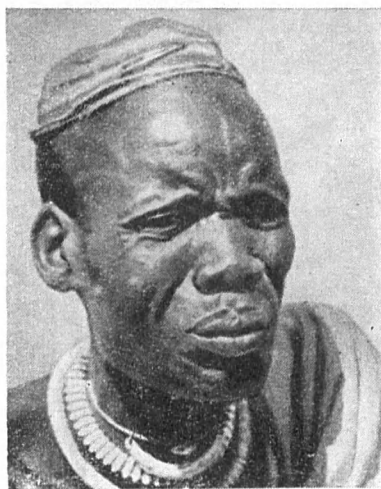
вітри дещо нейтралізують пекуче екваторіальне сонце, тому тут немає вологої задушної спеки, притаманної африканським тропікам.

Назва країни — Центрально-Африканська Республіка. Хоч і досить прозаїчна, вона точно визначає місце держави на материк. Справді, тут самісіньке серце Африки. Понад 1000 кілометрів відділяють столицю республіки — місто Бангі — від найближчої «солоні води» — Гвінейської затоки. Вдвічі більшу відстань треба подолати, щоб дістатися до узбережжя Індійського океану, втричі більшу — до Середземного моря і вчетверо — до Кейптауна.

Більшу частину території країни займає велике плато Азанде. Здіймаючись над рівнем моря на 600—900 метрів, воно відкрито всім вітрам, в тому числі й прохолодним, що віють з океану. Ці



Таку «механізацію» застосовували колонізатори на алмазних копальнях.



Він пам'ятає постріли карателів і батоги наглядачів...



Він ще почуває себе, як вдома. Адже на території країни ще лишилося кілька французьких військових баз

Тут, на плато Азанде, бере початок безліч річок. Вони плутають саванною, блукають у гущавині лісів, але кінець кінцем кожна повертає або на південь, щоб злитися з бурхливою Убангі, притокою Конго, або на північ, де на них чекає ріка Шарі, яка несе свої води до озера Чад.

Назва цих двох річок за недавніх часів складала назву самої держави, яка тоді, власне, була не державою, а французькою колонією Убангі-Шарі, складовою частиною Французької Екваторіальної Африки.

70 років несли французькі колонізатори «тягар цивілізаторської місії». Непроханими гостями вдер-

лися вони в країну і знайшли в ній, за висловом одного з піонерів колонізації, «справжнісіньке первісне суспільство». Дійсно, тут, в глибині континенту, тоді панували саме такі суспільні відносини. Розкидані по велетенській площі племена банда, азанде, бубангу, сара та інші представники великої сім'ї народів банту жили по селах,

охоче вихвалялися колишні колонізатори?

І сьогодні ще в Центрально-Африканській Республіці легко потрапити на село, де ніколи не чули про лікаря, не бачили автомобіля, паперу, навіть не знають про існування тканин. Колонізатори залишили по собі нещасття, злидні, хвороби. Країна займає одне з



Центр кожного невеличкого африканського містечка — базар.

загублених серед безкрайньої савани, серед незайманих лісів, підкорялися своїм вождям, шанували душі померлих, поклонялися явищам природи, спільно володіли землею, спільно полювали на звірів, рибалили, виготовляли одяг, зброю, все необхідне у побуті. Азанде і сара славились, як вмілі землероби, що вирощували багаті врожаї сорго, кукурудзи, батату; банда і бубангу — як вправні мисливці, бороро — як скотарі, санго — як рибалки. Взаємини між племенами були мирні, дружні.

70 років — строк значний, але що змінилося за цей час? Де ті паростки цивілізації, якими так



Так тут переносять різну поклажу.



останніх місць на континенті по життєвому рівню населення.

Тубільці ніколи не мирилися з сваволею колонізаторів. Лічені роки минали без заворушень. Все міцнішим і могутнішим ставав рух опору колонізаторам в Убангі-Шарі. Після другої світової війни він злився з широким визвольним рухом всіх народів африканського континенту, створив передові загони цього руху — політичні партії, висунув своїх вождів. Одним з них був Бартелемі Боганда. Син дрібного землевласника з маленького містечка Бобангі, Боганда закінчив духовну семінарію і обрав

Плато Азанде. Найвища в країні гора Гау, що здіймається на 1400 метрів. Біля підніжжя притулилось село племені азанде.

шлях священослужителя. Та після десяти років проповідей і покірності богам Боганда скинув сутану і став палко закликати до непримиренної боротьби проти білих «братів во Христі». Невдовзі він заснував і очолив першу в країні політичну партію — Рух соціальної еволюції Чорної Африки (МЕСАН), що стала провідною силою у боротьбі за свободу. Тричі

Боганду обирали депутатом французьких Національних зборів, з трибуни яких він полум'яно вимагав визволення рідної країни. Коли під тиском визвольного руху французькі колонізатори змушені були поступитися й сформувати в 1957 році урядову раду Убангі-Шарі, Боганда став її неодмінним членом. В серпні 1958 року він зустрівся в Браззавілі з де Голлем і вручив йому маніфест, складений групою вождів африканського визвольного руху, що вимагав негайного надання свободи французьким колоніям в Екваторіальній Африці.



Ліановий міст у джунглях.

Невдовзі в країні було проведено референдум по проекту нової конституції Франції, яка передбачала створення так званого Французького Товариства. Внаслідок референдуму Убангі-Шарі стала автономною республікою в складі цього Товариства, колоніалістський характер якого був очевидним. 9 лютого 1959 року було прийнято першу конституцію країни, а з 1 грудня вона почала називатися Центрально-Африканською Республікою. Президентом її став Бартелемі Боганда, але залишався ним всього два місяці: в березні наступного року літак, на якому Боганда повертався з Бразавіля до Бангі, розбився в джунглях. Причини катастрофи залишились нез'ясованими, проте деякі газети прозоро натякали на те, що вона не була випадковою. Колонізатори не хотіли дарувати Боганді його непримиренності...

Крісло президента країни наслідував тодішній прем'єр-міністр Давід Дако. Наслідував він також і посаду голови партії МЕСАН. Згодом він обійняв ще й посаду голови ради міністрів республіки і, таким чином, зосередив в своїх руках майже всю повноту влади в країні.

...Опівночі 12 серпня 1960 року прогрімів артилерійський салют

на честь народження нової незалежної країни. Центрально-Африканська Республіка здобувала повну самостійність. Проте на відміну від Гвінеї, Малі та деяких інших сусідів, вона залишилась у складі Французького Товариства.

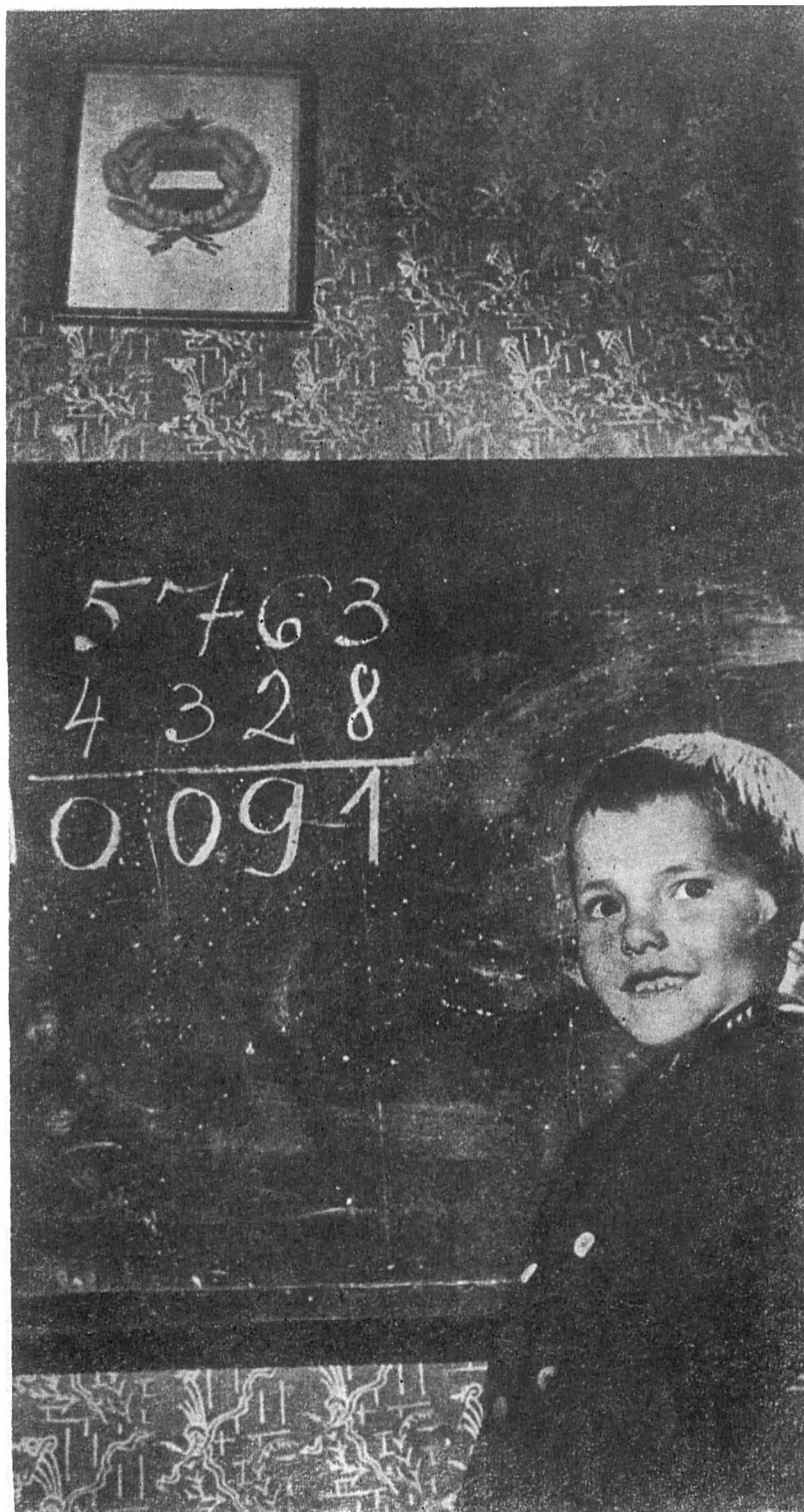
Свято ще було на вулицях міст та сіл республіки, а її президент Дако вже встиг скріпити своїм підписом угоду «про дружбу та співробітництво», що підтвер-

джувала контроль Франції над зовнішньою політикою, економікою, збройними силами нової держави. І не встигло ще висохти чорнило на цьому документі, як Дако повів наступ на демократію всередині країни. Протягом кількох місяців він розігнав й заборонив — «відтепер і назавжди» — політичні партії, розпустив усі прогресивні організації. Все це було проведено під гаслом «зміцнення національної єдності», тобто, іншими словами, для зміцнення влади Дако. «Ми маємо проводити політику міцної дружби з західними державами» — заявив він в своєму першому виступі.

... Тріпотить над Бангі барвистий прапор, що має нагадувати — тут незалежна країна, французькі колонізатори пішли звідси. Та вони не пішли. Вони тільки змінили своє обличчя, але залишилися тими самими хижакими. Вони і сьогодні займають найкращі будівлі в європейських кварталах Бангі, посідають головні позиції в економіці країни, в усіх галузях життя молоді республіки. Вони владно хазяйнують тут і продовжують грабувати національні багатства — так само, як п'ять, двадцять п'ять і сімдесят років тому. Народом Центрально-Африканської Республіки ще доведеться витримати запеклу боротьбу за справжню свободу і незалежність.

Ритуальні танці.





СЕМІРИЧНИЙ МАТЕМАТИК

Написати свою біографію цей угорський хлопчик ще не може, але йому нічого не варто підрахувати, скільки секунд пройшло з дня його народження. Імре Рач — десята дитина в родині селянина. Він вчиться зараз в другому класі школи-інтернату. Імре чудово вміє лічити. Коли йому було лише чотири роки, він «бавився» цифрами так само охоче, як й іграшками. За десять-п'ятнадцять секунд хлопчик перемножує без олівця двозначні цифри і складає чотиризначні. Арифметичні задачі для четвертого класу він розв'язує швидше за вчителя.

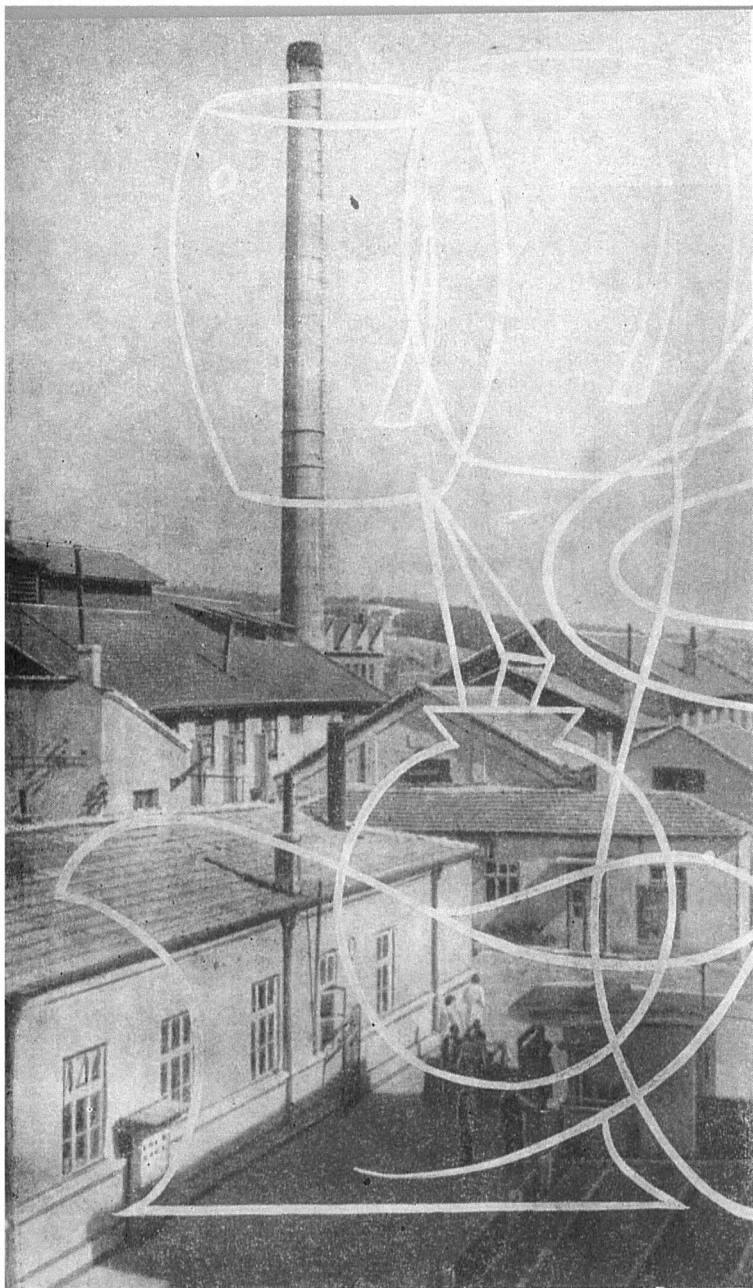
Коли Імре приймали до інтернату, він знайшов оригінальний спосіб, як обчислити суму всіх чисел від 1 до 100. Імре міркував так: замість того щоб складати $1+2+3+\dots+4\dots$ можна зробити інакше: $1+100$; $2+99$; $3+98\dots$ Цей ряд дає $50 \times 101 = 5050$. Саме так розв'язав цю задачу 1786 року Карл Фрідріх Гаусс, якого потім називали «князем математиків».

За маленьким Імре ведуть спостереження досвідчені педагоги.

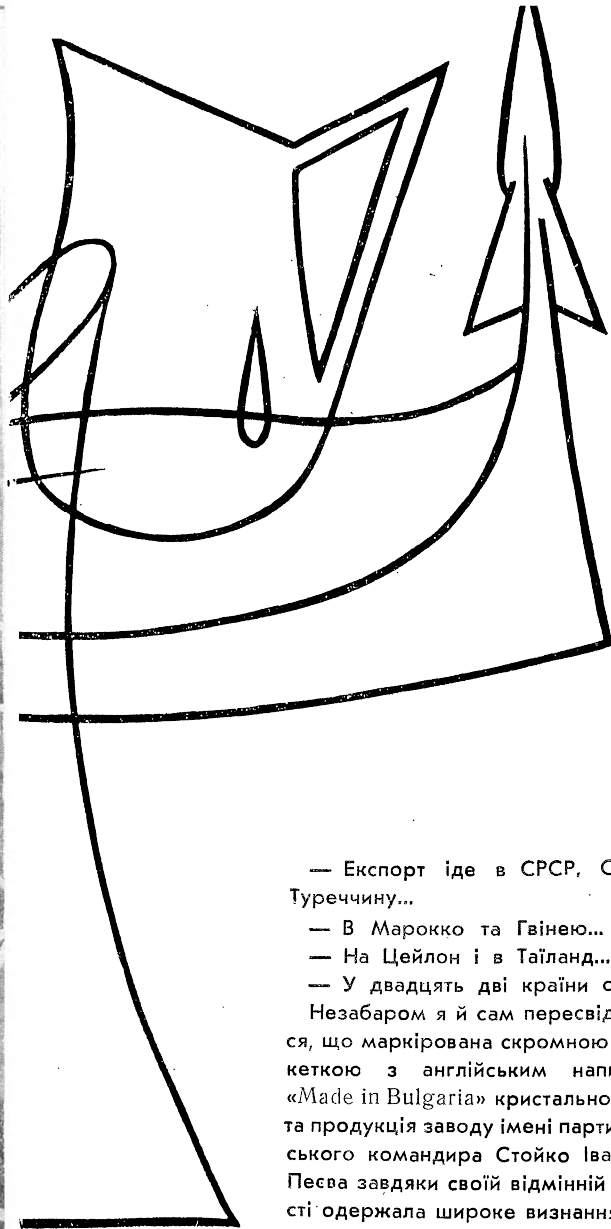


Імре також добре грає в шахи і, як всі його товариші, захоплюється футболом.





Белославський «Стекларський завод».



— Експорт іде в СРСР, США, Туреччину...

— В Марокко та Гвінею...

— На Цейлон і в Таїланд...

— У двадцять дві країни світу!

Незабаром я й сам пересвідчився, що маркірована скромною етикеткою з англійським написом «Made in Bulgaria» кристально чиста продукція заводу імені партизанського командира Стойко Іванова Песва завдяки своїй відмінній якості одержала широке визнання за кордоном.

Щоб потрапити наступного дня на «Стекларський завод», довелося встати удосвіта і на попутних

ЦАРОДІІ СКЛА

ІІІ видкий пасажирський поїзд Софія—Варна долає останні кілометри свого шляху; за якихось двадцять-тридцять хвилин затихне стукіт коліс, і пасажери, неначе річка навесні, ринуть в місто, що розкинулося на чорноморському

узбережжі. Ось, здається, вже остання зупинка, на станційному будиночку напис: «Белослав», — й одразу ж наші попутники-болгари починають пояснювати:

— Тут ми виробляємо найпрозоріше в світі скло!

— Гебеджентський завод — найбільший на Балканах!

— Та що там на Балканах — навіть в цілій Європі!

машинах добиратися від Золотих Пісків до Варни: приміський поїзд Варна — Горний Ореховець відправляється рівно о шостій ранку. Роздивляюся довкола. Більшість пасажирів з книжками, газетами — в Болгарії читають скрізь, причому після болгарської найпопулярніша мова — російська. В вагоні робітники, службовці, селяни; в них, здається, трохи святковий вигляд:

мабуть, через те, що тут усі носять білі сорочки та яскраві шерстяні светри. Та все ж, за якимись майже невлловими ознаками, у більшості цих ранкових пасажирів я вгадую інженерів, техніків, службовців. Стойка Василівна Георгієва, що супроводжує мене, перехопивши мої думки, жартома кидає:

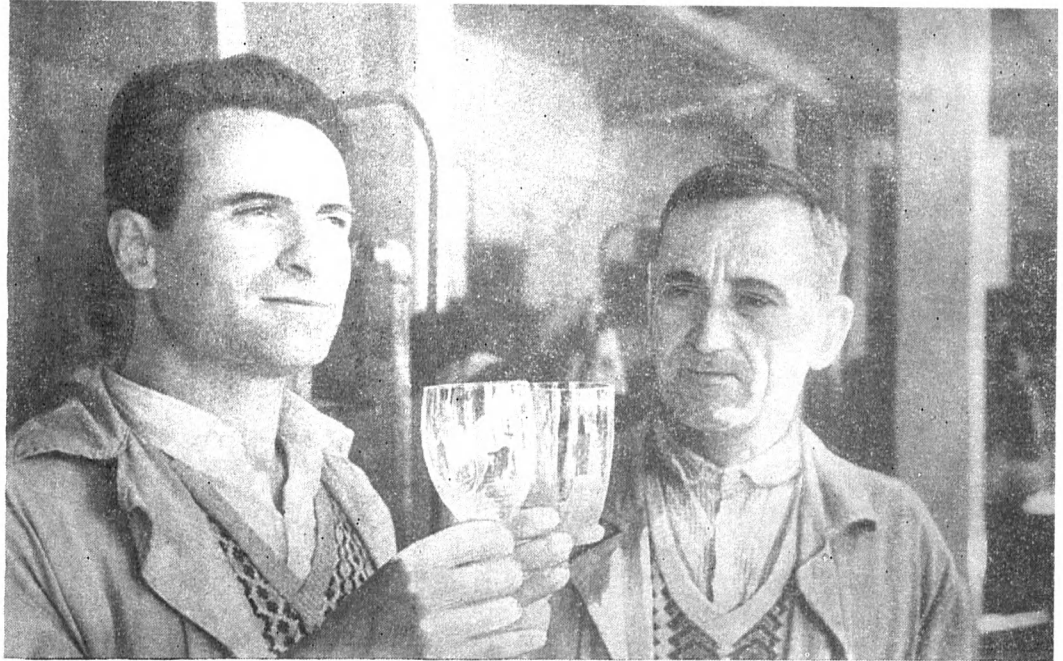
- Так, це їдуть начальники.
- А робітники?
- Вийшли раніше. Звичайно, ті, що живуть у Варні.
- Ще раніше?
- Еге ж. Завод працює в чотири зміни.
- Отже, робочий день — шість годин?
- Саме так...

Поезд зупиняється, і ми разом з широким людським потоком просуваємося вдовж залізничної колії, що, вигинаючись крутою дугою, веде просто до заводської брами, крізь яку щоденно проходять дві з половиною тисячі чоловік, дві з половиною тисячі людей, які натхненно трудяться заради того, щоб завтра стало ще прекраснішим, ніж сьогодні.

На «Стекларському заводі» (якому, до речі, минуло сімдесят років) кунються кадри для всіх десяти скляних підприємств Болгарії. Адже, яким би вичерпним не було навчання в технічному училищі чи технікумі, остаточне формування молодих спеціалістів здійснюється в процесі безпосередньої практичної діяльності.

На заводі особливою пошаною користуються відмінні майстри своєї справи, які щедро діляться виробничим досвідом. Глибоко поважають робітниця порцелянового

Пейо Колев Тодоров очолює на заводі бригаду імені радянського космонавта Валерія Биковського.



У «патріарха» складувів Івана Колева Георгієва є на заводі свої учні, які вже теж стали вмілими майстрами.

цеху 27-річну Радку Петкову — ударницю підприємства. Більш як чверть століття працює на заводі 43-річний майстер порцеляни Філіп Овчаров, який встиг передати свій досвід багатьом молодим робітникам. Ось уже 17 років показує зразок високої майстерності Героїня Соціалістичної Праці Сійка Стоїлова. Серед учениць Стоїлової—її дочка, а син — навчається в заводському технічному училищі. З юнацьких років працює на заводі Пейо Колев Тодоров. Він очолює бригаду імені Валерія Биковського. Багато чого можна навчитися й у відомого в Болгарії майстра-склодува Георгія Шишкова, що проробив на заводі 19 років. Широко відомий на Балканах «патріарх» складувів майстер Іван Колев Георгієв, що віддав заводо-ві 34 роки свого життя. Вік і стаж таких людей, як Шишков та Георгієв, самі говорять про те, скільки змін майстрів встигли вони підготувати.

Про завод розповідають не тільки робітники, майстри, інженери, але й «німі» машини.

Про що ж вони розказують?

Перш за все, звичайно, про те, що підприємство щороку дає близько 3 мільйонів квадратних метрів прозорого аркушевого скла і на багато десятків тисяч левів іншої продукції. Що старе бельгійське устаткування довелося замінити новими сучасними верстатами. Цех, що виробляє медичний скляний посуд, змонтували

спеціалісти з ФРН. Але «шварц-копфи» та інші автомати ось уже більше п'яти років «хворіють» і виходять з ладу, і даремно намагаються «лікувати» їх західнонімецькі «лікарі».

Разючий контраст становить радянське устаткування. Безвідмовно працюють з 1957 року змонтовані радянськими спеціалістами автомати «ПМВ-12». Кожний з цих автоматів виробляє щохвилини 31 скляну банку, кожні 8 годин — 14 тисяч, отже, щороку — понад 12 мільйонів банок.

Технолог Іван Іванов з гордістю говорить:

— В нашому цеху працює небагато робітників, вони обслуговують верстати-автомати, — але їм особливо стомлюватись не доводиться: радянські машини надзвичайно «розумні», вони надійні і рідко виходять з ладу. Та й змонтовані прекрасно! Ми дуже цінимо й не забуваємо допомогу московського інженера з заводу «Скло-машина» Костянтина Івановича Борисова, інженера Івана Рогачова, механіка Івана Акімова, оператора Георгія Сотнікова та інших. Щиро їм дякуємо! Вони не тільки встановили й запустили нове устаткування, але й навчили нас відмінно управляти ним.

Отже, цілком ясно, чому половину машин заводу становлять верстати-автомати і цілі поточні лінії з СРСР та НДР. Вони — символ дружнього співробітництва країн соціалістичного табору, символ





Молоді майстри розпису.

братерства народів, що будують нове життя.

На заводі росте й шириться рух за комуністичну працю. На чолі його йдуть передові робітники — організатори бригад імені Гагаріна, Биковського, Терешкової.

У робітників дуже великий потяг до знань, і вже не дивина, коли люди з 10—15-річним трудовим стажем, батьки двох-трьох дітей сідають за шкільну парту — адже вони справді молоді духом!

У кожному виробі белославців жаріє яскрава іскра творчої думки. Але довершеність продукції «Стекларського заводу», гармонія її форми і змісту залежить в ос-

новному від колективу художників, очолених провідним модельєром заводу Стояном Стояновим. З цією людиною у нас була цікава розмова.

— Диплом ви одержали в Софії?

— Так, в Інституті декоративного мистецтва й кераміки.

— Який ваш творчий девіз?

— «З малого — багато!»

— Отже, ви — співець...

— ...лаконізму.

Стоян показує чудову мініатюрну копію безсмертної статуї Венери Мілоської і копію творіння Вучетича — коваль людського щастя перековує меч на орало. По-

дивившись на численні освоєні заводом моделі, можна переконатися в тому, що провідний художник аж ніяк не збирається лише копіювати, — хай кращі, але створені іншими шедеври мистецтва. Він палко пропагує їх, але й сам, перш за все, невтомно шукає й знаходить: він знайшов себе в цікавих і надзвичайно виразних моделях, що вражають витонченістю, теплою і пластичністю ліній. Особливо зворушливі, глибоко сердечні витвори за національними мотивами.

Стоян Стоянов півроку провів у Чехословаччині на карловарському скляному заводі. Там Стоян міцно здружився з радянським спеціалістом, в минулому в'язнем Бухенвальда Олексієм Степанюком, багатий і нелегкий життєвий досвід якого навчив болгарського модельєра ще палкіше любити своє співуче мистецтво.

Два роки тому до 70-річчя заводу в Болгарії було видано цікаву й дуже цінну працю (обсягом в одинадцять друкованих аркушів) — «Гебеджентське скло». Її автори — робітники та інженери заводу. Очолив групу ентузіастів редактор заводської багатотиражної газети Стоян Костов.

Ця книжка — своєрідна енциклопедія робітничого руху у Варненській окрузі, енциклопедія новаторства й боротьби за технічний прогрес, історія заводу написана в яскравій літературній формі. Це наочний приклад розквіту духовного життя сучасного робітника в братній Болгарії.

Є. КЛУСОВ

Готові вироби Белославського заводу.



Ця робота вимагає і тонкого художнього смаку.



Поети Латинської Америки

ЕЛІАС НАНДІНО

(Мексика)

ВІДКРИЙ ОЧІ!

Дитя Америки!
Відкрий, нарешті, очі,
і ти побачиш істину просту —
землі своєї велич,
широту,
укриту темним простирадлом ночі.
Твоя земля!
Її ти обробляв,
Її ти пестив, як дитину мати.
Тобі на цій землі хазяювати,
а ти на ній тепер вигнанцем став.
Дитя Америки!
Вже час тобі
піднести прапор гідності і слави
і захистити споконвічне право
в кривавій безпощадній боротьбі.
Розправ рамена!
Хай бує гнів,
хай б'є на сполох дзвін гучний повстання!
І хай скінчиться чорне панування
ночей злиднених і голодних днів!
Землі своєї бачиш ти красу?
Вона нетлінна, та краса натхненна;
Америка, мов серця два зелених,
що мрійну вічну молодість несуть.
Серця зелені,
молода трава
і гори з буйноцвітними лісами.
Серця зелені!
Вас земля Панами
зв'язала, мов артерія жива.
Америко! Люблю індійський корінь,
з якого ти зросла, набрала сил,
ознак бронзовошкірої краси
і скель незламних рудуватий колір.
А хто він є — отої блідий блондин,
що топче з пихою твої долини нині?
Конкістадор, приبلуда і чужинець,
що здалеку чомусь приплив сюди.
Америко! Невже забула ти,
як помсти ніж здійсмається угору,
як гнів нестримний ладен зрушить гору
в ім'я святої, чистої мети?
Дитя Америки!

Відкрий, нарешті, очі!
Цей хліб — він твій, і нафта це твоя.
Твоя земля тут квітами бує,
тобі вона віддасть багатства хоче.
Невже якийсь брехливий комплімент
твоєму серцю буде, наче милість?
Воно ж велике! В ньому умістились
обидва, що створили континент.
Невже він не урветься, твій терпець
від злочинів, посіяних навколо?
Невже тобі закриє очі долар —
зелений, жалюгідний папірець?
Не вірю!
Серце вголос промовля,
що любиш ти свої простори рідні,
що ти зберіг і честь, і світлу гідність,
яку тобі дала твоя земля.
О, знаю я твою гарячу кров,
твою відвертість і твою ласкавість!
Ти вмієш бути щедрим на ненависть
і вмієш бути щедрим на любов!
Всім людям чесним руку простягнеш:
брунатним, білим, чорним — де різниця?
Ти ладен серцем з усіма зріднитися,
хто лихो не несе, вогонь війни!
Дитя Америки!
Відкрий, нарешті, очі!
І ти побачиш споконвічне зло,
яке до тебе нишком припливло
і пити кров твою червону хоче.
Жадоба у очах його горить,
жадоба ненажерлива багатства.
І зло творити ладне святотатство
на мрій твоїх злотавам олтарі.
Йому повік збагнути не дано
твою душевність і гостинну щирість,
твое бажання з усіма жить в мирі,
ділити хліб, і воду, і вино.
Що ж! Не шукали ми стежок війни,
ми сповнені любові до живого.
Але горить у серці правди слово,
і вірю я — в ім'я життя святого
на бій підуть Америки сини!

СУМНА ПІСНЯ РОКІВ

Мій гнів — неначе у сельві пума,
а терен сумніву — в серці цвяхом.
Писав би тобі про троянди, Кубо,
а горло — затиснуте лапою жаху.
Хотів оспівати б карібські води,
а кров струмує, а сльози ллються.
бо поруч зі смертю крокую гордо
назустріч вихорям революцій.
Гніве мій! Ти, як пума на чатах.
Сумніве! Ти у серці списом.
О, коли тільки почну писати,
яким сумним буде довгий список!
Згадає він тих, що прийняли кулі,
і ніч спустилась у їх зіниці.
Згадає він тих, що навік поснули
в холодній чорній труні в'язниці;
і тих, яким у чужих країнах
рідні оселі сняться,
рідні містечка, діти, дружини,
тих, що у еміграції.
А терен болісно серце ранить,
і лихо буя навколо.

Перу нині — криваві рани.
Перу нині — це голод.
Сліпа й темна, в хворобах, злиднях
працює на ненажеру
країна рідна, країна бідна,
країна сонячна — Перу.
Нема у Перу тепер світання,
є тільки криваві ночі.
Уся країна, неначе рана,
болить вона, кровоточить.
Та прийде ранок! Веселі півні
його сповістять повсюди.
Недарма дивимось ми на північ,
де стали на бій барбудос.
Складуться злидні у страшенну суму,
і грози ударять герцем.
Тоді я вирву зловісний сумнів —
болючий терен із серця.
І серце розкриє свої багатства,
велике серце народу,
і пісню сумну споконвічного рабства
замінять гімни свободи.

ФАБІАН ДОБЛЕС

(Коста-Ріка)

МИ ПЕРЕМОЖЕМО

З-за гір високих,
над блакитним морем,
В повітрі, що пронизане весною,
Несеться крик народів полум'яний.
Там,
де прокинулось Карібське море,
де джерело Америки —
наш крик:
Ми переможемо!

I

Земля страждає тут.
В брехні, облуді,
на милицях, мов інвалід-каліка,
у паперовім морі слів порожніх
вона живе.
А у Карібським морі
земля відкрила груди для народу,

який знайшов свою нарешті весну.
Свобода там в усі заходить двері
не злидарем —
господарем величним.
Так теплий хліб у кожний входить дім.

II

Дивись!
Поля, готові до служіння народові,
що від ярма звільнився,
лежать, чатуючи на злате зерно.
Як по відлизі ручаї блакитні —
усюди виникають світлі школи,
будинки,
де поселяться назавжди
життя і радість звільнених людей.
Тепер адреса є вже у надії:
Робітники, селяни і студенти,

жінки вродливі і веселі діти,
які Марті завіти пам'ятають,
і кров його,
і неосяжну ніжність —
надії збудували дім ясний.
Вони живуть,
вони працюють, мріють,
брати Фіделя і сини Масео,
вони,
як смолоскипом,
освітили
для нас усіх єдиний вірний шлях.

III

Незламна міць,
якій вітри підвладні,
сталеві квіти,
грізне серце грому —
все перетне шляхи бандитам чорним,
тим экс-кубинцям,
що перетворилися на злих «гусанос» —
хробаків брудних.
Не загасити споконвічність сонця!
Грозою не затьмарити світанку!
Він промені свої послав з Туркіно,
щоб сповістити час новий життя.

IV

Підносять голос молодий народи
з усіх кінців землі.
Обійми людства

розкриті нині, острове зелений,
для тебе,
для твоєї боротьби!
І всі твою вітають правду чисту,
кубинська революціє!
Вітають:
Привіт тобі і вічна слава, сестро!
Привіт тобі, світанню запальне!

V

Америко Латинська!
Ти — єдина!
Індійська флейта хай співає пісню
з гаванською гітарою дзвінкою.
Хай барабанів негритянських сполох
вплітається у цю кантату грізну.
Це — пісня Куби,
пісня континенту,
що відчува жагу повітря,
спрагу
землі й свободи у своїм житті.
Серця твої, Америко Латинська,
за Революцію!

І з того часу,
коли кубинці у бою звияжнім побачили
яскравість перемоги,
знов нашим обрієм стає життя,
і закликом великим «Венсеремос!»
Там, де прокинулось Карібське море,
Америку всієї джерело!

РОКЕ ДАЛЬТОН

(Сальвадор)

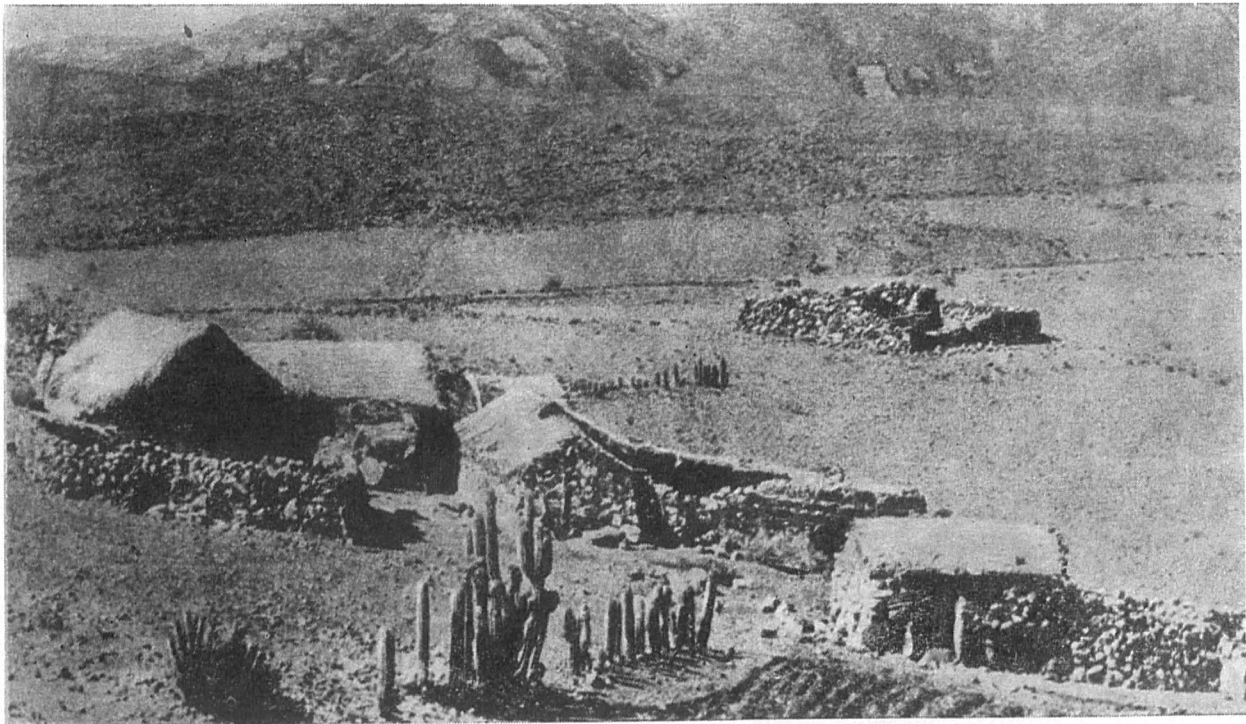
КРЕДО

Я вірю в народ —
Поборник правди, схованої у речах.
Крізь повинь незгод
він проклав свій тернистий шлях.
В стражданні і злі,
Розіп'ятий у злиднів вогні,
Він встав на землі,
щоб піднятися в небо борні!
Я вірю в народ,
як в надію, як в сонячний спів,
Я вірю в народ,
у любов його щирю та гнів.

Я вірю в мрію,
що людям крила дає.
Віддам я мрії

безсонне серце своє,
і руки сильні,
і вічний вогонь ідей.
Я вірю в спільність
усіх на землі людей.
Я вірю в світло,
в потоки рясні води,
Я вірю в світло
і перемогу життя назавжди.
В борню я вірю —
єдину незгинну путь.
Народ переможе —
я вірю, так має бути.

*З іспанської перекладали
Тамара ЮКОВА та Анатолій ДОВГОНОС*



Тут скрізь можна побачити отакі занедбані садиби.

3 ДИДАР НА СРІБНОМУ ТРОНІ

„БОЛІВІЯ ЗА ДВА ДНІ“

Під таким заголовком рекламні проспекти одної з великих американських авіакомпаній обіцяють довірливим і, головне, грошовитим туристам найцікавішу подорож.

Справді, цікаве починається вже на аеродромі. Аеропорт Ель Альто знаходиться на висоті 4086 метрів над рівнем моря і претендує на звання найвище розташованого

аеропорту світу. Ла-Пас, фактична столиця Болівії (бо офіційною столицею вважається місто Сукре), також з гордістю підкреслює своє високе місцезнаходження. Болівія, крім того, «найбільш індіанська» країна в Латинській Америці — з трьох з половиною мільйонів її населення тут живе більше двох мільйонів справжніх червоношкірих індіанців. Численні німі свідки багатой доколумбової архітектури належать також до «найстаріших», «найкрасивіших» і «най-

класичніших» пам'яток американського континенту.

Однак сучасній Болівії, на жаль, належить і кілька інших «рекордів», які туристам намагаються не сповіщати.

Вже під час перевірки багажу в митниці, яка триває дуже довго, але без особливого бажання з боку митних службовців щось виявити, кілька хлопчаків пропонують туристам свої послуги носильників. Допитливий мандрівник починає розмову з одним з них. Виявляється, «носильнику» лише 13 років, але він вже два роки працює в аеропорту.

— А як справи з школою?

Спочатку здивування, а потім відповідь:

— Коли я маю час, то відвідую її від 6 до 8 години.

Звичайно, ця коротенька розмова ще не дає досить підстав робити узагальнюючі висновки, але звернемося до статистики. Вона незаперечно свідчить, що в країнах американського континенту між законами про освіту та дійсністю існує безодня, яку вдалося подолати одній лише Кубі. В Болівії існує закон про обов'язкове і безкоштовне навчання, однак більше половини дітей не відвідують школи. З трьох болівійців лише один може написати своє власне ім'я. Серед країн Латинської Америки Болівія посідає перше місце по неписьменності. До інших «рекордів» країни належать ще найбільша дитяча смертність і

коротка тривалість життя. Болівія — одна з найбідніших держав світу.

ГОЛОД І ЛИСТЯ КОЛА

А тим часом надра цієї країни криють в собі казкові багатства. Спочатку іспанські завойовники видобували тут гори срібла, а наприкінці XIX сторіччя в Болівії почалася «цинкова ера». Прибутки від багатих покладів надходили в сейфи іноземних монополій. Зараз важко встановити, хто придумав крилату фразу: «Болівія — це злидар, що сидить на срібному троні», але вона досить влучно відображає дійсність.

1952 року повстання проти режиму військової диктатури привело до влади партію Національно-революційного руху, а її лідер Віктор Пас Естенсоро став президентом країни. Було здійснено земельну реформу, конфісковано майно трьох мільйонерів, яким належали дві третини всіх цинкових копалень. Багато було тоді зроблено, але ще більше залишилося зробити для того, щоб реформи відчутно позначилися на становищі населення.

Життя двох третин болівійського населення пов'язане з землею. Але до 1952 року тут був, наприк-



Діти рано починають трудове життя.

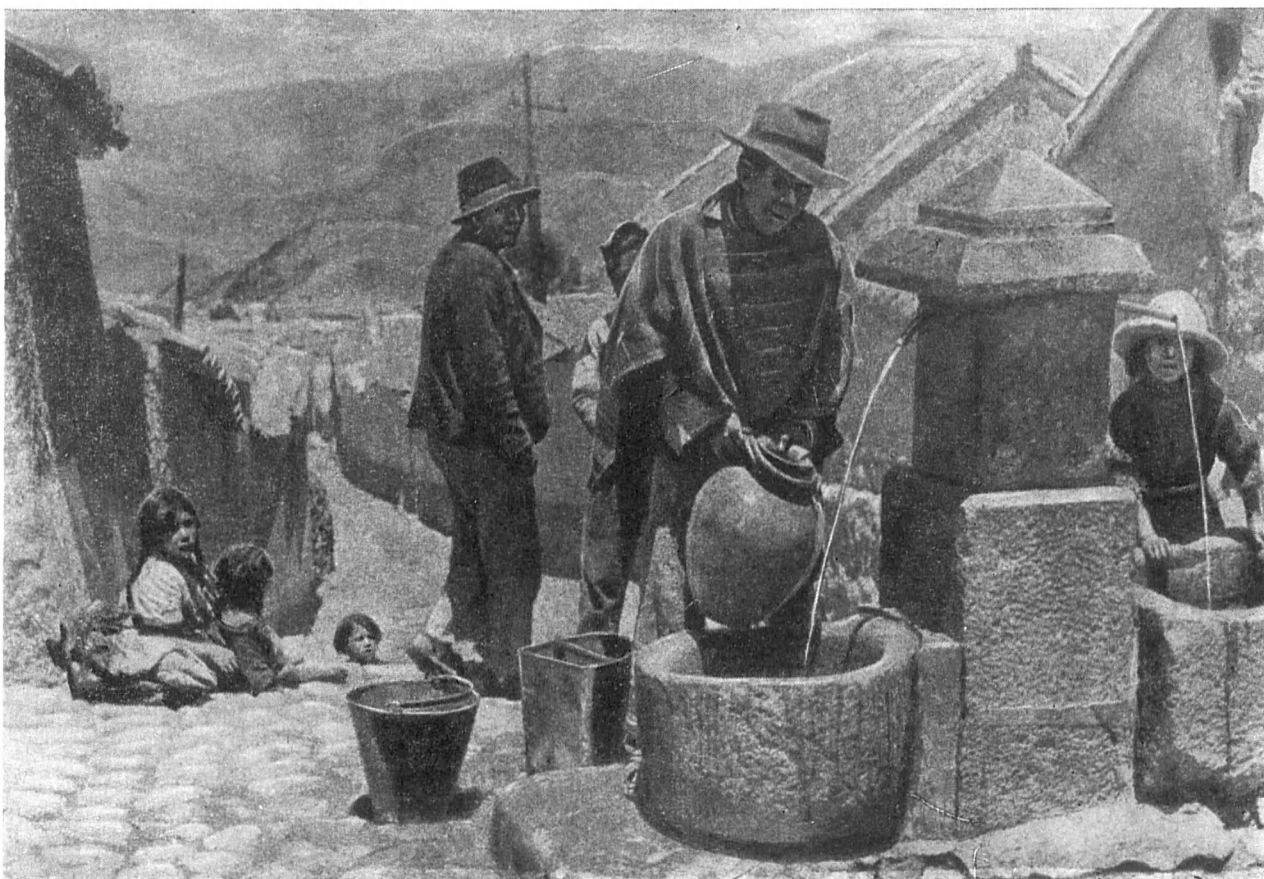
В селі все лишилося на рівні середньовіччя.

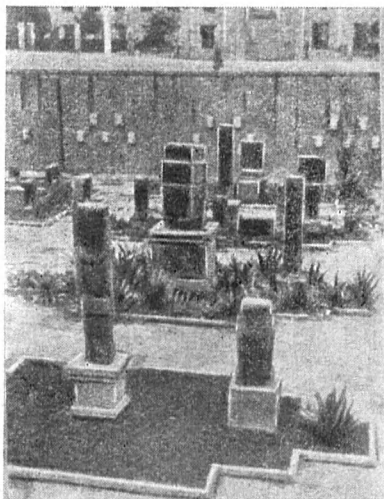
лад, землевласник, який мав сім мільйонів гектарів землі. Багаті землевласники фактично розпоряджалися життям і смертю селян-бідняків та наймитів. Після аграрної реформи найбільший наділ не повинен перевищувати 600 гектарів. Всі форми феодальної експлуатації, які перетворювали індіців на робочу худобу, усунуто. Кожен селянин і наймит одержали право на землю...

Здається, нібито все зроблено правильно, проте до цього часу третина селянських сімей не має документів на володіння землею, а ті, що одержали, обробляють свої лани дерев'яними плугами — на все болівійське селянство припадає лише 2500 залізних плугів. Отже, селяни не можуть продуктивно використати свою землю. Країна змушена ввозити значну кількість продовольства.

За останні три роки вартість життя в Болівії зросла в тридцять разів! Це теж «рекорд». Найдешевший спосіб заглушити голод — листя кола-чагарника. Саме з горіхів кола американці виготовляють свій знаменитий напій кока-кола. Листя чагарника теж містить кокаїн, і досить пожувати невеличку жменьку його, щоб відчуття нібито до тебе повертаються втрачені сили...

Статистика, звичайно, не розпо-





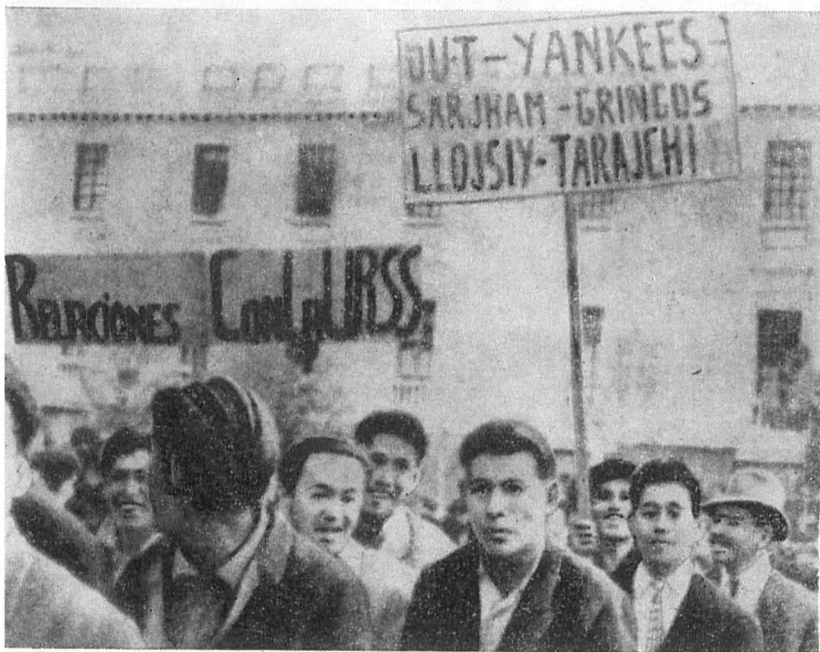
Це — свідок стародавньої культури Болівії. Залишки скульптур доколумбової ери в музеї Ла-Паса.

відає, як згубно впливає на здоров'я болівійців це зловживання колою.

НАРОД ГУРТУЄТЬСЯ

Кажуть, що зовнішня реакція вповзає до Болівії через чорний хід. Спочатку США надали кредит на 150 мільйонів доларів, від якого непогано поживилися болівійські урядові чиновники. Через кілька років Сполучені Штати зуміли вже нав'язати Болівії договір, за яким вона зобов'язалася не націоналізувати іноземні підприємства, а також не перешко-

Антиамериканська демонстрація в Ла-Пасі. Її учасники несуть плакати «Янки — геть!», «За кращі відносини з Радянським Союзом!»



джати монополіям вивозити капітали з країни.

Та народний рух не можна стримати доларами. Прогресивні сили болівійського народу діють. Це підтверджують полум'яні студентські демонстрації на захист Куби, страйки шахтарів та нафтовиків, селянський рух. Зовсім недавно робітники цинкових копалень звернулися до уряду і концесіонерів з вимогою про покращання умов праці і підвищення заробітної плати. Однак Пас Естенсоро відповів на вимоги робітників арештом профспілкових діячів. Тоді озброєні робітники взяли як заложників чотирьох високих американських службовців. Коли ж президент вислав проти робітників 3500 солдатів, робітники швидко створили свою озброєну міліцію з 6000 чоловік. Пас Естенсоро довелося відступити.

Наслідуючи приклад робітників цинкових копалень, селяни теж починають діяти спільно. «Національна ліга трудових селян» стала найбільш масовою організацією країни.

Наприкінці минулого року по всій Болівії прокотилася хвиля народних антиурядових виступів. Режим Пас Естенсоро захитався. Але ультраправі сили вирішили використати цю ситуацію. Вони здійснили військовий заколот і захопили владу в країні. Пас Естенсоро і частина його міністрів втекли закордон.

Отже, трудящим Болівії доведеться ще витримати жорстоку боротьбу за свої права, за те, щоб їхня країна не завжди була «Злидарем на срібному троні».

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

ХОЧ БИ ІСУС, АБИ ГРО. ШІ... Колись один вчений японський богослов, посилаючись на якісь знайдені ним старовинні записи, почав запевняти, що Ісуса зовсім не було розп'ято на Голгофі, а він втік до Японії і жив тут до 106-літнього віку на тому самому місці, де тепер стоїть село Шінгомура.

І ось тепер знову витягли на світ твердження отого теолога і створили навколо нього гучну рекламу. До Шінгомура потягнулися численні туристи з різних країн. Легенда про Ісуса обернулася в Японії на джерело значних прибутків для власників туристичних компаній, готелів тощо.

ЯК НА ГОРОДІ ОПУДА-ЛЮ. Американська поліція вигала новий кумедний засіб боротьби з порушниками правил руху на дорогах країни. Вона розставила тут численні старі, вже непридатні автомобілі, зробивши на них відповідний напис: «Поліція». Ці машини-опудала мають стримувати водіїв від порушень правил руху.

КРІСЛО КРИТИКА. Англійський театральний критик Емері Брізон одержав від Нотінгемського театру цікавий подарунок — крісло. Протягом десяти років сидів він у ньому на всіх прем'єрах. Тепер будинок театру розібрали, а це крісло надіслали критикові.

КОНКУРЕНЦІЯ — НЕ ЖАРТ. Власник одного салону мод в датському місті Хадзунді випустив нову модель жіночого капелюшка, який дуже сподобався поважним дамам. Його конкурент через підставних осіб придбав кілька десятків цих капелюшків і безкоштовно роздав їх перекупкам на місцевому ринку з умовою, що вони будуть носити їх щодня. Незабаром попит на нові капелюхи припинився.

МИСТЕЦТВО РОМАНУ

Образ світу і образ людини

Кожна суспільна дійсність обумовлює можливості її епічного відображення. На різних історичних етапах суспільство дає неоднаковий матеріал для роману.

Гегель у своїй естетиці розглядає ті особливості, які надають певний суспільний дійсності потенціально епічного характеру. Головною ознакою епічних можливостей самої дійсності Гегель вважав вільну людську індивідуальність. Тільки із вільної людської активності може народитися дія. Гегель показує, що ці передумови ідеально реалізуються в суспільній дійсності, відображених в «Іліаді» Гомера.

З розвитком класового суспільства можливості вільної людської активності все більше обмежуються. Це точно висловив Карл Маркс:

«Соціальна сила, тобто умножена продуктивна сила, що виникає внаслідок зумовленої поділом праці спільної діяльності різних індивідів, — ...уявляється даним індивідам не як їх власна об'єднана сила, а як

якась чужа, поза ними існуюча влада, про походження і тенденції розвитку якої вони нічого не знають; отже, вони вже не можуть панувати над цією силою, — навпаки, ця сила проходить гелпер ряд фаз і ступенів розвитку, які не тільки не залежать від волі й поведінки людей, а навпаки, спрямовують цю волю і цю поведінку»¹.

Боротьба за зміну суспільного порядку, великі історичні потрясіння в епоху Бальзака привели до значного піднесення індивідуальної свободи та активності і тим самим до розквіту роману. Але після 1848 року, як тільки капіталістичне суспільство стабілізувалося, «відчужений» світ розкинувся над життям людей, як недоступний, холодний небозвід.

Гегель писав, що «велика епіка повинна відбивати не випадкову дію, а лише діяння, яке втілює в цілісності своїй епоху й народне життя, тобто дію, яка в силу цього може бути оцінена

тільки на тлі широкої картини світу і яка потребує відображення дійсності як цілого».

І ось виконання цієї головної умови великої епіки наражається зараз на серйозні перешкоди. Дуже важко створити в суспільних умовах стабілізованого капіталістичного суспільства «дію, яка сягає своїм корінням у цілісність епохи й народу», коли соціальні сили, що створюють історію, стоять над індивідами, немов «якась чужа, поза ними існуюча влада», і коли світ розпався в людській свідомості на дві несполучні частини: на хронологію історичних явищ і на особисті долі індивідів.

А коли таким чином роздвоївся образ суспільної дійсності, роздвоївся і сам роман. Це можна спостерігати вже у Е. Золя. Наприклад, у «Череві Парижа», зобразивши в усіх деталях світ паризьких ринків, він поставив перед ним маленьких людей, чия випадкова доля не перебуває у необхідному зв'язку з цим чудово змальованим середовищем, яке створює основу роману. З одного боку тут люди, з другого — громадські установи — «чужа, поза ними існуюча влада». Золя не бачить в громадських установах багатства людських зв'язків, як бачив їх Бальзак. Вони стали для нього фоном, чудовою декорацією, декорацією значно яскравіше зображеною, ніж сама сцена, але все ж таки декорацією. Золя в своїх романах дуже часто створює світ, різко відокремлений від людини та її долі, тому що цей світ не створюється й не перетворюється людиною. І якщо він вбачав у людині продукт середовища, то не зумів побачити середовище як продукт творчих зусиль людини.

Це відокремлення особистого життя від історії штовхало і роман до двох проти-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 3, вид. 2, стор. 31.

лежних полюсів. На одному полюсі роман орієнтується на «чужу, поза ними існуючу владу», на цю «суспільну декорацію», на другому — тяжіє до зображення приватного життя індивідів, роз'єднаних в суспільному розумінні.

В першому випадку може йти мова про тип соціально-документального роману. Він ґрунтується на художніх реформах натуралістів, які розуміли роман як документ. В цьому типі роману розвиток дії підмінюється описом певної сфери дійсності. Найбільш послідовні прихильники цього типу прози намагаються зобразити суспільство — і часто досить широко — не через індивідуальні образи та їх долю, а, так би мовити, «безпосередньо» відбити життя в його сирій реальності, в монументальному колективізмі. Ця тенденція вела до ліквідації роману, як епічного жанру, до заміни його своєрідним художнім репортажем великих форм.

В іншому випадку можна, схематизуючи, говорити про роман інтроспективний. Цей тип роману, навпаки, добровільно відмовляється від честолюбного прагнення «укорінювати» дію в «цілісність епохи й народу» і зосереджує свою увагу на зображенні незначної в суспільному відношенні долі героїв, причому він намагається компенсувати втрачену дійовість і драматичність, яскравість події та суспільну значимість конфліктів надзвичайно ґрунтовним аналізом духовного життя героїв, аналізом, доведеним до крайності Прустом та Джойсом.

Отже, на одному полюсі з роману зник цілісний образ людини, а на іншому — цілісний образ світу. Але цього ще мало. На одному фланзі розвитку роману перед письменниками постало важке питання: як відобразити світ, якщо він не відби-

вається в широкому дзеркалі людської душі. А на іншому — як зобразити людину, якщо не показати її в широкому дзеркалі світу.

І якщо ми визнаємо за суть класичної великої епіки її здатність зображати людину в дзеркалі світу, а світ в дзеркалі людської душі, то стане очевидним, що той літературний етап, який розпочався у Франції в другій половині XIX століття, не сприяв створенню об'єктивних умов для досягнення цієї мети. Але нова суспільна ситуація, яка виникла після завершення буржуазної революції, не створювала й суб'єктивних умов для виникнення великої епіки.

Цією проблемою часто займалася марксистська естетика та історія літератури, вона довела, що в середині XIX ст. настала криза цілісного світогляду, а письменник із учасника громадського життя перетворюється на його спостерігача. А з цього впливають конкретні художні труднощі, також розкриті в марксистській літературі.

Пов'язаний з гуманістичним рухом часу, письменник минулих епох, який був представником однієї з ворогуючих суспільних сил, ніколи не непокоївся за свій матеріал. Він жив, і його життя людини, втягнутої у суспільну боротьбу, давало йому досить переживань і досвіду, і його романи були природним наслідком цього природного життєвого досвіду.

Набагато важче становище письменника, який уміє лише заперечувати все в довколишній дійсності, який не знаходить прапора, що беззастережно приваблював би його, який зайняв позицію стороннього спостерігача й з огидою споглядає звідти на бридкий світ. Роман ніколи не виростає природно з його безпосереднього життєвого досвіду. Мате-

ріал стає для нього проблемою. Він повинен спеціально вибрати його, як репортер вивчає матеріал для своїх репортажів. І справа не лише в тому, що емпірія, здобута таким чином, не пережита художником, а є лише плодом спостережень, головне — вона, безсумнівно, бідніша. І її безкровність доводиться маскувати за допомогою суто артистичних засобів, які дійсно в цей період інтенсивно розвиваються й культивуються.

Англійський марксист Ральф Фокс правильно охарактеризував цей період розвитку роману:

«На жаль, ця критична позиція виявилася негативною не лише в соціальному, а й в естетичному розумінні. Вона явно не привела до оздоровлення роману, до поглиблення в ньому реалізму, а, навпаки, поглибила занепад роману»¹.

Але хоча ця однобічна критична позиція спостерігача виявилася естетично негативною, це була позиція чесна і в певний період навіть єдино можлива для деяких письменників. Характерно, що найбільш правдиві твори цього періоду — саме камерні, позбавлені драматизму історії звичайних людей, створені Флобером та його послідовниками (я не торкаюсь у цьому зв'язку російської літератури, тому що вона, внаслідок запізненого суспільного розвитку Росії, саме в період панування натуралізму в західноєвропейських літературах переживала розквіт свого великого класичного роману).

Не легко було подолати кризу європейського мистецтва і прокладати шлях до нового класичного роману. На перешкоді стояли не лише несприятливі об'єктивні умови, але й непохитна віра, яка була суб'єктивно виправдана, у правильність

¹ Ральф Фокс. Роман и народ. М., 1939, стор. 94.

цього художнього шляху, віра, яка оточувала художників ореолом першовідкривачів, змушуючи їх вважати себе авангардом мистецтва. Все це призвело до того, що багато чесних художників ішли далі шляхом, протилежним класичному розумінню епіки і тоді, коли почали створюватися умови для відродження великого класичного роману.

Наприкінці XIX та на початку XX ст. посилюються суспільні протиріччя; виникає могутній антиімперіалістичний рух, класові бої між пролетаріатом і буржуазією набирають небаченого розмаху; робітничий клас перетворюється на політичну силу, що втілює в собі нову еру гуманізму.

В одній країні раніше, в іншій пізніше — ритм розвитку тут не був рівномірним — створюються умови для виникнення цілої низки виступів проти тенденцій, що призвели до розкладу

епічного мистецтва. Твори Франса, Манна, Роллана, Нексе чи Горького можна зрозуміти лише, як чудовий похід проти основних «естетично негативних» тенденцій буржуазного роману.

Письменник, який брав участь у цьому поході за новою класичною епікою, повинен був:

1) усвідомити ситуацію в сучасному романі, який віддалявся від класичного розуміння епіки, як ситуацію кризису, як кризу епічного пізнання світу та епічної форми;

2) знайти «класичне» ставлення до дійсності, тобто ставлення учасника подій, бійця, тобто повинен був подолати кризу світогляду;

3) знайти в змертвілій дійсності буржуазного світу живий початок і побудувати таке епічне оповідання, яке відбило б цілісність особистого та громадського життя сучасної людини.

Роман і лірика

Вивчаючи історію літератури XX століття в гарячковій зміні все нових та нових напрямків, «ізмів», художніх течій, ми наштовхуємося на цікавий факт. В більшості цих напрямків майже завжди провідна роль належить ліричній поезії і саме в галузі ліричної поезії були створені цінності, які живуть найдовше. Це стосується і символізму, і російського футуризму, і дадаїзму, і сюрреалізму, і чеського поезизму.

Для того, щоб зрозуміти історичні причини цієї переваги, ми повинні на хвилинку повернутися до вихідного пункту наших міркувань, тобто до того вузла в розвитку європейського суспільства, який в минулому столітті визначив глибокі зміни в

структурі роману та в його подальшій історії.

Насамперед ми повинні будемо відповісти на таке запитання: чи мало завершення буржуазної революції, виникнення буржуазного суспільства однаковий, тобто однаково несприятливий, вплив на всі види мистецтва, чи в різних видах цей вплив виявлявся по-різному?

Досі вважалося більш-менш загальновизнаним, що умови «готового капіталізму», однаково не вигідні для всіх видів мистецтва, і є причиною загального занепаду мистецтва.

Безперечно, нова ситуація, створена капіталістичним суспільством, була несприятливою для всіх видів мистецтва, але вона все ж не могла опинитися в такому різ-

кому конфлікті з головними принципами лірики, як з основами епічного мистецтва. І, навпаки, ми можемо висунути гіпотезу, що саме нова суспільна ситуація, коли митець залишається на самоті, коли його відірваність від суспільства перешкоджає епічному баченню світу, забезпечує тим більшу інтенсивність ліричного бачення, тобто мистецтво передавати свої почуття, свої переживання, самого себе. Принципом лірики, за зауваженням Гегеля, є одиничність. Саме нова суспільна ситуація, яка призвела до роздрібнення в свідомості митця цілісності та взаємозалежності світу, дозволяла йому набагато сильніше відчувати окремі сторони, часткове, і відчував він їх тим сильніше, чим більше художник був самотній, ізольований та викинутий із цілісної суспільної єдності. Це виділення, здобуття самостійного значення окремими сторонами дійсності, яке стало причиною розкладу епічного світу, привело, з другого боку, до піднесення лірики.

Щоправда, однобічне та наполегливе заглиблення в себе означало водночас втрату широкого кругозору.

Але разом з тим таке збудження та загострення всіх почуттів веде не лише до нового пізнання людського «я», але й до більш інтенсивного, більш емоційного бачення дійсності, щоправда в її поодиноких, відокремлених явищах; виникає нове мистецтво метафори, мистецтво підтексту, небувало розширюється поле фантазії — емоційна сила поезії збільшується. Підвищується специфічна вага ліричної емоції: максимум емоцій на одиницю часу — такий лозунг лірики найновішого періоду історії поезії.

Тут криється відповідь на питання, чому прозові дослідники сюрреалістів, символістів, футуристів та ін. давно ка-

нули в забуття, а багато ліричних творів, створених в надрах цих течій, живуть ще й досі. Ці напрямки, завдяки своїй ідеологічній обмеженості, тяжіли до все більш звуженого погляду на світ. Ця частковість, обмежуючи предмет лірики, як національного цілого, посилювала зате зворушливість окремих ліричних творів, яку можна було пояснити саме інтенсивністю звуженого таким чином погляду. І, навпаки, з таких обмежених і часткових позицій, через такий звужений об'єктив, ніколи не міг виникнути художньо значний твір великої епіки — роман.

Монтаж мотивів в поезії Незвала, Гійома Аполлінера (оскільки йдеться про лірику і аж ніяк не про епіку) не має на меті проаналізувати й визначити об'єктивний світ; мета його — створити образ певного ліричного суб'єкта, який виявляє себе у вільних асоціаціях. Тому вся ця низка асоціацій не є монтажем випадкових вражень, невдалою спробою дати цілісну картину об'єктивної реальності, вони підкорені внутрішній потребі правдиво відобразити поетичний суб'єкт, або, точніше, ліричного героя.

Але якщо цей асоціативний композиційний прийом, який надзвичайно збагатив лірику, перенести, як це часом робиться, в жанр епічної прози, він набуває зовсім іншого змісту:

1. Роман втратить здатність захоплювати читача. Епічну захопливість створює історія різних персонажів, які стають близькими читачеві, за долею яких він з хвилюванням стежить. Такий банальний, але безперечний, історично перевірений досвід впливу епічного мистецтва. Там, де немає цієї залежності й безперервності, там рветься нитка казкового клубка, що веде за собою схвилюваного читача.

2. Роман втратить свою переконливість. Якщо романіст висловлює певне міркування про світ, він повинен підтвердити це міркування доказами особливого роду. Наприклад, якщо автор хоче сказати, що буржуазне суспільство жахливе, він повинен навести приклади страхітливого життя. Але для того, щоб подібні приклади мали силу доказу, щоб читач не відчував явно тенденційного добору фактів (як у поганій газетній статті) — ці приклади, тобто зображення певних ділянок дійсності, повинні містити в собі невблаганну внутрішню логіку, а окремі фази розвитку подій повинні справляти враження необхідності. Події повинні виростати із подій з безперечною силою причинності. Тільки тоді доказ виявиться епічно переконливим і читач погодиться з ним.

Якщо автор поставить правдиво зображені типові персонажі в правдиво зображені типові обставини, то фабула, яка розвинеться з дії цих персонажів, неминуче відібере і внутрішні тенденції суспільного розвитку. Саме в цій неминучості і міститься переконливість епічного доказу істини. Тому, наприклад, роман Бальзака, оскільки він був послідовно реалістичним, і характери в ньому розвивались логічно, відкривав істини про дійсність, про які не підозрював навіть сам автор.

3. Із роману зникне цілісність людської психіки, цілісна людина. Особа, подібна до чудового тисячогранного кристалу, може з'явитися лише в тому випадку, коли персонаж роману послідовно й ґрунтовно піддається випробуванням в численних ситуаціях, виявляючи себе з багатьох і багатьох сторін.

Роман без єдиної дії, роман, який відмовляється від можливості докладно простежити певну історію люди-

ни, не може відтворити цілісну людську психіку, а лише її фрагменти.

У створенні епічних образів, крім елемента зображення, бере участь і елемент самовираження. А якщо це так, то ми можемо поставити питання, якою ж мірою суб'єкт бере участь в епічному мистецтві і наскільки в епіці (в тому числі і в створенні епічних образів) може виявитися авторське самовираження. За відповіддю далеко ходити не треба. Головна відміна між лірикою та епікою полягає саме в різній участі суб'єктивного та об'єктивного елементів у створенні образу, причому широко відомо, що в епіці переважає зображення об'єктивної реальності, а в ліриці — самовираження. Цю думку сформулював ще Гегель. Але це зовсім не означає, що лірика — це лише суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності. Гегель вказував, що хоча в ліриці має перевагу суб'єктивний елемент, в ній присутній і елемент об'єктивний.

Гегелівське розуміння лірики та епіки, в основному, безумовно правильне. Інша справа, звичайно, що за останні 150 років в процесі літературного розвитку відносини між лірикою та епікою значно ускладнились, і справа дійшла до їхнього непередбаченого взаємопроникнення. В епічній прозі тепер часто акцентується елемент самовираження, і ми можемо говорити про особливий рід суб'єктивної епіки. В ліриці, навпаки, тепер акцентується об'єктивний елемент (наприклад, Уолт Уїтмен, пізніше вірші-новели Превера, об'єктивна лірика американських поетів), і ми можемо говорити про особливий рід об'єктивної лірики.

Таким чином, класично окреслені межі між епікою й лірикою зазнали змін, і між обома полюсами поезії виникла велика кількість різних перехідних форм.

Епічна проза стала більш поетичною, а лірика, навпаки, не обмежується лише малозначними виявами почуттів.

Внаслідок цього лірика, зрозуміло, не перестала бути лірикою, а епіка — епікою, і не втратила свого значення їх внутрішні закони. Коли Гегель говорив про наявність суб'єктивного елемента в епіці, він справедливо зазначав, що «почуття і роздуми мусять бути разом з явищами довколишньої дійс-

ності представлені тут як щось таке, що сталося, про що говорилося, про що думалося...» А цей закон неблаганно діє. Там, де порушується цей перевірений історією внутрішній закон епіки (як, наприклад, в романах сюрреалістів), суб'єктивна епіка зовсім перестає бути епікою, так само, як і об'єктивна лірика перестає бути лірикою там, де підвантажем об'єктивних фактів врешті-решт зникає самовираження.

Зображення предметного світу

Докладний опис обстановки з'являється в романі, створеному Бальзаком та В. Скоттом, романі породженому новим історичним розумінням дійсності. Конкретне відтворення предметного світу залишилось у спадщині роману, але сам спосіб цього відтворення значно змінюється. У Бальзака вражає докладність та ґрунтовність описів і те, що вони відіграють немовби самостійну роль у романі.

На початку нового, післябальзаківського періоду в історії роману стоїть ім'я Г. Флобера. Ми говорили досі про те, що ця нова фаза розвитку роману за умов «усталеного капіталізму» означала початок кризи великого епічного мистецтва.

Але негативні тенденції розвитку не були в даному випадку лише негативними, а мали свою діалектику: у рамках загального несприятливого розвитку розвивалися далі, хоча й частково і обмежено, певні позитивні тенденції.

Якщо проза після 1848 року втратила здатність глибоко і цілісно пізнавати реальність, то це ще не озна-

чало, що весь розвиток епічного мистецтва пізнання світу повністю припинився, і поряд з втратою здатності до цілісного пізнання поглиблювалося далі пізнання часткове.

Мистецтво відтворення предметного світу в його зовнішній неповторності розвинулося з більшою силою саме в епічній прозі другої половини XIX ст.

І якщо ми стверджуємо, що з Флобера почався період кризи класичного реалізму, то нам доведеться відзначити й те, що сам він виявляється в той же час творцем нової письменницької «оптики», нових засобів точного й виразного відтворення предметного світу. Підвищений інтерес до описів зовнішньої сторони явищ виявився зворотним боком Флоберової відрази до суті соціальних явищ.

Таким чином, несприятливість суспільної ситуації для великої епіки не завадила, з другого боку, Флоберу з особливим блиском виявити свої геніальні здібності до оптичного і взагалі чуттєво-конкретного відтворення реальності, того дивовижного

хисту образності, який надав його творам недосяжної досконалості форми.

Дивовижна конкретність бачення у Флобера спричинилася до того, що все у нього перетворюється на опис, а, з іншого боку, опис як самостійний прийом, власне кажучи, перестає існувати.

Все, що Флобер хоче сказати читачеві, він викликає в його уяві за допомогою образів, наділених максимальною почуттєвою конкретністю.

Авторський суб'єкт відступає тут у тінь. Навіть більше того: автор робить усе, щоб читач забув про його існування. Дійсність повинна сприйматися читачем не опосередковано, а безпосередньо.

Флобер, геній почуттєво-конфліктного відтворення, підняв мистецтво відтворення реальності на новий ступінь.

Флобер сильний саме там, де Бальзак важкий. Флобер ніколи не вдається до переліку, ніколи не складає каталогів, не намагається виконувати роль сумлінного художника - ілюстратора. Флобер зрозумів, що завдання письменника — не описувати світ, а викликати уявлення про світ так жваво, щоб у читача з'являлися слюзи на очах.

І головним засобом такого виразного відтворення дійсності Флобер зробив деталь.

Деталь, яка зразу ж створює в уяві читача цілісну картину дійсності. Флобер першим з прозаїків почав свідомо-орієнтуватися на почуттєво-конкретну пам'ять читача.

Мадам Боварі тужливо мріє в своїй сільській глушині про велике місто, про нічні театральні вистави з їх особливою романтикою. І що ж? Освітлений під'їзд, навколо якого, мов бджоли, рояться люди, після закінчення вистави? Дами у ве-

чірних туалетях? Гомін та сміх?

Нічого подібного. Ніяких загальних, заялжених описів. Для чарівника Флобера досить легкого дотику його палички:

«Нарешті очі її втомлювалися, вона стулювала повіки і бачила в темряві вогні газових ліхтарів, що мерехтять під вітром, і відкидні підніжки карет, що з гуркотом падають перед колонадами театрів».

Повільно і уважно вчитуючись у цю фразу, ви почуваете, що вона чудова. Це

фраза, яку міг написати лише поет. Поет, з дивовижною, конкретною, образною пам'яттю, з надзвичайною вразливістю, яка дозволила йому вибрати саме ту, а не іншу деталь: деталь, що не лише викликає образ театру, але й забарвлює цей образ в якісь бліді меланхолійні тони.

І тут ми опиняємося біля джерела сучасної поезії, поезії, яка орієнтується на фантазію читача, поезії лаконічної, яка користується досить часто лише натяками, деталями поезії, яка викликає в уяві читача гейзери

асоціацій і вражень. Водночас це й джерело сучасного мистецтва відтворення атмосфери, мистецтва, яке так широко вживається не лише в прозі, але і на театрі, і особливо у фільмі. Не лише розповісти про пейзаж, ситуацію і т. ін., але й передати її суб'єктивний зміст, атмосферу, її настрій, зовнішність. І передати все це одним натяком, однією деталлю або (в театрі) яким-небудь предметом реквізиту, або (у фільмі) особливим ракурсом.

Переклад з чеської



Мудрість народна

Турецькі прислів'я

Лише перетворися на осла — охочих осідлати тебе знайдеться чимало.

У дурня серце на язиці, а розумний говорить мовою серця.

Він, як верблюд: жодного рівного місця.

Коли йдеш до сліпця — сам закрий одне око.

Якби на світі був лише один жебрак, його б годували цукром.

Минулого року збрехав, а сьогодні сам цьому повірив.

Осел, хоч і в золотій шапці, ослом залишиться.

Той, хто почав вчитися грі на сазі в сорок років, заграє вже на тому світі.

Коли риба випізе на тополі, у безбородого відросте борода.

Слово злетить з одного язика, а попаде на тисячу.

Пастух турбується про сало, а вівця про свою душу.

Худоребром у бикові ніж не загрожує.

Якщо ти витяг осла на дах, потурбуйся його і вниз спустити.

Безсоромнику плюнь межі очі, а він скаже: «Дош іде».

Одна рука у мулли, щоб брати, друга — щоб їсти.

Хоч як добре мулла молитву читає, хворий все одно вмирає.

Дурень дурневі радіє, а мулла — небіжчикові.

Море, як падишах: слів не чує.

ІВАН ФРАНКО І ЮЛІУШ СЛОВАЦЬКИЙ

Вивчення творчих зв'язків, проблем взаємозбагачення слов'янських літератур — важлива й вічно актуальна справа.

Цікавою сторінкою дружби української й польської демократичної літератури є пропаганда творчості польського поета Юліуша Словацького Іваном Франком.

Юліуш Словацький — один із неперевершених майстрів слова, революціонер і демократ за переконаннями, син українського міста Крем'янця, учасник антицарського повстання 1830—1831 рр., довічний емігрант, автор таких шедеврів, як поеми «Беньовський», «Батько зачумлених» та «Ангеллі» і драм «Кордіан», «Лілля Венета» та «Балладина».

Великий Каменяр невтомно пропагував полум'яну творчість «республіканця духом», роз'яснював її зміст, радив її вивчати.

Ще в гімназії Іван Франко написав критичний аналіз поеми «Ангеллі» (який, на жаль, і досі не знайдено). Пізніше, 1883 року, в одному з листів до молодшої письменниці Уляни Кравченко він радив їй читати Словацького, як одного з польських поетів, з «котрим конче треба... буде познайо-

митися». Перу Франка належать також дві цікаві рецензії з 1894—1895 років, присвячені розглядові шеститомника творів польського поета, виданого Генриком Бігельайзенем. Обидві рецензії — «Нове видання творів Словацького», «Юліуш Словацький і його твори» — написані польською мовою і друкувалися в газеті «Кур'єр Львовські» (в додатку до цієї газети «Тидзень»).

В першій рецензії Іван Франко дав коротку оцінку праці видавця, а в другій охарактеризував коментарі, видані в окремих двох томах — п'ятому і шостому. В статті про коментарі український письменник назвав Юліуша Словацького «незрівнянним майстром польського слова, майстром поетичної форми та улюбленим поетом молоді, володарем її мрій і почуттів». Тут він також високо оцінив «Гробницю Агамемнона» і «Балладину», а також відзначив, що Г. Бігельайзен вдало прокоментував поеми «Ангеллі», «В Швейцарії» та інші твори, але не подав загальної оцінки спадщини поета.

Не забував Іван Франко про Юліуша Словацького й

пізніше, в двадцятому сторіччі. В статті про чеського поета Ярослава Врхлицького Франко знову називає автора «Беньовського» серед «поетичних велетнів».

Постійна увага Каменяра до спадщини видатного поета залишила певні сліди на творчості самого Франка.

Незважаючи на різне соціальне походження, обидва поети оспівують в своїх творах революційне сучасне й минуле, кличуть до боротьби з реакцією, з клерикалізмом. На цій основі й ґрунтуються деякі спільні риси творчості Великого Каменяра із спадщиною геніального сина польського народу.

Певні паралелі можна помітити між окремими творами громадянської лірики обох поетів. Для прикладу досить порівняти знаменитий «Гімн» Франка з віршем Словацького «До автора трьох псалмів».

Вражає спорідненість загального настрою, інтонаційного візерунка обох творів, їхнього революційного змісту, заклику боротися за волю.

Є в творах обох поетів й інші, яскравіші і, до речі, досі не помічені паралелі. Перегляньмо хоча б побіжно поему Юліуша Словацького

«Батько зачумлених» і невеличку віршовану повість Івана Франка «По-людськи».

Поема «Батько зачумлених» — незвичайний поетичний твір. У цій поемі-реквієму Словацький розповів про трагедію батька-араба, у якого нещадна смерть-чу-ма віднімає одне за одним семеро дітей і дружину. І все це Словацький-романтик змалював майже цілком реалістично.

Інша тема, ідея й навіть форма в творі Івана Франка. В основу поеми «По-людськи» покладено історію колишнього панського підлабузника Хаїма, який під впливом певних обставин життя «воскрес», змінив своє ставлення до кріпаків, перестав знущатися з них, почав їм допомагати, ввійшов до їхньої сім'ї, став хліборобом.

Якщо уважно переглянути рядки обох поем, то між ними можна знайти дещо спільне, провести окремі художньо-образні паралелі.

Наприклад, однією з обставин, що допомагають своєрідному толстовському «воскресінню» Хаїма в поемі «По-людськи», є смерть усіх його дітей і дружини від холери.

Є в обох творах і інші подібні художні образи, фрази. Юліуш Словацький устами араба говорить, наприклад: «До мого полотняного дому в тому карантині ввійшов ангел смерті...» Щось аналогічне зустрічаємо і в Франка: «Ніччю в дім наш,

наче злодій, Ангел смерті загостив». Розповідь в обох творах, між іншим, ведеться від першої особи, і оповідачами виступають головні дійові особи, батьки.

Ідейні паралелі можна знайти також між творами Словацького «Мій заповіт» та «До автора трьох псалмів» і творами Франка «Товаришам з тюрми» та «Каменярі». У цих поезіях є явна подібність ідейних прагнень — заклик до живих «не втрачати надії і перед народом нести каганець освіти», поспішати туди, де встає, «мов огонь, розвидняючийся день».

Творчість Юліуша Словацького стимулювала появу і раннього прозового твору Івана Франка, написаного польською мовою, — «Лелюм і Полелюм». Український письменник використав у цьому творі окремі риси вдачі двох синів короля Дервіда з «Ліллі Венеди», риси, що так само, як у Словацького, вплинули на композицію та сюжет самого твору.

Лелюм і Полелюм із «Ліллі Венеди» гинуть, захищаючи свій рідний край від нападників лехитів. Коли одного з них, скутих ланцюгом, убиває Лех, інший — Полелюм, не хоче жити без брата і обирає смерть на вогнищі поруч з тілом брата.

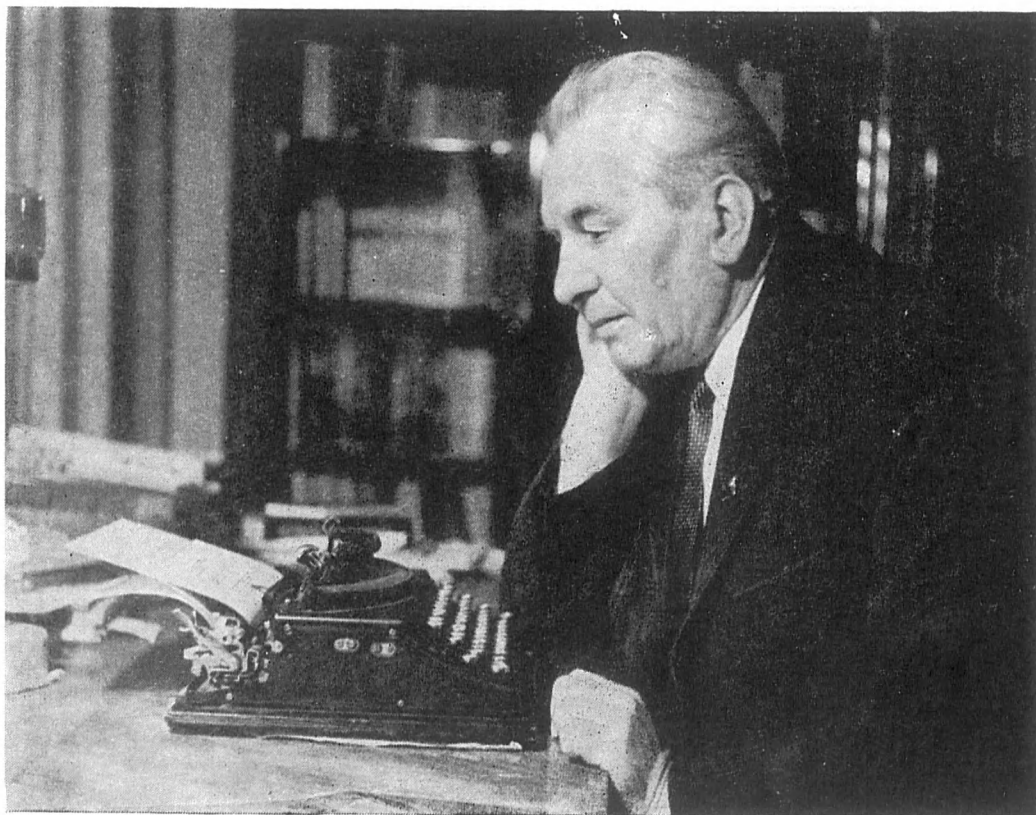
Брати Володислав та Гнат Калиновичі — Лель і Полель Франкового твору — сини свого краю, жорстоко гнобленого іноземними, зо-

крема польськими панами. Як і Лелюм та Полелюм, Франкові брати-близнюки також гинуть одночасно і з власної волі. Посилаючи на конкурс свою повість, Франко взяв за девіз до неї трохи перефразований рядок Словацького. Чи свідомо використав український письменник у цьому творі деякі барви славного шедевр Словацького? Так, свідомо. Це підтверджують і спогади героя повісті Гната. Готуючись зустріти смерть, він пише братові: «Чи пригадуєш собі, Владку, як ми хлопчиками ще читали разом «Ліллю Венеду» Словацького і як ми при кінці обидва розплакалися? Пам'ятаєш, як ми посперечалися, хто з нас Лель, а хто Полель, і як ми вирішили тягнути жеребки — і мій жеребок випав на Леля?»

Задум Юліуша Словацького, як бачимо, досить цікаво й оригінально вплив на орнамент Франкових ідей. Революційний романтизм славного сина польського народу допоміг поглибити окремі реалістичні тенденції раннього твору великого Каменяра.

На відміну від польських, російських та українських модерністів того часу, Іван Франко пропагував і творчо використовував найпрогресивніше й найактуальніше в напоєних демократизмом, сповнених любові до знедолених і ненависті до гнобителів поезіях Юліуша Словацького.

Іван ГЛИНСЬКИЙ



М. М. ТАРНОВСЬКОМУ 70 РОКІВ

Сповнилося 70 років Миколі Миколайовичу Тарновському, відомому українському письменникові і публіцисту, другу і співробітнику нашого журналу.

Микола Миколайович перебуває зараз у розквіті творчих сил і енергії — нещодавно у видавництві «Радянський письменник» вийшла збірка його новел і медитацій «В заокеанській гущі». Але нелегкий шлях лежить за плечима цієї по-юнацькому стрункої, жвавої й бадьорої людини.

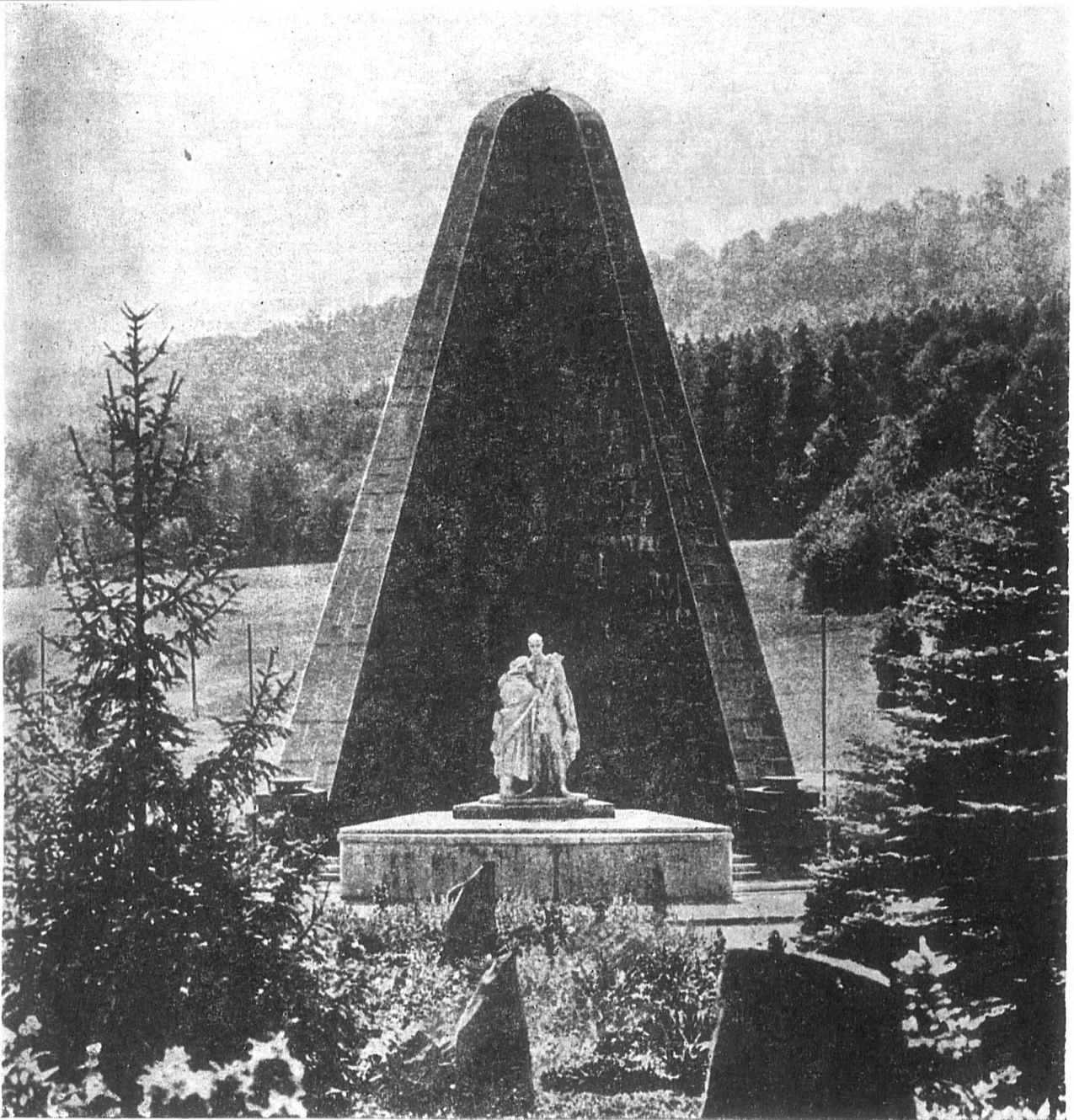
Майже півстоліття прожив М. М. Тарновський у Сполучених Штатах Америки.

Робітник-комуніст, він став одним з провідних організаторів прогресивного руху українських емігрантів у США, а згодом — редактором прогресивної української газети в Нью-Йорку.

Разом із своїми друзями — робітниками різних національностей, він боровся проти капіталістичного визиску і рабства.

Повернувшись на рідну землю, оновлену землю Радянської України, Микола Миколайович відразу активно включився в творче і громадське життя республіки, приєднався до лав будівників світлого комуністичного майбуття.

Редакція «Всесвіту» щиро бажає ювілярові доброго здоров'я і довгих років плідної праці.



На вершині Дуклі споруджено цей пам'ятник радянським і чехословацьким воїнам.

ТАМ, ДЕ КІНЧАВСЯ СВІТ

Дукля — гірський перевал у Східних Бєскидах у Словаччині. Понад двадцять років тому Радянська Армія, перейшовши Дуклю, почала визволення Чехословаччини від гітлерівських загартників.

За роки народної влади невпізнанно змінився цей колись відсталий і злиденний край поблизу гори, назва якої стала символом братерства чехословацького і радянського народів.

«Шкода» зупинилася в кількох кроках від вокзалу «Бардейов».

З машини виходить сімдесятирічний, але ще досить бадьорий дідуган. Він роздивляється навколо.

Що в його погляді? Цікавість,

вагання, смуток? Хто знає. Це триває якесь мить. Ось з «Шкоди» виносять валізи, потім виходять дві літні жінки — сестра і дружина. Вони вдягнені по-святковому. В чорних, вишиваних фартухах.

Понад 35 років тому подався звідси Юрай Андраші до Америки у пошуках хліба.

Очі старенької, повні невимовної туги, допитливо дивляться на чоловіка. Чи справді поїде? Чи не передумає в останню мить?

Юрай Андраші ще раз, мабуть, востаннє, оглядає місцевість.

В пошуках шматка хліба світ за очі пішли тоді, за буржуазної Чехословацької республіки, лише з

одного Бардейова 3800 чоловік. Дехто з них і помер на чужині, декому пощастило повернутися на батьківщину, як, наприклад, Михайлу Хохолу з Вищого Комарника.

Доля Юрая Андраші і подібних до нього так і залишиться на рахунку буржуазної республіки, як велика соціальна трагедія.

ЧЕРЕВИКИ І ЕКСПОРТ

Сирена сповістила про закінчення зміни. Два суцільних потоки рухаються повз браму. Одні — з фабрики, інші — на фабрику.

5-го жовтня 1957 року була перерізана стрічка на брамі фабрики імені 29 серпня. Відтоді чотири з половиною мільйони пар взуття випустили бардейовські робітники.

А колись в усьому краї на чотирьох невеличких напівкустарних підприємствах працювало лише 400 чоловік. 400 чоловік з 90 тисяч працездатного населення мали відносно постійну роботу і відносно стабільний заробіток. А тепер лише на фабриці імені 29 серпня зайнято близько 3000 чоловік.

І це тільки на одному з 92 підприємств, що стапи до ладу в Бардейові протягом минулих двадцяти років.

Продукція бардейовських підприємств відома далеко за межами краю і навіть республіки. Бардейовські черевики з задоволенням і вдячністю носять тисячі людей в різних країнах.



Колишній партизан, лікар Франтішек Радач, нагороджений радянським орденом Вітчизняної війни I ступеня.

ЩО НОВОГО ПІД ДУКЛЕЮ!

Ми їдемо з Бардейова в Свідник, на Дуклю. Шофер обережно веде машину по дорозі, що, наче змія, в'ється пагорбами.

— Як ви гадаєте, чому дорога тут така примхлива? — питає шофер.

— Мабуть, тому, що інакше ми б не змогли дістатися на гору.

Шофер заперечливо хитає головою.

— Просто, щоб робітники більше заробили. Так було колись: чим більше поворотів, тим більший заробіток.

Біля фабрики імені 29 серпня.

Шофер відкидає наше припущення. Потім, посміхаючись, говорить:

— Господь бог, коли ще ходив по світу, мав тут, на Бардейовищі, двох дівчат. Обидві були веселі, як і всі наші дівчата. Обидві йому подобалися. І надумав бог, як би зробити так, щоб жодна з них не прогнівалася. А треба сказати, що господь бог не ходив пішки, бо не хотів бачити тутешніх страшних злиднів. Він їздив у кареті. І на такій дорозі його карета весь час поверталася то ліворуч, то праворуч. Дівчата були спокійні. Господь бог їм обом виявляв однакову увагу.

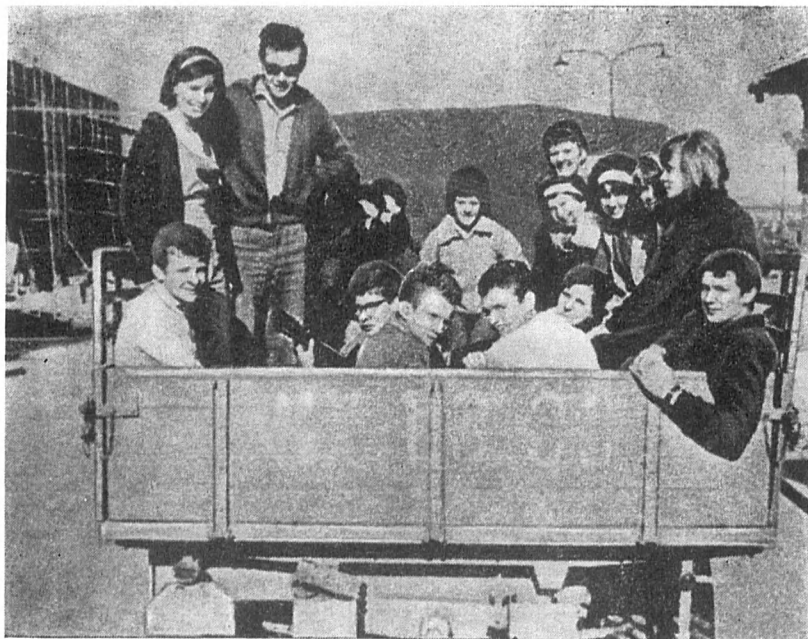
Наш супутник Стефан Хамча раптом забуває про витівки господа бога і каже:

— В деяких селах всі будинки нові. Зведено нові школи, магазини, дитячі садки і ясла. А після війни люди жили тут в землянках, в жалюгідних халупах.

Я пригадую, що нам говорили перед нашою поїздкою в Центральному Комітеті Комуністичної партії Словаччини.

«Ми покажемо зарубіжним гостям з Заходу будівництво в Словаччині — Нові Кошіце, Банску Бистрицю, Пряшів, Нітру, Мартін. Ми пишаємося нашими металургійними заводами біля Вовчого Грда, хімічним комбінатом в Гуменному, в Стражському. Гості хитають головою: «Чудово, чудово, але у нас теж таке є». Але коли ми їх привозимо на Бардейовщину, з цей колись найвідсталіший край





Молоді робітники Бардейова їдуть на сільськогосподарські роботи, щоб допомогти селянам.

в усій Чехословаччині, і показуємо новозбудовані заводи, селянські дахи з телевізійними антенами, коли заводимо їх до нових хат з сучасними меблями, з холодильниками і пральними машинами,— вони визнають, що капіталісти не можуть такого зробити. Це здобуток соціалістичного суспільства».

Дійсно, господь бог міг би тепер й не ховатися в кареті, мандруючи бардейовським краєм. Люди і без його допомоги зуміли впоратися з бідною, їхні руки невідомо змінили навколишній краєвид.

«ПОВЕРНЕННЯ ДО СТРАЧЕНОГО СЕЛА»

В Токайку, — це приблизно у 30 кілометрах за Свидником, перед в'їздом до села — кладовище. На ньому кілька мармурових плит з іменами загинувших від фашистської кулі.

А от і скульптура. Жінка схилялась над вбитим юнаком. І чотири слова: «Повернення до страченого села». Ця жінка могла бути і Марією Медведзovou з її сином Михайлом, а може, і якоюсь іншою з тридцяти двох жінок Токайїка...

— Давно це було, — говорить Михайло Медведзь, — двадцять років тому.

Восени 1944 року наші розвідники сповістили, що від Мразівця йдуть німці. Ми гадали, що вони будуть виганяти молодь на риття окопів. Десять хлопців побігли до лісу. Решта хотіла сховатися в селі.

Обидва Михайли, батько і син, саме снідали, коли знадвору почувся крики. Тікати було пізно. Їх і ще тридцять два чоловіки повели до лісу. Там прочитали вирок: ви допомагали партизанам. І розстріляли з автоматів.

Коли Михайло Медведзь опритомнів, — він лежав під трупами,

серед яких був і його власний син. Жінок німці вигнали, а село зрівняли з землею.

ЩОБ ЛЮДИНА ЖИЛА ДОВГО

Темної ночі 24 серпня 1944 року недалеко від Попраду впав радянський літак, який мав доставити зброю словацьким партизанам.

Капітан Губін і лейтенант Уткін спустилися разом на одному парашуті. Вони опинилися недалеко від Левочі на території, окупованій фашистами. Один втратив зір, другий злавав ногу. Орієнтуючись за картою, яку їм дав вчитель в Левочських горах, вони за кілька днів дісталися до Львовської Гути. Там в партизанському польовому госпіталі їх вилікував лікар Франтішек Радач.

Цей лікар родом із Бардейова. Закінчивши навчання в Празі, він в 1941 році почав працювати в рідному місті. В 1942 році він рятує життя першим втікачам з Німеччини. Потім все частіше до нього звертається лісник з Львовської Гути. Червоний хрест на вікні автомашини спочатку гарантує відносну безпеку. Але незабаром ним починає цікавитись гестапо. І, зрештою, лікарю довелося піти в ліс, до партизанів.

Після визволення Франтішек Радач повертається до Бардейова.

Радач доклав чимало зусиль до обладнання лікарні, до створення гігієнічних умов на селі, до виховання і допомоги молодим медикам. Три роки тому він почав працювати в Бардейовських Лазнях — новому курорті, який називають «Перлиною Сходу». І тут знов безліч турбот, бо курорт лише починає свою діяльність. Та Радач не скаржиться. Здоров'я людини — той фронт, якому він віддає тепер всю свою енергію.

(З журналу «Світ в образах»)

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

ДОБРИЙ ПРИКЛАД. Відомий всьому світові комедійний кіноактор Фернандель дав згоду на те, щоб в усіх школах Франції, в кожному класі висів його портрет, на якому актор щиро посміхається, показуючи свої бездоганно білі зуби.

Педагоги сподіваються, що портрет популярного Фернанделя допоможе їм пропагувати серед школярів старання чищення зубів.

ОЦЕ ДОПОМОГА! Американські власті вимагають щоб водії машин швидкої допомоги не перевищували швидкості п'ятдесят кілометрів на годину. Бо, як свідчить статистика, карети швидкої допомоги калічать більше людей, ніж врятовують.

ВІН ЖЕ ЦЕ ЗНАЄ... На футбольний матч між французькими містами Кальмон і Тарге не з'явився суддя. Що робити? Мер Кальмона Мері, він же віце-президент французького сенату, запропонував свої послуги. Його судівством залишилися задоволені і гравці, і публіка. Відповідаючи на поздоровлення, Мері сказав: «Тут немає нічого складного. Якщо порівняти футбольну гру з французькою політикою, то в футболі все виходить набагато простіше і пристойніше».

ХТО Ж ВИННИЙ? Серед французьких учнів та студентів психічні захворювання стали поширеним явищем. З 10 000 обстежених юнаків тридцять довелось одразу ж ізолювати, триста потрапили до лікарні, а три тисячі взято на спеціальний облік. Міністерство охорони здоров'я Франції вирішило терміново збудувати кілька нових психіатричних лікарень.

ПІДНЕСЕННЯ І ПАДІННЯ

Довгий час гора Ейгер у Бернських Альпах залишалася неприступною фортецею навіть для найдосвідченіших і найсміливіших альпіністів. Ніхто не зміг піднятися на неї з північного, майже прямого боку. В різні часи робилися одчайдушні спроби, але всі вони виявилися марними. Кожного разу альпіністи змушені були повертатися, не подолавши й половини шляху на неприступну вершину.

І раптом — нечувана сенсація! Жінці, зовсім маловідомій альпіністці, вдалося перемогти Ейгер, і саме з її північного боку!

Протягом кількох днів ім'я і портрети 32-річної жительки Мюнхена Дейзі Воог облетіло сторінки світової преси. Газети сповіщали, що нова героїня працює секретаркою в мюнхенській машинобудівній фірмі «Юнкерс», альпінізмом займається більше десяти років, про штурм гори Ейгер мріє вже давно...

Скромна секретарка перетворилася на найпопулярнішу особу. Десятки репортерів буквально полювали на Дейзі Воог, намагаючись довідатися про будь-які подробиці її альпіністського подвигу. Молоду жінку приймали у найвишуканішому товаристві, її обрали почесним членом багатьох спортивних об'єднань. Одне слово, Дейзі Воог швидко зробилася неабиякою спортивною зіркою.

Та раптово вона зникла з Мюнхена. Власниця будинку, де мешкала альпіністка, повідомила, що молода жінка виїхала в Австрію і перебуває десь поблизу Зальцбурга.

Цей несподіваний від'їзд Дейзі Воог, можливо, й не видався б надто дивним, коли б одночасно з цим не поширилося інше повідомлення, вже скандального характеру. З'ясувалося, що альпіністка має стати перед судом за шахрайство і привласнення 10 тисяч марок. Прокуратура Мюнхена підготувала навіть ордер на її арешт, здійсненню якого перешкодив блискучий підйом на Ейгер.

Директор фірми, де працювала Воог, інженер Юнкерс дуже неохоче розповідав подробиці цієї історії. Дейзі, скориставшись з цілковитого довір'я до неї, вдалася до шахрайства і привласнила гроші, що належали фірмі. Звичайно, довелося її звільнити з посади, а справу передати до суду.



Хто ж вона, ця Дейзі Воог, блискуча альпіністка чи спритна шахрайка?

ДЕЙЗІ ВООГ

Отже, виходить, Дейзі Воог вирушила на небезпечний штурм Ейгера, вже знаючи, що її шахрайство викрито, що вона звільнена з посади і що їй загрожує арешт. А з скупих свідчень, які дуже неохоче давали товариші Дейзі по альпіністських справах, поставали цікаві деталі історії, яку тут вже називали «трагедією альпіністки».

Коли дирекція фірми «Юнкерс» викрила облудні дії своєї секретарки, їй запропонували негайно ж повернути привласнені гроші, щоб не надавати справі широкого розголосу. Отже, гроші або ганьба, арешт, суд...

Саме в цей час від одного з своїх товаришів-альпіністів Дейзі Воог дізналася про пропозицію ілюстрованого журналу «Рев'ю». Редакція обіцяла велику винагороду тому, хто підніметься на вершину Ейгера з північного боку. Жінці, яка у відчай шукала якогось виходу із свого становища, це здалося єдиним порятунком, єдиною можливістю уникнути в'язниці.

Редактори «Рев'ю», почувши, що на їхню пропозицію відгукнулася жінка, дуже зраділи, бо то була добра нагода зробити велику сенсацію. Редакція погоди-

лась навіть збільшити обіцяну винагороду і гонорар за розповідь про штурм Ейгера, ілюстрований відповідними фотознімками.

Допомагати Дейзі Воог взялися відомі інструктори з альпінізму Тоні Гібелер і Вернер Бітнер. Але підготовка до такого небезпечного підйому, де вже були численні невдачі і навіть людські жертви, велася похапцем, без дотримання належних правил і, на вимогу редакції «Рев'ю», у повній таємниці. Воог увесь час підганяла тренерів. Їй конче необхідно було одержати від «Рев'ю» обіцяну винагороду, і одержати якомога скоріше, доки дирекція «Юнкерс» не передала справу до суду.

Досвідчені альпіністи, дізнавшись про всю історію, були вражені тим, з якою одчайдушністю Дейзі Воог наважилася на цю небезпечну справу. А редакція журналу, що у гонитві за сенсацією і прибутками, підбурювала молоду жінку на небезпечний вчинок, робила явний злочин, нехтуючи її життям. Та в суспільстві, де все це відбувалося, не існує ні юридичних, ні моральних законів, які б карали за це. Кожний робить гроші, як вміє!

Проте сенсації чомусь не вишло. Журнал «Рев'ю» й досі не надрукував жодного повідомлення про підйом на Ейгер, жодного фотознімка!

Спочатку вважали, що причиною такого замовчання є судова справа Дейзі Воог. Мовляв, незручно тепер робити з неї героїню. Але деякі знавці альпінізму висловлюють зовсім інші припущення. Вони взагалі піддають великому сумніву самий підйом на вершину. Чи дійсно Дейзі Воог перемогла неприступну гору? До речі, й у свідченнях обох учасників підйому — Тоні Гібелера і Вернера Бітнера є багато суперечливого.

Цікаво, що всі, причетні до цієї історії, намагаються тепер пустити її в небуття, одвернути увагу людей від цілком справедливих запитань, уникнути протестів громадянськості проти такого зневажливого ставлення до життя людини, в разі, коли Дейзі Воог дійсно піднімалася на Ейгер.

Та незалежно від того, які подробиці ще розкриються, історія з блискучим піднесенням і падінням Дейзі Воог — додаткова сторінка в історії дуже неприкритих звичаїв суспільства, де все це відбулося.

ТУР ХЕЙЕРДАЛ,
норвезький вчений і мандрівник

РОЗПОВІДАЄ КАПІТАН „КОН-ТІКІ“

Зустрічі нашого кореспондента з відомим норвезьким мандрівником Хейердалом відбувалися в дні Всесвітнього конгресу антропологів і етнографів у Москві. Прославлений капітан знаменитого плоту «Кон-Тікі» розповів багато цікавого про свій шлях у науку, про свою родину тощо.

ЗАПИТАННЯ. Розкажіть нам, будь ласка, коли ви вперше захопилися етнографією і археологією? Кому зобов'язані цим захопленням?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. У сім років батьки віддали мені сарай, куди я приносив різноманітні камінці, комах, пташок, іжаків, ящірок. Матері подобалося, що її син займається колекціонуванням. Вона сама мріяла стати натуралісткою. Це вона й збудила в мені любов до природознавства. Згодом сарай перетворився на музей і одержав назву «Будинок тварин».

Саме в дитинстві я захопився вивченням чужих країн. Іноді ночами, коли всі спали, я прокидався, сів на підвіконня, шукаючи очима кораблі у відкритому морі, і в думках мандрував разом з ними світом.

Я вважаю, що дітей треба привчати займатися етнографією з раннього дитинства. Особливо важливо, щоб вони вивчали побут свого та чужих народів, культуру минулого. Адже тільки знаючи себе, можна зрозуміти інших, і лише розуміючи минуле, можна правильно побачити сучасне і передбачити майбутнє.

ЗАПИТАННЯ. Скажіть, ви добре вчилися в школі?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Правду кажучи, я був посереднім учнем. І не відзначався доброю успішністю. Я не уважно слухав пояснення вчителів. До цього спричинялося те, що я постійно линував думками в далекі країни. Я малював у зошитах численні фігурки жителів різних земель. Проте з деяких дисциплін я завжди був одним з кращих. Це, перш за все, природознавство і географія.

ЗАПИТАННЯ. Чи захоплювались ви спортом в дитинстві?



Тур Хейердал біля пам'ятника Т. Г. Шевченку в Москві.

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Нам дуже подобалися туристські походи в ліс на лижах або пішки з ночівлею просто неба, часто ми піднімалися на невисокі вершини пагорбів. Але скрізь я мав на меті одне — колекціонування.

В університеті в Осло, де я вчився на природничому факультеті, ми ходили на великі відстані, захоплювалися альпінізмом. Я гартував своє здоров'я. Мені подобалося жити під відкритим небом. І це допомагало долати труднощі під час моїх мандрів.

ЗАПИТАННЯ. Чи не можете ви пояснити, чому вас та інших вчених так приваблюють Полінезійські острови, зокрема острів Пасхи?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Справа в тім, що цей острівець, який загубився в Тихому океані, криє в собі багато загадок. Вже перших європейців, які прибули сюди на початку XVIII століття, дуже вразили величезні кам'яні статуї. Таких монолітів не було на інших островах.

Древні пасхальці мали письменність, якої також не було у інших острів'ян.

Це тим більше варте уваги, що нинішнє населення острова належить до тієї самої раси і розмовляє тією самою мовою, що й жителі решти островів. Вчені зацікавилися тим, як потрапила сюди ця, невідома на інших островах, культура. Я висловив припущення, що її джерела варто шукати в Південній Америці, зокрема в Перу.

ЗАПИТАННЯ. Як добувалися сюди з Південної Америки у давнину?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Безумовно, завдання було не з легких. Але інки — стародавні жителі Південної Америки — виходили далеко в Тихий океан на бальзових плотах.

Ви, звичайно, знаєте, що на такому плоту в 1948 році я разом зі своїми друзями подолав відстань у 8.000 кілометрів. Секрет навігаційного мистецтва древніх полягає у так званих **гуарах**. Це прямокутні дошки, на одному кінці яких прироблено ручку. Між пазами колод просовується дошка.

Керуючи вітрилом і гуаром, древні мореходці досить вправно спрямовували свій пліт. І цілком можливо, що вони вирушали у плавання не на окремих плотах, а цілими флотиліями.

ЗАПИТАННЯ. Чи не можете ви розповісти, що мала на меті очолювана вами археологічна експедиція на острові?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Поверхня не може дати досліднику ключів до розгадки культури минулого. Для цього треба провадити археологічні розкопки. Ми, наприклад, знайшли найстародавніші кам'яні статуї. Вони зовсім не схожі на відомі нам досі наземні статуї. Проте вони разюче схожі на фігури, знайдені в Перу.

Крім того, ми знайшли попіл. Виявляється, пасхальці спалювали померлих біля кам'яних олтарів. Такого звичаю не було на жодному іншому острові.

ЗАПИТАННЯ. Розкажіть нам, як навчали древні пасхальці своїх дітей.

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Рапануйці, так називали раніше пасхальців, мали складну систему ієрогліфів. Щоб оволодіти цією письменністю, треба було багато років посилено вчитися. Письмена вирізувалися за допомогою зуба акули на дощечках. Такі дощечки називалися кохау ронго-ронго, що означає «дерево, яке говорить».

У острів'ян була численна література, написана на кохау ронго-ронго. Під час правління верховного вождя Нгаора освіті приділялося багато уваги. Сам вождь вважався великим знавцем письменності. Він був меценатом і керував щорічними іспитами в численних школах. Під час іспитів перевірялися знання не лише учнів, а й вчителів.

Існував такий звичай. Якщо на іспиті помилявся учень, його виправляли, зробивши відповідні зауваження. Але, коли помилявся вчитель, його піддавали ганебній церемонії спростування з класу. То був жорстокий звичай. Але у такий спосіб забезпечувалася високий рівень викладання і міцні знання учнів. Дітей навчали не лише грамоти, вони переймали традиції племені, набували трудових навичок тощо.

ЗАПИТАННЯ. Що привезли з собою на острів перші європейці?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. На жаль, вони привезли з собою більше лиха, ніж добра. Особливо постраждали мешканці острова від перуанських работорговців.

1862 року вісім перуанських кораблів кинули якір біля берегів острова Пасхи. Майже все доросле населення острова було вивезене і продане в рабство. У неволі загинули всі вчені-жреці — маорі ронго-ронго, як їх називали острів'яни.

Перуанський уряд повернув на острів сто колишніх рабів. Та й то більшість з них загинула од віспи по дорозі на батьківщину.

ЗАПИТАННЯ. Кому належить цей острів тепер?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Зараз острів належить Чилі. Його перетворили на величезне пасовище для овець. У школах вивчають дві мови — місцеву — рапунуйську і офіційну — іспанську.

Я вже давно не був на острові. Як тільки випаде

вільна часина, сподіваюсь знову зустрітися з пасхальцями, серед яких у мене багато друзів.

ЗАПИТАННЯ. Чи не збирається капітан легендарного «Кон-Тікі» у нову подорож?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Тепер я підбиваю підсумок своїх дванадцятирічних наукових пошуків. Праця над новою монографією потребує багато часу.

Це тритомний звіт про наслідки моїх досліджень на островах Пасхи, Рапа-Іті і Маркиському архіпелагу. Значне місце в ньому буде приділено розшифровці стародавньої письменності пасхальців.

ЗАПИТАННЯ. Де ви зараз живете?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Мені довелося тимчасово залишити рідну Норвегію. Я хотів знайти відлюдне місце, де можна було б спокійно попрацювати. З осені 1958 року я з сім'єю оселився в Італії у селищі Лангубелія, що розташоване на березі Генуезької затоки. Тут завжди тепло. Це дуже мальовничий куточок. Весь свій час я повністю віддаю роботі, але всюдишущі журналісти не залишають мене в спокої і тут.

ЗАПИТАННЯ. Чи не можете ви розповісти про ваших дітей?

ТУР ХЕЙЕРДАЛ. Ви цікавитесь моїми дітьми? У мене два сина і три дочки. Старший син Тур завжди був працелюбним хлопцем, слухняним і дисциплінованим. Працюючи в археологічних експедиціях простим робітником, він відзначався великою старанністю і ніколи не прагнув скористатися з будь-яких пільг з боку батька, що очолював експедицію.

Коли постало питання, ким бути, старший син без вагань обрав свій шлях. Він вступив на природничо-географічний факультет університету в Осло. Він серйозно поставився до навчання і, можливо, з нього вийде непоганий фахівець.

Молодшому сину Бьорну зараз 24 роки. Цей хлопець не зразу знайшов своє місце. Мене це турбувало. Довелося вдатися до рішучих заходів. Він працював ливарником на заводі у місті Тронхеймі, і тут, у робітничому середовищі, пройшов добрячу школу. Зараз він працює на кофейній плантації в норвезькому кооперативі в Африці.

Дочки мої ще маленькі. Дві дівчинки ходять до школи разом з сільськими дітьми. Найменша ще не вчиться.

Ми хочемо, щоб наші діти нічим не відрізнялися від місцевих італійських хлопчиків та дівчаток, щоб навіть одягалися вони так само, як і сільські діти, з якими вони разом вчать.

Вдома ми розмовляємо з ними по-норвезьки, щоб вони не забували рідної мови, а італійською вони володіють вільно.

Розкажу про один цікавий випадок. Якось після роботи я пішов погуляти в гори. Іду, милуюсь краєвидом і раптом бачу обабіч шляху трьох маленьких італійок. Вони стоять, простягнувши руки з букетиками, і пропонують багатим туристам із ФРН купити квіти. Звичайно цим займаються італійські діти з навколишніх сіл, щоб у такий спосіб допомогти своїм родинам, які живуть в страшенних злиднях.

Підійшовши ближче, я пізнав своїх дочок. Вони також вирішили трохи «заробити», щоб бути цілком схожими на своїх італійських подруг.

Я гадаю, вони будуть працелюбними і скромними людьми. Головне — любити працю і знаходити в ній своє щастя.

Ми дякуємо Туру Хейердалу за бесіду і запрошуємо на Україну. Норвезький вчений з вдячністю приймає запрошення. Наступного разу, коли він приїде в нашу країну, він обов'язково одвідає Київ, який вважається одним з найкращих міст світу.

Харків — Познань, Лодзь, Лілля, Болонья

Індустріальний Харків одним з перших, разом з Ленінградом і Волгоградом, вступив у 1958 році до Всесвітньої Федерації зріднених міст. Харків'яни налагодили тісні дружні зв'язки з містами Познань і Лодзь (Польща), Болонья (Італія). Налагоджуються зв'язки з містами Лілля (Франція) і Клуз (Румунія).

Трудащі Познані, Лодзі, Клуза — давні знайомі й друзі харків'ян, товариші по спільній справі — будівництву світлого, мирного майбутнього.

Зовсім недавно — в травні минулого року — Харків приймав дорогих гостей з Познані, а познанці



Гості з Познанського воєводства біля пам'ятника великому Кобзареві в Харкові.

вітали у себе делегацію харків'ян. Зустрічі ці були дуже цікавими й плідними — побратимам було про що поговорити, чим поділитися, адже дружба їхня ґрунтується й на важливій матеріальній основі — технічному співробітництві в галузі промисловості, будівництва тощо.

Про значення братерської дружби й співробітництва між Харковом і містами соціалістичних країн пише в своєму яскравому листі го-

лова президії Ради Народової міста Лодзі Едвард Казьмерчак:

«Ми переконані, що, зміцнюючи зв'язки, які поєднують наші міста, використовуючи ваш досвід у будівництві комунізму, жителі Лодзі помножать свій вклад у справу економічного розвитку Народної Польщі, а також у справу боротьби за тривалий мир».

Про найщиріші дружні почуття до харків'ян пише з Італії і мер

міста Болоньї комуніст Джузеппе Доцца, який побував у Харкові з візитом дружби.

Гостювали тут і представники ділових кіл Лілля.

Друзі з-за кордону знайомилися з визначними місцями Харкова, з життям і побутом трудящих.

Дуже знаменно, що представник українського міста молодий інженер Валерій Авгеев минулого року брав участь як делегат у роботі Другого всесвітнього з'їзду молоді зріднених міст, що відбувся в Алжирі.

Голова виконкому Харківської міськради Г. Ю. Власенко, який є заступником голови президії Асоціації по зв'язках радянських і зарубіжних міст, у 1962 році в складі радянської делегації брав участь у роботі Четвертого конгресу Федерації в Ковентрі. Він розповів про деякі заходи, спрямовані на дальше розширення й зміцнення зв'язків з містами-побратимами.

Дружба Харкова з містами соціалістичних країн міцніє й розвивається в усіх сферах економічних та культурних стосунків. Що ж до Лілля й Болоньї, то харків'яни регулярно надсилають туди виставки, альбоми, радіопрограми українських пісень і музики, в тому числі твори харківських митців, роботи народних умільців.

Під час торішніх шевченків-

ських свят до Лілля й Болоньї були відправлені альбоми, присвячені життю та творчості великого Кобзаря. Незабаром до Лілля виїде делегація представників трудящих Харкова. Вона буде знайомитися з роботою органів місцевого самоврядування та організацією комунального обслуговування населення. Заплановані і такі заходи, як передача в дарунок бібліотекам Болоньї та Лілля зібрань творів харківських письменників, взаємний обмін інформацією з питань розвитку промисловості, комунального господарства, народної освіти, культури, охорони здоров'я, спорту, проведення заочно-го турніру з шахів та шашок тощо.

— Про величезний інтерес до Харкова закордоном свідчить багато фактів, — каже Г. Ю. Власенко, — і те, що промислова продукція нашого міста експортується до 38 країн світу, і численні пропозиції про участь у міжнародних виставках, і те, що минулого року, наприклад, Харків відвідали тисячі іноземних туристів і членів делегацій з різних країн світу.

Трудящі нашого міста, так само, як і весь радянський народ, готові і далі розвивати культурні й наукові зв'язки з усіма містами світу, бо ми вважаємо, що від цього ще більше виграє справа дружби й всебічного співробітництва між народами світу.



Мер італійського міста Болонья Джузеппе Доцца з дружиною відвідали Харківську астрономічну обсерваторію. Академік М. П. Барабашов розмовляє з італійськими друзями.

КОПІЙКА З ТРУНИ МІЦКЕВИЧА

У 1890 році з Парижа в Краків було перенесено останки великого польського поета Адама Міцкевича. Коли розкрили труну, з неї випала російська мідна копійка.

Як потрапила вона туди? Хто і чому поклав її в труну?

Лише через багато років вдалося дізнатися деякі подробиці тієї цікавої історії.

Тяжко хворого Міцкевича перед його смертю часто навідував один з його близьких паризьких знайомих — Арман Леві. Якось Леві, завзятий колекціонер-нумізмат, показав поетові своє нове придбання — старовинну російську копійку.

Звичайна мідна монета... Але Адаму Міцкевичу вона навіяла згадки про далеку країну, яку він щиро любив, згадки про його численних російських друзів.

Копійка, принесена Арманом Леві, стала приводом для розповідей тяжко хворого поета про Росію, про дружні стосунки з передовими російськими літераторами й громадськими діячами. Як потім згадував Леві, Адам Міцкевич розповів йому про відомого громадського діяча-слов'янофіла письменника Погодіна. Якось дізнавшись, що великий польський поет перебуває в дуже скрутному матеріальному становищі, Погодін зібрав для нього кілька тисяч карбованців. Міцкевич був особливо зворушений тією виключною тактовністю, з якою Погодін передав йому гроші.

Розповівши все це, поет попросив свого гостя подарувати йому монету. Арман Леві звичайно, не міг відмовити і розлучився з новим придбанням для своєї колекції.

Невідомо, хто саме з друзів Міцкевича поклав ту копійку в його труну, але, напевно, це також було проявом глибокої поваги до польського поета. Можливо, це зробив Арман Леві або інша людина, яка знала цікаву історію маленької монети, що збудила так багато приємних спогадів у великого співця польського народу і щирого друга народів Росії.

РУТ ЗЕЙДЕВІТЦ,
МАКС ЗЕЙДЕВІТЦ



Картина Леонардо да Вінчі «Дама з горностаєм», викрадена гітлерівцями з краківського музею.

„ДАМА З ГОРНОСТАЄМ“

ЗАПЛАНОВАНІ ГРАБУНКИ

Кожен відвідувач Чарторийської галереї в Кракові подовгу затримується перед цією картиною. Поблукавши кілька годин залами музею, помилувавшись підібраними з великим смаком творами майстрів пензля, ви неодмінно повернетесь сюди, щоб на про-

щання ще раз подивитись на чарівне, спокійне обличчя молодої жінки, спробувати вловити погляд її мигдалевидних очей. Ці очі пильно вдивляються кудись, немов передчуваючи небезпеку, що наближається, і піднесена рука вже готова захистити маленьку пухнасту тваринку, яка довірливо пригорнулася до своєї господині.

Кожен справжній твір мистецтва має свою біографію. І біографія ця тим цікавіша, чим геніальніша рука його автора. У віках живе відтворений великим Леонардо да Вінчі образ «Дами з горностаєм» — юної Цецілії Галлерані — коханки міланського герцога Лодовіко.

«Згідно з виданою 16 грудня 1939 р. постановою пана генерал-губернатора про збереження і захист творів мистецтва в окупованих німецькою армією областях Польщі, представник генерал-губернатора, уповноважений по охороні скарбів мистецтва штандартенфюрер СС доктор Кай Мюльман вилучив вказані нижче картини...»

В списку, доданому до цього документа, який дбайливо зберігається в архівах Чарторийського музею, першою стоїть «Дама з горностаєм» Леонардо да Вінчі. Далі йдуть картина Рембрандта «Наближення бурі», «Портрет молодої людини» Рафаеля, твори Пітера Брейгеля та інших відомих майстрів пензля. Всі ці картини були колись в'язнями фашистського «третього рейху».

Давно вже розгромлено фашистський рейх, давно повернулися з полону в'язні. Та не всі. Бо досі не відома ще доля однієї з перлин Чарторийської галереї — рафаелівського «Портрета молодої людини» та деяких інших картин. Досі невідомо, де саме перебував згаданий вище твір Леонардо да Вінчі протягом п'яти років фашистської окупації.

Немає нічого дивного в тому факті, що ініціатором створення спеціальної організації, що мала на меті пограбування художніх скарбів та культурних цінностей у поневолених гітлерівською Німеччиною країнах, була чи не найбрутальніша серед нацистських бонз особа — оберкат Генріх Гімлер, рейхсфюрер СС і начальник німецької поліції. Як відомо, крім цих двох, у Гімлера був ще один обов'язок — як «рейхскомісар по консолідації німецької нації» він мусив «охороняти чистоту нації», а разом з тим і організовувати всілякі пов'язані з цим «наукові» дослідження. Безпосереднє виконання цієї роботи було покладене на створене Гітлером ще в 1937 році так зване «Аненербе» — «Товариство по вивченню спадковості». Незабаром до початку другої світової війни права і сфери впливу «Аненербе» були значно розширені.

Але справжня «діяльність» почалася тільки після нападу фашистської Німеччини на Польщу. Разом з танками на Схід посунули люди в чорних есесівських мундирах, і незабаром в окупованій німецькою армією Польщі виник філіал «Аненербе» — генеральне представництво «Ост». За наказом рейхсфюрера СС співробітники представництва одразу заходилися «збирати матеріали», —

тобто грабувати польські музеї, інститути та бібліотеки. В цій справі «науковцям» охоче допомагали їхні колеги з поліції безпеки, СД, гестапо. До речі, вони також були зобов'язані полювати на твори мистецтва. Про це було прямо сказано в директиві Гімлера від 1 грудня 1939 року:

«Згідно з наказом фюрера і рейхсканцлера від 12 жовтня 1939 року всі цінні витвори культури і мистецтва, як, наприклад, книги, картини, скульптури, меблі, килими тощо, в тому числі декоративні предмети і прикраси з дорогоцінних металів, що перебувають в архівах, музеях, відкритих колекціях, а також є приватною власністю євреїв або поляків, конфіскуються на користь рейху».

Здійснення цієї директиви покладалося саме на гестапо, поліцію і СД.

Втім, очевидно, накреслена програма грабування здалася рейхсфюрерові надто вузькою: через тиждень Гімлер сповістив керівника генерального представництва «Ост» оберфюрера СС Генріха Хармянца, що поряд з іншим, «конфіскації підлягають колекції одягу, музичних інструментів, монет, поштових марок, а також апаратура і матеріали, які мають наукове значення».

Слід зазначити, проте, що «наукова діяльність» гімлерівців мерхне перед справді тотальним грабежом, проведеним генерал-губернатором окупованої Польщі Гансом Франком. 15 листопада 1939 року Франк видав наказ, який повністю визначав політику окупантів.

«Все рухоме і нерухоме майно колишньої Польської держави, — сказано в цьому жакливому документі, — має бути секвестровано...»

Ще через місяць з'явився декрет генерал-губернатора про конфіскацію всіх творів мистецтва, як тих, що належать державі, так і приватних. І нарешті 24 вересня 1940 року Франк завершив цю кампанію, проголосивши конфісковане майно власністю генерал-губернаторства.

Для польських скарбів культури і мистецтва наслідки цього розпорядження були трагічними. Після розгрому гітлерівської Німеччини у виллі Ганса Франка поблизу Мюнхена був знайдений друкований каталог, в якому колишній генерал-губернатор детально перелічував і описував найцінніші твори мистецтва, награбовані ним у Польщі.

Каталог вміщує перелік картин відомих німецьких, голландських, італійських, французьких, іспанських художників, індійських та персидських мініатюр, інкунабул, ювелірних виробів, а також опис килимів, колекцій старовинної зброї, монет, медалей. Все це було вилучено з музеїв, університетів, монастирів, бібліотек, приватних колекцій всього лише за півроку.

Звичайно, для здійснення подібної акції потрібна була велика спеціалізована організація. Така організація справді існувала, причому цілком офіційно. Більше того, вона була державною установою і називалась «Управлінням особоуповноваженого по охороні скарбів мистецтва і культури при генерал-губернаторі». Очолював управління штандартенфюрер СС доктор Кай Мюльман, і на цю посаду призначив його сам Герінг.

Есесівець Кай Мюльман — не простий чиновник. До війни його ім'я було добре відоме серед мистецтвознавців як у самій Німеччині, так і за її межами. Те саме можна сказати й про численних співробітників «особоуповноваженого по охороні» (читай: грабежу) польських скарбів мистецтва. Досить назвати кількох з них — доктора Густава Бартеля, доктора Гюнтера Отто, професора Дагоберта Фрея, щоб пересвідчитися: плюндрування здійснювалось на солідній науковій основі.

Підлеглі Мюльмана поділялися на дві великі групи. Одна під проводом Йозефа Мюльмана — брата особоуповноваженого — «обробляла» північні області генерал-губернаторства, в тому числі й Варшаву, друга діяла на півдні. Сам Кай Мюльман координував діяльність «мистецтвознавців» і лічив награбоване.

Фашисти готувалися до грабежу заздалегідь. Ось що розповідає професор Краківського університету Кароль Естерайхер:

«Майже одразу по тому, як фашисти захопили владу в Німеччині, деякі німецькі вчені-мистецтвознавці раптом почали виявляти підвищений інтерес до наших художніх цінностей, музеїв, до обміну культурною й науковою інформацією, відвідували наші заклади й детально знайомилися не тільки з відкритими експонатами, але і з матеріалами сховищ, робили численні записи і фотографії. Звичайно, ми люб'язно й охоче задовольняли тоді всі побажання наших німецьких колег, бо не підозрювали, що їхні візити є звичайнісіньким шпигунством, здійснюваним за вказівками націонал-соціалістських ватажків».

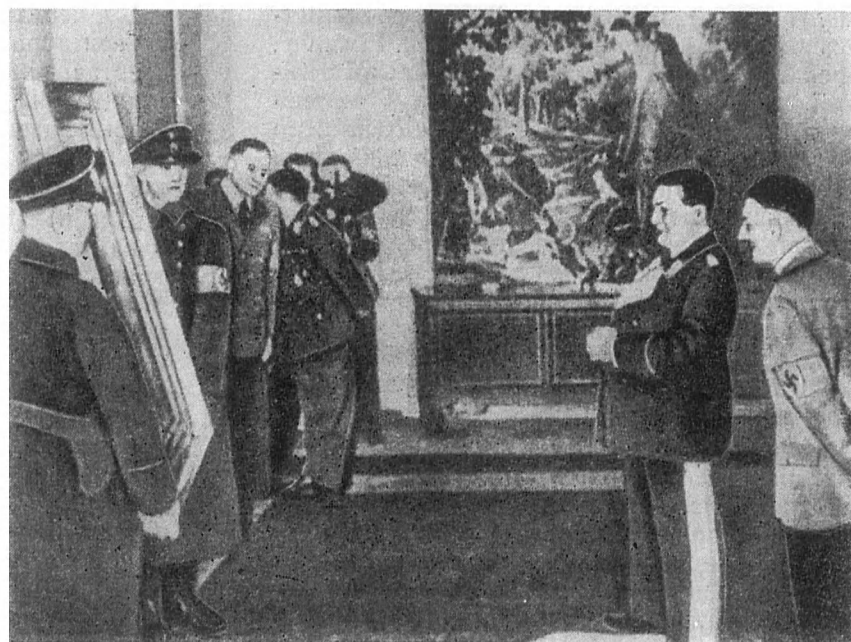
Одним із шпигунів-науковців був професор Дагоберт Фрей. Свого часу він часто відвідував музеї Варшави, Кракова, Лодзі. Та почалася війна, і вовк скинув овечу шкуру.

«На початку листопада 1939 року, — згадує директор Варшавського національного музею професор Лоретци, — до музею вдерлися гестапівці. Серед них я побачив давнього знайомого, професора Дагоберта Фрея з Бреслау, який багато разів бував у Варшаві, зокрема в нашому музеї. Звичайно, він як науковець мав тоді доступ до всіх наших колекцій і в залах, і в сховищах. Тепер Фрей виступав у ролі експерта. Він показував, що саме треба забрати в першу чергу. За цими вказівками протягом листопада й грудня були конфісковані найцінніші картини зарубіжних майстрів».

Знаменний той факт, що після війни професор-шпигун Фрей знайшов притулок у Західній Німеччині. Він тривалий час викладав історію мистецтва у вищій технічній школі в Штутгарті.

Втім, для гестапо, СС, СД та поліції пограбування скарбів мистецтва в країнах, окупованих німецькими військами, було, як відомо, далеко не головним завданням, тим більше, що поруч існували, так би мовити, спеціалізовані організації по полюванню за культурними цінностями.

Одною з них, великою й дуже розгалуженою, була організація, створена безпосередньо міністром закордонних справ «третього рейху» Іоахімом фон Ріббентропом. Виникла вона навесні 1940 року, а вже 3 серпня Ріббентроп сповіщав верховне командування вермахту, що представникові міністерства закордонних справ у Франції послу Отто Абетцу «доручено охороняти й експропріювати» предмети науки, культури і мистецтва; він наділений у цьому питанні спе-



Гітлер і Герінг вибирають награбовані шедеври для власних колекцій.

ціальними повноваженнями і йому підпорядкований батальйон, який очолює майор військ СС фон Кюнсберг.

Згодом діяльність «команди фон Кюнсберга» поширилася на інші окуповані німцями країни, зокрема на Бельгію, Голландію, Данію. Саме цей батальйон сплюндрував Лувр.

Але знов-таки діяльність ріббентропівського спеціального батальйону меркне в порівнянні з тим грабуванням скарбів культури, що їх провадила багатотисячна банда злодіїв у коричневих мундирах з позначкою «Р. Р.». Р. Р. розшифровується просто — рейхсляйтер Розенберг. Так, Альфред Розенберг, офіційний ідеолог фашизму, був найголовнішою дійовою особою в організації та здійсненні планомірного плундрування осередків культури, національних святинь інших народів. Створений ним оперативний штаб з його численними філіями, групами, представниками в усіх окупованих гітлерівськими військами країнах Європи, не лишив без уваги жодного музею, бібліотеки, наукової чи освітньої установи, історичного пам'ятника чи церкви. Всюди, де проходили розенбергівські агенти, залишалися голі стіни, порожні полиці, сховища, зали.

Знаменним є той факт, що грабіжницька організація Розенберга, так само, як і гімлерівське генеральне представництво «Ост», виникла на базі фашистського «наукового закладу» — центрального бюро расових досліджень, керівником якого на початку 1940 року Гітлер призначив Альфреда Розенберга.

Влітку 1940 року, після окупації Франції, Бельгії, Голландії, в складі центрального бюро расових досліджень був утворений спеціальний підрозділ — ейнзатц-штаб, завдання якого полягало в «розшукуванні матеріалів для наукової роботи бюро» в бібліотеках, наукових закладах, музеях цих країн.

Як і інші подібні організації, ейнзатц-штаб діяв під егідою армійського командування.

Верховне командування вермахту розробило циркуляр, який пропонував командуючим арміями та іншим начальникам подавати ейнзатц-штабам і командам Розенберга необхідну допомогу і включити останніх до складу військ.

Зосередивши в своїх руках величезну владу, спираючись на допомогу армії та цивільних чиновників в окупованих областях, Розенберг обплутав своїми тенетами всі тимчасово захоплені німцями країни. Його грабіжницька організація діяла, як добре вивірений механізм. Навіть наприкінці 1944 року, коли гітлерівський «третій рейх» стояв уже на краю неминучої загибелі, ейнзатц-

штаби не припиняли своєї чорної діяльності.

Уявити собі наслідки цієї діяльності просто неможливо.

«Щоб відтворити повну картину велетенської програми грабежу, підготовленої та здійсненої штабом Розенберга, — сказав під час Нюрнберзького процесу в своїй обвинувальній промові американський полковник Сторі, — треба уявити собі Європу скарбницею, в якій зберігаються незліченні скарби літератури і мистецтва, створені протягом двох тисячоліть цивілізації. Треба уявити собі вторгнення в цю скарбницю орд вандалів, пойнятих прагненням пограбувати й одвезти до себе в Німеччину всі ці скарби, які є нашою спільною культурною спадщиною, і тримати ці скарби в Німеччині як власність самих лише німців. Така програма грабежу, що не має собі рівних в історії, приголомшує, вона здається неймовірною...».

ПОДВІЙНЕ ЖИТТЯ ДОКТОРА ПОССЕ

Того похмурого грудневого дня 1942 року навіть дрезденські бюргери, які за часів «третього рейху» давно вже звикли до різного роду бучних вуличних процесій, дивувалися: таким надзвичайно урочистим, пишним, багатолюдним був траурний кортеж, який поволі посувався центральними магістралями міста. Безліч вінків, почесна варта, присутність усіх без винятку визначних осіб, — нацистських ватажків, вищих чинів СС, представників армії, а головне, «самого» доктора Геббельса, — не залишали сумніву в тому, що ховають видатну людину.

Небіжчик і справді був якщо не видатною, то, в усякому разі, визначною особою: нацистські бонзи проводжали в останню путь доктора Ганса Поссе, незмінного директора Дрезденської картинної галереї, мистецтвознавця із світовим ім'ям. Але що зв'язувало його з фашистськими верховодами, з есесівцями? Чому Геббельс над могилою доктора Поссе проголошує його вірним сином рейху, людиною, яку особисто любив фюрер? Що означає повідомлення Геббельса про те, що магістрат австрійського міста Лінца обрав Поссе почесним громадянином, бо, мовляв, ще за життя доктор створив собі там пам'ятник?

Все це дивувало навіть найближчих друзів і колег доктора Поссе. Справді, зробити щось видатне на своїй директорській посаді він не міг: адже уряд ще в серпні 1939 року закрити Дрезденську галерею. Будь-яких наукових відкриттів Поссе останнім часом не робив, наукових праць не друкував... Напрошувався єдиний висновок: відомий мистецтвознавець жив подвійним жит-



Картина Франсуа Буше «Маркіза де Помпадур», яку забрав з Лувра у власну колекцію Гітлер.

тям. Може, саме на цю обставину і натякав рейхсміністр пропаганди, коли говорив про особливі заслуги Поссе?

Так, особливі заслуги перед «третім рейхом» у доктора Поссе справді були. Ми з'ясували це, коли, розкопуючи архіви Дрезденської галереї, натрапили на листування директора з деякими особами.

Спочатку нас зацікавили численні листи, вірніше копії листів, які Поссе надсилав на адресу свого безпосереднього начальства — міністра народної освіти саксонського уряду. В них директор музею акуратно повідомляв, що за службовим дорученням має терміново виїхати до Голландії або Італії, Бельгії або Франції. На перший погляд, нічого дивного тут не було: адже керівник такого великого музею, як Дрезденська картинна галерея, до того ж всесвітньовідомий

мистецтвознавець, неодмінно мав підтримувати регулярні зв'язки із своїми колегами в інших країнах Європи. Проте виїжджати з гітлерівської Німеччини закордон було не так-то й легко, тим більше напередодні війни і після її початку. А Поссе подорожував саме в ті часи. Нашу увагу привернуло і те, що в жодному з листів директор не доповідав міністрові про мету своїх відряджень, так само, як не повідомляв і про наслідки їх. Знов-таки, можна було б припустити, що під час цих поїздок він поповнює художні фонди галереї, проте ніяких нових надходжень за цей період зафіксовано не було.

Все стало на своє місце, коли ми натрапили на слова: «Фюрерауфтраг Лінц» — «доручення фюрера — Лінц». Так називали це секретне розпорядження Гітлера його найближчі поплічники. Виконанню цього наказу і присвятив останні роки свого життя доктор Поссе.

В архівах особистої бібліотеки Гітлера збереглася сила-силенна паперів, присвячених улюбленій справі біснுவатого фюрера — складанню різноманітних грандіозних (і маніакальних) планів. Серед цих паперів є проекти нової столиці «всесвітньої фашистської імперії». Для своєї столиці фюрер обрав місто Лінц.

Чому Гітлер обрав саме цей населений пункт? Очевидно, з чисто сентиментальних міркувань. Фюрер вирішив облагодіяти місто, поблизу якого він народився, де пройшли його юнацькі роки, і не лише перетворити його на великий індустріальний центр, а «власними руками» побудувати пишну столицю всесвітнього рейху. Збереглися і проекти деяких споруд, зокрема великого театру, бібліотеки. Але найдетальніше розробленим був проект грандіозного музею мистецтва, який мав стояти в центрі майбутньої столиці.

Всі ці проекти, звичайно, так і залишилися на папері, за винятком одного: розпочинаючи криваву світову війну, Гітлер вирішив подбати заодно і про експонати для свого музею в Лінці. Виконати задум фюрера був покликаний доктор Поссе, якому фюрер до-

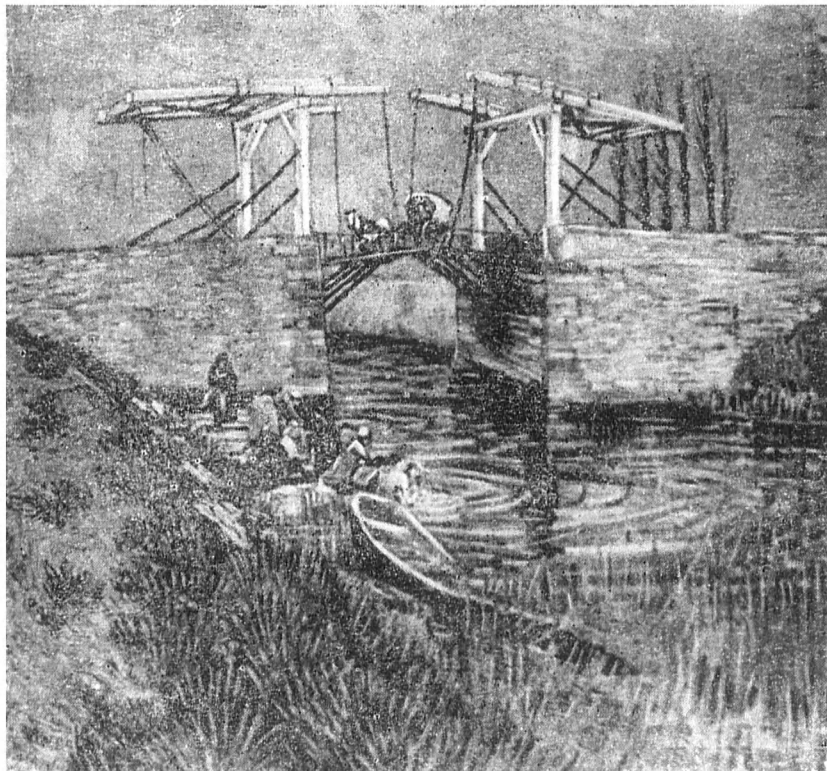
ручив добір і придбання експонатів для «всесвітнього музею».

В який спосіб здобувались експонати, неважко здогадатися. Ось свідчення давнього знайомого Поссе, колишнього депутата рейхстагу Альфреда Фауста, який в 1958 році надрукував свої спогади в західнонімецькому журналі «Гайст унд тат»:

«Якось у 1942 році на дрезденському вокзалі я зустрів доктора Поссе; він саме збирався їхати до Голландії. Поссе конфіденційно розповів мені, що сам фюрер доручив йому придбати там два твори Франса Гальса, і показав їхні фотографії. Я здивовано запитав: «Хіба картини Гальса, Рембрандта, Рубенса вільно купують і продають на базарі, як картоплю?» Поссе, озирнувшись, пошепки відповів: «Якщо не так, то їх конфіскує гауляйтер Зейсс-Інкварт».

В одному із знайдених нами листів доктор Поссе докладно розповідає начальникові партійної канцелярії Мартину Борману про перебування у Відні та в Польщі, де Поссе оглядав твори мистецтва, причому емісар фюрера звертає увагу Бормана на цінності колекцій Бонді та графів Ланцкоронських і просить поставити їх «під охорону СД» так само, як і палац віденських Ротшильдів. Надзвичайно цікаві заключні рядки цього листа:

«...До Кракова щодня прибувають вагони з творами мистецтва, що належали державі, приватним особам, церкві. Вони зосереджуються і зберігаються у спеціально відведеному для цього приміщенні Ягеллонської бібліотеки, де їх систематизують та інвентаризують. Як тільки з цими справами буде покінчено, я знову поїду до Кракова, щоб ознайомитися з повним реєстром польського художнього майна і виконати наказ фюрера. Я вже доповідав: загальний огляд матеріалу зробити поки що неможливо. Проте деякі пропозиції в мене вже є. Я пропоную зарезервувати для музею мистецтв в Лінці три головних картини з колекції Чарторийського — Рафаеля, Рембрандта і Леонардо, які зберігаються тепер у музеї кайзера Фрідріха в Берліні. Деякий інтерес становить інвентар варшавського королівського



Ван-Гог, «Міст в Арлі». Цю картину серед багатьох інших привласнив Герінг.

замка: його можна використати для оздоблення дрезденського Цвінгера¹».

Хоч «наказ Лінц» весь час залишався суворо секретним, характер діяльності доктора Поссе не становив таємниці для багатьох найближчих до фюрера осіб, а також деяких інстанцій.

«Фюрер знову цікавиться долею конфіскованих в Австрії творів мистецтва,— писав Гімmlеру начальник рейхсканцелярії Ламмерс.— Як і раніше, він залишає за собою право оглядати всі конфісковані твори. Уповноваженим фюрера по підготовці творів мистецтва до цього огляду є доктор Поссе, директор державної картинної галереї в Дрездені. Тому я звертаю вашу увагу і прошу довести до відома ваших підлеглих, що про кожен випадок конфіскації художніх колекцій треба неодмінно сповіщати доктора Поссе...»

Подібні нагадування Ламмерс неодноразово надсилав і в інші керівні органи «третього рейху».

Отже, Поссе і Розенберг. Найдосвідченіший мистецтвознавець і найоблудніший з розбійників. Двоє вірних холопів свого страшного хазяїна. Втім, їм таланило не весь час, бо вони постійно відчували конкуренцію грізного, могутнього суперника — Германа Герінга.

¹ Ансамбль королівських палаців у Дрездені, музей.

КОРОЛЬ ВСІХ ЧОРНИХ РИНКІВ

І справді, як грабіжник Герман Герінг залишив далеко позаду всіх інших нацистських ватажків. Не менший маніяк, ніж Гітлер, він також прагнув створити музей, який звеличував би його власну особу, і так завзято «збирав» твори мистецтва, що кінець кінцем викликав навіть невдоволення фюрера, який, за свідченням бригаденфюрера СС Вальтера Шелленберга, назвав Герінга «королем усіх чорних ринків».

У Герінга не було своєї спеціалізованої грабіжницької організації, такої, як у Гімmlера, Ріббентропа, Розенберга. Та всемогутній «другий людині в державі» — голові імперської ради оборони, голові ради міністрів Пруссії і рейхсміністру авіації вона була непотрібна. Цих посад досить було, щоб віддавати всілякі накази та розпорядження всім без винятку державним, партійним та військовим установам, в тому числі членам спеціальних гімmlерівських, ріббентропівських, розенбергівських команд, послугами яких він охоче користувався.

Свій похід за скарбами мистецтва Герінг розпочав також під час фашистського нападу на Польщу. Тут він діяв за допомогою свого власного кваліфікованого агента, подібного до гітлерівського доктора Поссе. Доктор Кай Мюльман, який офіційно займав посаду особоуповноваженого по «охороні скарбів мистецтв», водночас виконував аналогічне доручення Герінга. Про це свідчить спеціальний мандат, що його Мюльман одержав у штабі рейхсмаршала:

«Пан статс-секретар доктор Мюльман має особливе доручення від голови ради імперської оборони рейхсмаршала Герінга охороняти в окупованих областях Польщі скарби мистецтва. За наказом пана рейхсмаршала, я прошу всі військові, цивільні та партійні установи сприяти докторові Мюльману в його діяльності, а також надавати йому захист і допомогу».

30 червня 1941 року доктор Мюльман сповістив статс-секретаря генерал-губернатора Бюлера, що «рейхсмаршал поширив його повноваження на нові окуповані райони», іншими словами на територію СРСР, зайняту фашистськими військами. І тут, як і в Польщі, Мюльман служив своєму хазяїну вірою і правдою: через його брудні руки потрапило до Герінга чимало цінних картин, скульптур, інших предметів мистецтва.

В листопаді того ж року Герінг видає спеціальну інструкцію для військової адміністрації в Парижі та ейнзатц-штабу про розподіл конфіскованого майна:

«Щоб забезпечити збереження творів мистецтва, що раніше належали євреям, а зараз перебувають у Луврі, треба розподілити їх у такий спосіб:

1. Твори мистецтва, даліше призначення яких фюрер має визначити особисто.

2. Твори мистецтва, придатні для поповнення колекції рейхсмаршала.

3. Твори мистецтва і книги, які, згідно із загальним планом рейхслейтера Розенберга, можуть бути використані для вищої школи.

4. Твори мистецтва, що їх можна використати для поповнення німецьких музеїв».

Цинізм цього документа — неперевершений. Виявляється, ніхто нікого не грабував, просто всі ці шедеври раніше комусь «належали», а тепер їх будуть дбайливо «зберігати», і не хто-небудь, а сам фюрер і його найближчий поплічник! Не володіти ними, а тільки зберігати. Щоправда, і в інших офіціальних документах фашисти охоче користувалися такими термінами, як «охорона», «вилучення», «безгосподарне майно», щоб приховати свої злочинні дії та наміри. Але це маскування не могло обманути навіть таких вірних прислужників Гітлера, як члени французького уряду Петена. Вони терміново звернулися до вищого німецького командування в Парижі з проханням залишити скарби мистецтва у Франції.

Щоб якось уладнати справу, а також особисто розподілити награване майно, Герінг приїхав до Парижа. Один із службовців німецької військової адміністрації доктор Бюньє згадує, як Герінг у виставочному залі музею Же-де-Пом разом із керівником свого власного музею Хофером оглядав конфісковані ейнзатц-штабом і зібрані тут твори мистецтва. По закінченні огляду Герінг власноручно позначив усі експонати і написав записку такого змісту:

«Всі картини, позначені літерою «Н», — призначені для фюрера (одна скриня, позначена літерами «АН» — для мене).

Всі скрині, позначені літерою «G» — для мене, а також те, що не позначено, і скриня «АН»...»

В результаті Гітлерові дісталися неабиякі цінності, наприклад, «Портрет Ізабелли Койманс» Франса Гальса, твір Буше «Маркіза де Помпадур», картина «Астроном» Вермеєра Делфтського. Втім, Герінг і себе не скривдив: серед його «придбань» були «Міст в Арлі» Ван-Гога, «Інфанта Маргарита» Веласкеса, «Дівчина з Буддою» Фрагонара та багато інших відомих творів.

Згодом Герінг писав: «Я володію тепер найбільшою колекцією якщо не в Європі, то вже напевно в Німеччині».

Оберграбіжник мав усі підстави заявити таке.

ВИКРАДЕНО В ІТАЛІЇ

Гітлерівська Німеччина, особисто Гітлер і його поплічники, завжди ставилися до Італії зверхньо, вважали її своєю вотчиною і поводилися тут майже так само, як в окупованій країні.

З ватажків гітлерівського рейху Герінг перший простяг свої брудні руки до скарбів італійського мистецтва. Майже відразу після захоплення влади нацистами, він почав засилати в Італію агентів, що мали з'ясувати, які цінності там можна придбати дешево, а також знайти шляхи до контрабандного вивезення їх.

Свою першу шахрайську операцію в Італії Герінг здійснив ще 1937 року, коли його агентам пощастило натрапити на унікальну старовинну річ — старогрецьку золоту прикрасу. Рейхсмаршал виклав за неї 120 тисяч лір. Та в офіційному документі про купівлю ціну значно зменшили для того, щоб не викликати підозри в італійського уряду і створити враження, ніби куплено незначну, нецінну річ. Прикрасу вивезли з країни без найменшої перешкоди. Цікаво, що для здійснення цієї операції Герінг відрядив до Італії директора античного відділення Берлінського державного музею доктора Карла Вайкєрта, а в Римі докторові допомагав не хто інший, як повноважний посол «третього рейху» барон фон Хассель. «Я дуже радий,— писав Хассель Герінгу,— що прикраса тепер в Берліні і належить Німеччині. Звичайно, ніхто і не здогадується, з якої країни вона походить».

Участь фон Хасселя в цій авантурі була першим, але далеко не останнім випадком використання офіційних представників гітлерівської Німеччини в Італії для злочинних акцій. В архівах фашистського міністерства закордонних справ збереглося чимало документів з грифом «секретно», які свідчать про те, що дипломатичні представництва Німеччини в Італії були справжніми штаб-квартирами контрабандистів. Так, наприклад, з листа генерального консула «третього рейху» в Римі Вюстера можна довідатися, що в червні 1941 року він передав якомусь Ангереру п'ять з половиною мільйонів лір для придбання gobеленів, що мали прикрасити колекції Герінга.

Інша «секретна державна справа» розповідає про те, як агенти рейхсмаршала заволоділи двома старовинними книгами, на яких поширювався закон про охорону скарбів мистецтва. Між німецьким посольством і міністром освіти Італії Боттаї почалася тривала суперечка; спочатку переміг італієць, хоч його супротивники і посилалися на високий ранг покупця. Та Герінг не примирився з поразкою. Його «представники» заявили

Боттаї, ніби одна з книг призначена на подарунок високопоставленому італійцеві. Коли ж і ця заява не справила належного враження, то карти було відкрито: видання, мовляв, мав одержати сам Муссоліні. Проти цього, звичайно, Боттаї нічого вдіяти не міг, отже, раритет все-таки дістався Герінгу. І вийшло, що Герінг подарував Муссоліні річ, викрадену в його ж країні.

Таким чином, використовуючи як своїх агентів офіційних дипломатичних представників (навіть дипломатичну пошту) для того, щоб зберегти таємницю, а також не сплачувати мита, Герінг вивозив з Італії картини, гравюри, старовинні меблі, античні прикраси.

Агентів Герінга в Італії було так багато, і вони здійснювали такі широкі «операції», що кінець кінцем італійський уряд запідозрив, що ім'ям рейхсмаршала користується зграя спекулянтів. Та після ретельної перевірки виявилось, що підозри ці — даремні. Всіма операціями керував сам рейхсмаршал, і обсяг їхній був справді велетенський. Одного разу німецький посол у Римі фон Макензен, який заступив на цій посаді фон Хасселя, повідомив навіть самого Ріббентропа про те, що в посольстві зберігаються 33 ящики з творами мистецтва, придбаними для Герінга. Посол скаржився, що внаслідок цього йому доводиться весь час вислухувати протести італійського уряду.



Рафаель, «Портрет молодої людини» з Чарторийської галереї. Доля цієї картини, викраденої гітлерівцями в Польщі, і досі невідома.

У відповідь Ріббентроп наказав: «Подбати про вивезення цих речей, а також про те, щоб і надалі всі бажання рейхсмаршала виконувались».

Італія, проте, була полем діяльності не тільки Герінга; сам фюрер також полював у ній на мистецькі скарби. Його агенти в Італії були не менш активними, ніж агенти «короля всіх чорних ринків».

На фюрера в Італії працювала ціла комісія, очолювана доктором Поссе. Головними комісіонерами в доктора були титуловані особи: принц Гессенський та граф Бісмарк — співробітник німецького посольства в Римі. Обидва вони «цікавилися» тими цінностями, продавати й вивозити які з країни було суворо заборонено.

Даремно протестував Боттаї, даремно давав зрозуміти Макензену, що його обурення поділяють міністр закордонних справ Чіано і сам дуче. Кількість художніх творів, що їх вивозили агенти Гітлера, дедалі зростала. І жовтня 1941 року Філіпп Гессенський запропонував Макензену добитися дозволу на вивіз великої партії картин, серед яких були твори Рубенса, Строцці, Тьєполо, Тінторетто, Маццолі. Незабаром принц Гессенський придбав для фюрера картину Леонардо да Вінчі «Леда і лебідь».

Звичайно, цей випадок був не останнім. Уже через кілька днів Боттаї особисто завітав у німецьке посольство з новим протестом: він дізнався, що агенти доктора Поссе полюють на картину П'єро делла Франчески «Мадонна милосердя», яка належить камер-фрейліні королеви Марчелі Вілламаріна, і що Філіпп Гессенський знову накупив для фюрера картин на 4 мільйони лір; серед них були такі всесвітньовідомі твори, як «Портрет невідомого» Маццолі, «Мадона з дитиною» Лукаса Кранаха Молодшого, картини Тінторетто, Сальвіаті, багато унікальних гобеленів. Макензену залишалось єдине: якось викручуватись і скаржитись на свою долю Ріббентропові.

Однак скарги ці були наскрізь фальшивими: німецький посол охоче допомагав грабіжникам. У приватному листі до свого приятеля Лутера — чиновника міністерства закордонних справ «третього рейху», — Макензен докладно розповідав про ті хитрощі, до яких йому доводилось вдаватися, щоб обдурювати італійський уряд. Зокрема, в цьому ж листі він радить здійснити і такий підступний план: офіційно проголосити, що придбані твори мистецтва призначені для прикрашення численних німецьких установ в Італії, в тому числі і нового будинку посольства.

Пограбування під виглядом «купівлі» тривало до 25 липня 1943 року. Коли ж Італія з союзника гітлерівської Німеччини перетво-

рилась на її ворога, розпочалася неприхована конфіскація мистецьких скарбів. Альфред Розенберг терміново надіслав до країни один із своїх бандитських загонів...

Про масштаби грабежу можна судити хоча б з того, що після війни у соляній копальні поблизу Бад-Аусзее в Австрії було знайдено 16 ящиків з творами італійського мистецтва. Всі вони призначалися для музею фюрера в Лінці.

І ще одне. Недавно італійський уряд заявив, що в Італії й досі не знайдено понад 600 мистецьких шедеврів, які зникли під час війни.

РЕГАЛІЇ РЕКТОРА КАРЛОВОГО УНІВЕРСИТЕТУ

«Гітлер прибув у Прагу пізно ввечері 15 березня 1939 року; ночував він у відомому кремлі Градчани. Наступного дня він поїхав, забравши з собою чимало дорогоцінних гобеленів. Ми нагадуємо про це пограбування не для того, щоб наголосити на цінності вкрадених речей, а для того, щоб показати, який приклад подав глава партії та німецької держави у найперший день вторгнення», — зазначається в пам'ятній записці уряду Чехословаччини про злочини німецьких фашистів на території республіки. Цей вчинок Гітлера був зловісною прелюдією до широкої кампанії, спрямованої на знищення чеської національної культури, кампанії, яку гітлерівці проводили з першого й до останнього дня окупації країни.

Проголосивши Богемію і Моравію частиною гітлерівського рейху, фашисти конфіскували всі твори мистецтва, що зберігалися в західній частині Чехословаччини. «Картини залишаться в Празькій галереї, — пихато відповів на запитання її директора офіцер СС, — оскільки галерея належить нам, так само, як Прага і вся країна». Втім, цілком зберегти довірені йому цінності директорів Празької галереї не вдалося. Початок пограбування їх поклав сам Гітлер, забравши звідти три картини, щоб подарувати їх в день народження своєму другові Гейдріху. А трохи згодом галерея втратила чи не найдорогоцінніший з своїх експонатів...

В XIV сторіччі в Богемії жили митці, відомі в історії мистецтва як майстри з Вишебрда. Вони створили дев'ять чудових полотен, що розповідали про життя і муки Христа. Перед окупацією Чехословаччини ікони Вишебрдського олтаря були однією з головних перлин Празької національної галереї, і це не становило таємниці для доктора Поссе. Після вторгнення німецьких військ



Вишебродський майстер, «Народження Христа». Одна з ікон, викрадених гітлерівцями з Празької картинної галереї.

у Прагу Поссе наказав конфіскувати полотна й перевезти їх у Вишеброд. Злодій чомусь вирішив умотивувати свій злочин: він заявив, що ці шедеври повинні зберігатися там, де їх було створено. Проте, це був тільки привід, бо через деякий час вишебродські ікони опинилися в Лінці — в колекції фюрера.

Приблизно за 40 кілометрів від Праги стоїть замок Конопіште. Володарем його перед першою світовою війною був ерцгерцог Франц-Фердинанд д'Есте, той самий наступник австро-угорського престолу, з яким так нечемно обійшлися в Сараєві. Після утворення в 1918 році Чехословацької Республіки власність імператорської родини перейшла до держави і в замку був утворений музей, головною експозицією якого стала зібрана ерцгерцогом колекція старовинної зброї. Колекція була надзвичайно багатою, в ній налічувалось чимало унікальних витворів арабських, персидських зброярів, а також зразки середньовічної вогнепальної зброї, серед яких особливе місце посідала чеська рушниця XVI сторіччя і рушниця Лоренцо Медічі. В музеї зберігалися й інші цінні твори мистецтва — староготичний олтар в церкві замка, середньовічні статуї та порцеляна, gobелени й унікальні меблі.

Окупувавши Чехословаччину, фашисти перетворили замок на есесівський учбовий центр; він став штаб-квартирою графа Поклера, вишого начальника СС в Богемії та Моравії. Колекцію зброї вивезли до Праги, де німці вирішили створити великий музей

зброї, додавши до нього награвовані експонати з інших колекцій. Музей мали відкрити в 1944 році. Але на той час в окупантів з'явилися інші турботи. Все ж вони встигли вивезти зібрану зброю до Німеччини, де її знайшли по війні. Колекція д'Есте повернулася у Конопіште, але багатьох експонатів у ній не вистачало.

Така сама доля спіткала інші речі з замку Конопіште. Частина меблів і gobелени потрапили в резиденцію Гейдріха, порцеляна, картини, олтар були вивезені для музею Гітлера. Але, тікаючи з Чехословаччини, есесівці не залишили Конопіште порожнім: великі зали його аж до самої стелі були заповнені книгами, викраденими фашистами в бібліотеках Радянського Союзу.

Багато художніх цінностей, які належали чеському народові й були викрадені під час окупації, повернулися на свої старі місця. Знову відкритий музей в Конопіште, а в Празькій національній галереї можна побачити ікони Вишебродського олтаря. Їх довелося довго реставрувати після того, як вони побували у вологих копальнях Бад-Аусзее.

Але, звичайно, повернулося далеко не все. Одним з найтяжчих ударів, що їх зазнала чеська культура, є втрата старовинних регалій ректора та деканів Карлового університету — найстарішого університету Європи, заснованого ще в 1348 році. Ці регалії, так само як і старий архів університету, були одним із свідочств розквіту чеської національної культури ще в середні віки. Наприкінці війни гітлерівці вивезли їх до Інсбрука. Після цього регалії зникли.

„ДАМА З ГОРНОСТАЄМ“ ВИКРИВАЄ ГАНСА ФРАНКА

...Один за одним проходять свідки перед Міжнародним Трибуналом, що засідає в Нюрнберзькому палаці правосуддя. Радянський, американський, англійський обвинувачі знайомлять суд з десятками документів. Свідки й документи розповідають про чорні діла найлютішого ката польського народу генерал-губернатора Ганса Франка. Сам він сидить на лаві підсудних поруч з іншими ватажками гітлерівського рейху, увібравши голову в плечі, ховаючи погляд. Він наляканий цією зливою обвинувачень, але не збирається здаватись. Він бреше, заперечує, викручується.

Один з таких спалахів «обурення» Франк продемонстрував, коли йшлося про пограбування польських художніх цінностей. Борясь боже, він нічого не брав! Навпаки,

він, як генерал-губернатор, весь час піклувався про охорону польського мистецтва, а коли генерал-губернаторство стало ареною воєнних дій, він перший подбав про те, щоб урятувати це майно. Але привласнювати? Такого не було. Це наклеп.

Так брехав Ганс Франк, намагаючись врятувати свою шкуру. Брехав безсоромно і самовпевнено. Звичайно, він не знав, не міг знати, що за кілька місяців перед тим група військових переступила поріг великої чепурної вілли, захованої у мальовничих міжгір'ях Південної Баварії, вілли, на воротах якої золотом було викарбовано ім'я її власника: «Ганс Франк». В одного з військових на рукаві френча була позначка: «Польща». Випереджаючи своїх супутників, він перший увійшов до покоїв — і завмер на порозі. В очах його спалахнула радість — з стіни на нього глянула полохлива Цецілія Галлерані, прекрасна «Дама з горностаєм» великого Леонардо да Вінчі.

Можливо, Ганс Франк ніколи не чув прізвища Кароля Естерайхера, професора Краківського університету, одного з найвизначніших польських мистецтвознавців. Але Естерайхер добре знав Франка. Разом з іншими представниками польської інтелігенції Естерайхер, згідно з програмою генерал-губернатора, був приречений до смерті в концтаборі. Та професорові чудом пощастило врятуватись від пазурів гестапо. Він вибрався з окупованої Польщі, дістався до Англії і там вступив у польську армію.

Професор Естерайхер добре знав Франка. Добре знав він і історію пограбування фашистами краківських скарбниць мистецтва, зокрема колекції Чарторийського, до якої належала «Дама з горностаєм». Повернувшись до рідного міста, митець поставив собі на меті будь-що розшукати вкрадені фашистами художні скарби. В тих розшуках йому допомогли німецькі документи — архіви «відомства по охороні художнього майна» при генерал-губернаторі, які потрапили до рук Радянської Армії. Ці документи розповіли Естерайхеру багато цікавого, між іншим і те, як Франк скривдив свого улюбленого фюрера.

Ще перед нападом гітлерівського вермахту на Польщу доктор Поссе звертав увагу Бормана на те, що в цій країні насамперед треба буде заволодіти колекцією графа Чарторийського у Кракові, в якій зберігаються твори Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Рембрандта. Коли фашисти, за наказом Франка, конфіскували переважну більшість картин з Чарторийської галереї, Поссе потурбувався, щоб зазначені картини великих майстрів були заброньовані для Ліпца. Їх негайно вивезли до Німеччини і тимча-



Віт Ствош. Голова Марії. Фрагмент рельєфу «Поклоніння волхвів». Олтар в Маріацькому костьолі в Кракові був вивезений гітлерівцями до Німеччини.

сово розмістили в Музеї кайзера Фрідріха в Берліні.

Але генерал-губернатор Франк не міг примиритися з тим, що таке багатство вислизнуло з його рук. І в 1941 році в якийсь таємничий спосіб йому вдалося повернути «Даму з горностаєм» Леонардо да Вінчі та «Наближення бурі» Рембрандта до Кракова. Наступного року Франк влаштував у своїй резиденції — замку Вавель — виставку награваних польських творів мистецтва, де ці дві картини були головними експонатами. Документи розповіли Естерайхеру і про те, як в подальшому картини було сховано в Бреслау, а по наближенні частин Радянської Армії — евакуйовано в Південну Німеччину. Естерайхер ішов по гарячих слідах. Він правильно розрахував, де саме треба шукати вкрадені твори. І знайшов їх — «Даму з горностаєм» і «Наближення бурі». Не було тільки третього шедевра Чарторийської галереї — «Портрета молодої людини» Рафаеля. Куди він зник, і досі невідомо...

16 грудня 1939 року Ганс Франк видав свій бандитський декрет про конфіскацію польського «художнього майна», і відразу ж зграя грабіжників, очолювана «уповноваженим по охороні скарбів мистецтва» есесівцем Мюльманом, кинулася виконувати наказ. Але ще до того гітлерівці вчинили страшний злочин,

Давно, ще у другій половині XV сторіччя, в Польщі жив і працював видатний художник та різьбяр Віт Ствош. Він створив неповторної краси олтар в Маріацькому костьолі в Кракові. Понад 13 років працював митець, і в 1489 році найбільший з краківських костьолів прикрасився грандіозною тринадцятиметровою спорудою, в якій гармонійно поєднувалися живопис і різьблення по дереву.

Вже другого дня після віроломного нападу Німеччини на Польщу доктор Паульсен дістав наказ конфіскувати після окупації Кракова олтар і привезти його до Німеччини. Людину для цього підбрали не випадкову: Паульсен був відомим мистецтвознавцем і водночас унтерштурмфюрером СС.

Польські мистецтвознавці подбали про збереження унікального олтаря: його було розібрано і переправлено в Сандомеж, у підвали замка. Та, звичайно, вони не могли знати, що олтар уже розшуковують. У перші дні жовтня Паульсен з'явився в Кракові. Пересвідчившись, що олтаря в костьолі немає, унтерштурмфюрер дуже легко, не без допомоги зрадників, натрапив на те місце, де його переховували. Привезений до Берліна, олтар Віта Ствоша спочатку опинився в підвалах рейхсбанку, а потім його перевезли в Нюрнберг з тим, щоб згодом встановити в церкві святого Лоренца.

Але сталося інакше. В 1946 році всі 200 деталей знаменитого олтаря були знову зібрані в Кракові, і польські спеціалісти приступили до реставраційних робіт. Тепер олтар знову зайняв своє місце в Маріацькому костьолі, де його можна бачити і сьогодні.

...Коли Радянська Армія визволила Краків, серед документів Ганса Франка в замку Вавель було знайдено папку з написом: «Нове німецьке місто Варшава». Польська столиця з перших днів нападу була приречена гітлерівцями на повне знищення. На 27 вересня (день падіння Варшави) більше 10 процентів її будинків вже були зруйновані внаслідок варварських бомбардувань і обстрілу. Але це був тільки перший крок. Протягом всього часу окупації фашисти методично знищували місто, а в 1944 році вирішили зрівняти його з землею. Варвари зруйнували у Варшаві понад 900 шкіл, 40 вищих учбових закладів і науково-дослідних інститутів, понад 200 музеїв, бібліотек, театрів, архівів, інших культурних закладів.

Внаслідок варварського хазяйнування фашистів скарбниця польського мистецтва зазнала непоправних втрат: за підрахунками спеціалістів, вони становлять 43 проценти всього довоєнного художнього та культурного фонду країни.

НА ЗАХОДІ БАГАТО ЗМІН...

Літо 1940 року. Ще бредуть шляхами Франції нескінченні потоки вкрай стомлених, знесилених біженців. Ще лунають різні постріли — останні постріли останніх бійців недавно могутньої французької армії. Ще не висохло чорнило на підписі маршала-зрадника Петена під ганебними умовами Комп'єнського перемир'я, яке закріплювало крах «третьої республіки», її капітуляцію перед вермахтом «третього рейху», а в поневоленій країні вже панує грабіж. Заздалегідь запланований найвищими органами влади гітлерівської держави, він з кожним днем набирає дедалі ширшого розмаху.

Минув лише тиждень після укладення перемир'я в Комп'єні, а фельдмаршал Кейтель вже надсилає військовому губернаторові Парижа генералові Боккельбергу таку депешу:

«Фюрер наказав поряд з конфіскацією предметів, що мають історичну цінність і належать французькій державі, вилучати подібні предмети і у приватних осіб, особливо у євреїв. Цей акт не є експропріацією; цінності мають перебувати під нашою охороною як застава на час мирних переговорів».

Варварський наказ Кейтеля так кричуще суперечив основним положенням Гаагських конвенцій, що навіть юридичний відділ при управлінні військової адміністрації у Франції визнав за потрібне подати окупантам пам'ятку записку про цю акцію. Але, звичайно, на неї ніхто не звернув уваги.

Втім, не Кейтель відкрив кампанію пограбування історичних, культурних та художніх цінностей в окупованих гітлерівцями країнах Заходу. Ця «честь» належить міністрові закордонних справ «третього рейху» Ріббентропу. 21 червня, тобто за тиждень до того, як Боккельберг одержав наказ Кейтеля, Ріббентроп зобов'язав німецького посла в Парижі, відомого шпигуна та злочинця Отто Абетца здійснити конфіскацію документів французького міністерства закордонних справ, а також, «узяти під свій контроль» твори мистецтва, що належать французькій державі, євреям або «ворогам рейху».

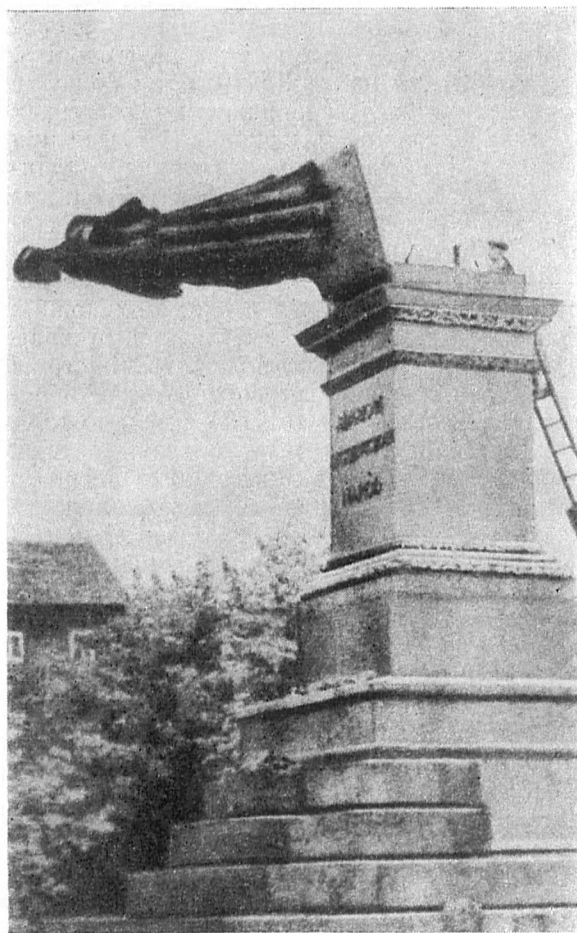
Практично здійснював «охорону» французьких скарбів мистецтва вже згадуваний ріббентропівський грабіжницький підрозділ — батальйон фон Кюнсберга, який діяв у тісному зв'язку з військовими органами та поліцією. Остання виконувала «брудну» роботу, тобто, вдиралася у квартири французів і забидала цінності. Потім награвоване передавали співробітникам фон Кюнсберга, серед яких було чимало відомих мистецтвознавців, як, наприклад, генеральний директор державних музеїв в Берліні професор

доктор Кюммель, доктор Роберт Шмідт, професор Кох та багато інших. Їхнім завданням було систематизувати та інвентаризувати здобич.

Спочатку професори одержували картини, скульптури, інші твори мистецтва, що належали виключно приватним особам. Та вже 21 липня 1940 року фон Кюнсберг доповів своєму шефові, що розпочинає акції по «охороні» державної власності. Кюнсберг додавав, що вживає цих заходів тому, що, як він підозрює, французи таємно вивозять музейні експонати на неокуповану територію країни. І він таки мав рацію. Після того, як поліція обшукала всі музеї й перевірила здобич по каталогах, виявилось, що багатьох експонатів немає. Зокрема, з Лувра зникла «Монна Ліза» Леонардо да Вінчі, яку, звичайно, спіткала б доля «Дами з горностаєм».

Та діяльність команди фон Кюнсберга незабаром припинилась: наприкінці серпня за наказом Ріббентропа банду перекинули на Балкани.

Фон Кюнсберг залишив поле діяльності могутнішому конкурентові — ейнзатц-штабу Розенберга.



Так німці руйнували в 1940 році пам'ятник Адаму Міцкевичу в Кракові.

«Рейхслейтер Розенберг та його заступник рейхсгауптштелленлейтер Еберт, — писав у наказі всім військовим начальникам в окупованій Франції, Бельгії та Голландії Кейтель, — мають особисті повноваження від фюрера вивозити до Німеччини всі предмети культури, які припадуть їм до вподоби...»

Перехопивши естафету, розенбергівські бандити швидко довели грабіж до тотальних розмірів. Здобич була багатюща: самі лише інвентаризаційні списки склали 25 аркушів стислого тексту. Крім того, було вилучено 42 скрині з різними виробами з золота й срібла, опис яких також зайняв 22 аркуші. Така доля спіткала загалом 203 приватні колекції.

Співробітники ейнзатц-штабу не гребували нічим. Якось вони дізналися, що у славетної клавесиністки Ванди Ландовської в Сен-Ло є колекція старовинних музичних інструментів, і серед них — рояль Шопена. Зграя бандитів під проводом «референта з музичних питань» ейнзатц-штабу доктора Герігка вчить в Сен-Ло. За місяць інструмент опинився вже в Німеччині.

Як і завжди, левову пайку із здобичі ейнзатц-штабу одержував його високий покровитель Герман Герінг. Для нього не існувало ніяких перепон, співробітники Розенберга ретельно виконували будь-які побажання рейхсмаршала. Розповімо про такий характерний випадок.

В агентів гестапо невеличкого міста Мезон-Лафіт народилась цілком безпідставна підозра, що у великому будинку, який належав американській громадянці Гульд, переховують зброю. Ніякої зброї гестапівці там не знайшли, але натрапили на колекцію старовинних речей, про що і повідомили ейнзатц-штаб. Представник останнього оглянув колекцію і забрав з неї найкоштовніші речі — старовинний триптих і дві унікальні статуетки з слонової кості. Рейхсмаршал у якийсь спосіб довідався про це і зажадав цю здобич для себе. Пані Гульд, проте, гаряче протестувала, посилаючись на своє американське походження. Довелося представникові ейнзатц-штабу знову завітати до неї і намалювати яскраву картину життя у концтаборі. В результаті на світ з'явився такий цікавий документ: «Ейнзатц-штаб з одного боку і пані Гульд з другого не мають ніяких взаємних претензій. Вони погодилися на тому, що: 1) пані Гульд дарує триптих рейхсмаршалу, який на знак вдячності до дарительки передає триптих музею Клюні, щоб тим самим обезсмертити ім'я пані Гульд, 2) вдячна за це (!), пані Гульд дарує рейхсмаршалу дві статуетки з слонової кості». Щоб поставити остання крапку в цій історії, додамо: трип-

тих не потрапив в Клюні, а прикрасив музей Герінга.

А ось інший документ, який яскраво характеризує як діяльність розенбергівського ейнзатц-штабу у Франції, так і апетити рейхсмаршала. Керівник одного з підрозділів ейнзатц-штабу Роберт Шольц офіційно повідомляв рейхслейтера, що «з 17 вересня 1940 року до 7 квітня 1943 року з окупованих західних областей відправлено десять транспортів — 92 вагони, що містили 2.775 ящиків з картинами, скульптурами, гобеленами, старовинними меблями тощо. Крім того, спеціальний транспорт відправлено до Мюнхена: 53 твори мистецтва для фюрера і 594 — для рейхсмаршала».

Детально розповівши про всі «подвиги» своїх підлеглих, Роберт Шольц завершує доповідь таким резюме:

«Художня і матеріальна цінність конфіскованих творів мистецтва не може бути виражена в цифрах, бо йдеться про речі унікальні, і знайти на світовому ринку щось подібне для порівняння неможливо...»

* * *

«Тепер я прошу Високий Суд звернути увагу на ці книги. Тут вісім з 39 томів, знайдених нашими військами у Південній Німеччині. Їхній зміст — фотографії творів мистецтва, награваних у різних країнах Європи.

Поки Суд знайомиться з цими фоліантами, дозвольте мені прочитати документ,

який до деякої міри підсумовує дії грабіжників.

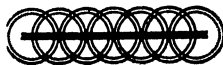
На 15 липня 1944 року були зареєстровані 21903 твори мистецтва, в тому числі 5281 картин, пастелі, акварелі, малюнки; 684 мініатюри... 583 скульптури... 583 вироби ручної роботи (гобелени, килими, фарфор, бронза, майоліка тощо); 1286 творів східно-азіатського мистецтва; 259 творів античного мистецтва...

Безперечно, жоден музей у світі — Метрополітен у Нью-Йорку, Британський музей, Паризький Лувр, Московська Третьяковська галерея, — не міг би представити такого каталогу. Навіть якби вони об'єднали свої художні фонди, то не перевершили б цієї колекції, награваної Німеччиною у народів Європи. Ніколи в історії така велика колекція не створювалася за допомогою подібних ганебних методів».

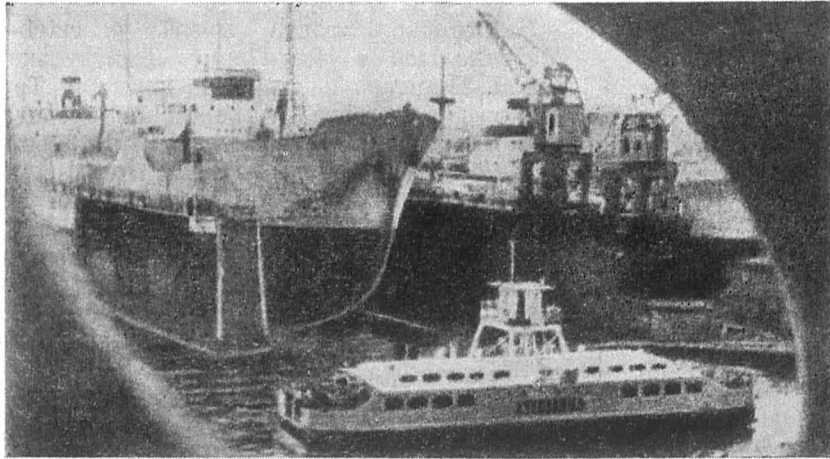
Американський полковник Сторі, один з обвинувачів на Нюрнберзькому процесі, з промови якого взяті ці рядки, де в чому помиляється: у наведених ним даних враховані лише скарби, награвані в окупованих країнах Західної Європи. Помиляється він і щодо розміру фондів найбільших музеїв світу.

Але висновок робить правильний. Історія не знала такого грабежу, бо до появи фашизму щось подібне було неможливим.

Скорочений переклад з німецької



Шведські



У Гетеборзькому порту.

ОЛЬГЕРД БУДРЕВИЧ

Аукціон з пантомімою

Зустрічі

Гетеборг. Єдине місто в Швеції, де проїзд вантажного транспорту по центральних вулицях заборонений. Дальший крок, який збираються зробити місцеві власті, — заборонити в центрі міста рух будь-якого транспорту взагалі. «Ми маємо намір покінчити з такою практикою, коли люди вважаються всього лише пішоходами, що стоять на заваді транспорту», — заявляють муніципальні чиновники.

Поблизу порту мою увагу привернув невеличкий жовтий будинок. Власне, не сам будинок, а якась незвичайна метушня біля нього. Ось під'їжджають на машинах все нові й нові люди, зникають за його дверима. Ввійшов і я. В невеличкому залі людський натовп юрмиться біля металевих

скриньок з рибою... Враз запанувала тиша і розпочався найдивовижніший у світі аукціон! Аукціонер називав ціну, а присутні — в повній тиші, не вимовляючи жодного слова — робили якісь знаки руками: то показували пальцем на підлогу, то на стелю, іноді робили незрозумілий рух долонею — поки, нарешті, хтось із них, подавши якийсь таємничий знак великим пальцем або якимось особливо знизавши плечима, не ставав власником чергової партії риби. Пантоміма тривала «до останньої скриньки». Спостерігачеві тут доводиться стояти непорушно, тримаючи руки в кишенях: один необережний жест — і ви можете виявитись власником одної чи навіть кількох тонн камбали. Одрразу ж після аукціону, тут же, поряд

з будинком, рибу перевантажують з човнів, що годину-дві тому прибули прямо з лову, до вантажних машин.

З суднобудівною фірмою «Еріксберг» було заздалегідь домовлено про мій прихід. Але перш, ніж розпочати знайомство з її верф'ю, довелося подолати дві перешкоди. Перша — підписати такий документ: «Я, нижчепідписаний, звільняю цим фірму «Еріксберг» від усякої відповідальності й відмовляюсь від будь-яких претензій до неї на випадок якихось втрат чи пошкоджень, що я понесу». Погодьтесь — така пересторога навряд чи настроює на веселий лад. Друга перешкода — особа мого гіда. Власне, не він сам, а його прізвище — Бенгтссон. Коли я спитав про нього, мені, посміхаю-

чись, відповіли, що Бенгтссонів у фірмі працює чимало. Але мені пощастило, що мій гід все ж Бенгтссон, а не Андерссон (в телефонній книжці Стокгольма, між іншим, Андерссони займають 46 сторінок).

Зрештою, потрібного Бенгтссона було знайдено — і я, ступивши у ворота верфі, одразу опинився в самісінькому центрі якогось шаленого виру: на 3500 квадратних метрах площі водночас споруджується сім величезних суден. Пан Бенгтссон досить бадьоро, навіть з захватом розповідає про труднощі з виробничою площею:

— Куди не посунься,— всюди скелі. Коли спускають на воду великий пароплав, завжди є загроза, що він вискочить на протилежний бік каналу...

— Наша фірма — рекордсмен по швидкості суднобудування! Танкер у 25 тисяч тонн будуюмо за 3 місяці! — захлинається мій гід. — Пароплав водотоннажністю 36 тисяч тонн — готовий за 5 місяців!

— Погляньте туди! Туди! Прошу! Яка чудова гра техніки! Три крани несуть одну сталеву секцію. Бачите, як здорово маневрують? Дивіться, як точно ставлять вантаж на задане місце! Три такі секції — і виразно проступають контури пароплава! Поезія техніки і металу!

А мені пригадалась зустріч тут,
у Гетеборгу, із справжньою пое-
зією:

«...Вільні птахи розсікають
простори,
Багато з них не сягнуть свого
далекого берега,
Але вони загинуть вільними».

Цей напис зроблено на кам'яній колоні, що височить у центрі міста — «пам'ятнику чудовому шведу», як його назвали в народі. В роки другої світової війни головний редактор однієї з гетеборгських газет Торгент Сегерстед у своїх статтях викривав і гостро засуджував фашизм. До Стокгольма не раз надходили істеричні телеграми Геббельса, але Сегерстед продовжував свою справу. Він очолив рух допомоги в'язням концтаборів та народам окупованих країн. Сегерстед помер скоро

після війни, і гетеборжці звели на його пам'ять колону...

— Обережно!

Цей вигук повернув мене до «поезії техніки й металу».

**„Поважайте
своїх... подруг!“**

Такий заклик можна зустріти скрізь у шведських школах. Щоб не вразити читача зненацька, я навмисне пропустив одне слово, бо перш, ніж привести цей заклик повністю, читача слід підготувати.

У Швеції я вперше побачив на екрані «короля рок-н-рола» Елвіса Преслі. Він уперто сіпав струни своєї гітари і, не знаю, чи добре, та в усякому разі досить голосно «співав» шалені ритми. Презирлива посмішка раз у раз кривила його обличчя, він паралітично сіпався всім тілом, руки витягав з кишень лише для того, щоб взяти гітару...

Я вийшов з кінотеатру — і з здивуванням помітив навколо себе — на сходах, у вестибюлі, на вулиці — сотні Елвісів. Та ж презирлива усмішка, та ж розслаблена хода, те ж недбале вбрання. На тротуарі стояли, розмовляючи, двоє дівчат. Троє хлопців з тупим виразом на обличчях простували на них — ніби то були не дівчата, не люди, а — повітря, фата-моргана. Дівчата розступились,

хлопці вільно пройшли, після чого ці двоє знову наблизились одна до одної і продовжували розмову, так, ніби нічого й не сталося.

Що це — випадкова брутальність, випадкова байдужість — чи прийнята тут норма взаємовідносин?

Це — спостереження. А от кілька цифр: на кожні 100 тисяч населення Швеції припадає щороку 186 злочинів, вчинених 15—17-річними підлітками, і 569 — молоддю у віці 18—20 років. «Американський спосіб життя» все більше поширюється на Швецію. Тисячі «Елвісів» швendraють вулицями міст та містечок, зухвало обіймаючи своїх «френд-герлс», тисячі інших шалено гасають вулицями й шосе на мотопедах, мотоциклах, автомашинх.

— Еротика та моторизація — ось нервові вузли життя нашої молоді. Ці вузли перебувають у стані постійного запалення. Але ми боремося проти цього,— говорили мені в Швеції.— Вихованням у нас займаються школа, церква й інші організації.

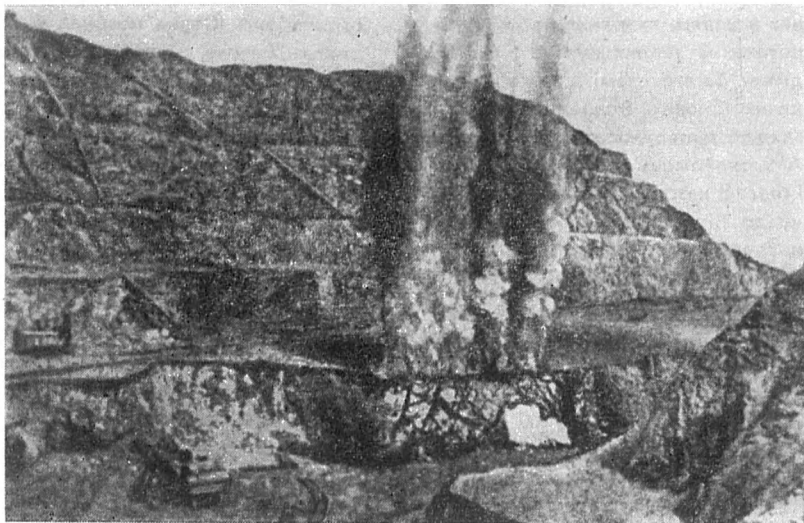
Я почав з школи.

— Як пройти до неї?

Двоє дівчаток — років 14—15 — не кидаючи цигарок — хорошою англійською мовою, сказали мені:

— Та ви ступайте за нами — ми
саме йдемо туди.

На порозі школи вони підфарбували губи, погасили цигарки об каблуки черевичків і, взявшись за



Могутні вибухи раз у раз лунають у Кіруні.

руки, підстрибуючи, побігли по сходах.

У школі мене перш за все почастували обідом — щоб я набрався сил і переконався, як чудово тут годують дітей. Потім водили по всіх приміщеннях: світлих, барвистих, просторих. Згодом запросили на урок історії і переконали в тім, що учні не плутають Польщу з Ліберією. Демонструючи сучасність, демократичність та науковість шведської шкільної системи, ознайомили з «програмою сексуального виховання». За цією програмою в 11—13 років учні одержують «загальні відомості», а в старших класах — відомості про венеричні захворювання та статеві збочення. А потім я побачив на стінах школи (не лише цієї) гасло: «Поважайте своїх вагітних подруг!»

„Найбільше місто світу“

Кіруну — місто на півночі країни — шведи називають «найбільшим містом світу». І це зовсім не іронія: площа Кіруни — 13 тисяч квадратних кілометрів, що майже дорівнює половині території Бельгії. Але жителів у цьому «величезному» місті лише 25 тисяч, що становить менше двох чоловік на квадратний кілометр. Кіруна дуже нагадує міста, що виникли в роки «золотої лихоманки» на Юконі та Клондайку.

Навколо шинків юрмляться молоді люди — в джинсах, заправлених у халяви хутряних чобіт, в коротеньких теплих куртках. Серед дівчат багато саамі в м'яких оленячих брюках. Вони пильним поглядом проводжають незнайомця. А незнайомиць вже минув шинки і газетні кіоски (куди там Клондайку до Кіруни!) з пістрявими порнографічними виданнями. Якщо в кіосках інших міст Швеції є в продажу і «звичайні» газети й журнали, то в Кіруні дістати їх майже неможливо.

Незнайомиць простує далі — до центру міста. Широкі вулиці, забудовані невеличкими дерев'яними котеджами. Проїжджа частина закритих і густо посипана піском. Кожна машина здійснює хмару куряви, що тріскотить на



Шведські хлопці змалку привчаються палити.

зубах, осідає на дахах будинків, сягаючи навіть покрівель кількох веж, що дивно виструнчилися серед хижок та халуп.

Якби я забажав об'їхати все місто на таксі, мені треба було б волідіти гаманцем багатого американського туриста. Тому я вирішив обмежитись «Кіруною-С», районом, де сконцентровані промислові підприємства, різні установи, торговельні заклади і — культура.

Промайнули котеджі, й за вікном автомобіля потяглася тундра. Потім знову з'явилися будинки. Але майже з кожної точки міста видно обидві відомі копальні залізної руди — Кірунавера й Луос-совера — дві масивні пологі гори. Раптом одна з них гримить серією вибухів, від яких помітно здригаються будівлі обабіч «вулиці». Ніхто не звертає на це жодної уваги, а водій таксі, не дивлячись на годинник, вимовляє: «10 годин 15 хвилин». Точно. Виявляється, по вибухах можна звиряти час. Без цих вибухів Кіруна не була б Кіруною. Власне, вони її породили: років 50 тому тут мешкало всього 300 жителів, а зараз лише в одних копальнях працює 4 тисячі робітників. Шість з половиною мільйонів тонн високоякісної руди дають щороку надра Кіруни. Запасів руди має вистачити на найближчі два сторіччя — отже Кіруна росте, забудовується, сюди тягнуться за високою оплатою ті, в кого грошей немає зовсім — і за екзотикою ті, в кого їх вдосталь. Щодня від туристичних бюро від'їжджають автобуси з людьми, яким конче треба «на власні очі» побачити найбагатші у світі поклади залізної руди. Автобуси зупиняються біля підніжжя Кірунавери. Далі

туристи ліфтами дістаються різних «горизонтів»: руду тут видобувають частково відкритим способом, і зовні гора здається надкушеною чиймись велетенськими щелепами; «зсередины» вона нагадує величезний кратер, в якому рухаються без упику залізничні платформи та гусеничні трактори.

Глибини Кіруни — для практичних людей, а небо — для поетів. У будь-яку пору дня тут спостерігається дивне видовище: по захмареному або чистому небу, чергуючись, тягнуться вздовж усього обрію паралельні кольорові смуги: найближче до землі — червона, вище — жовта, і далі — яскраво-блакитна. Вони мерехтять нереальним барвистим маревом.

...Коли напливають сутінки, на закудених, слизьких вулицях юрмиться молодь. Людський потік завихорюється біля барів та ресторанів, на перехрестях центральних вулиць та перед кінотеатрами. Дівчата зачіпають чоловіків, наче намагаються цим довести своє право на рівність у побуті «піонерів Дикого Заходу». Чоловіки здебільшого проходять байдуже, надаючи переваги незліченним автоматам-рулеткам, сподіваючись виграти великі гроші. Над натовпом — галас. І лише мешканці околиць — саамі — сновигають мовчки з прикипілими до вуст посмішками. Для них — окремі пансіонати, окремі шинки.

На центральних вулицях Стокгольма чи Гетеборга, в світлі неонових реклам важко уявити собі, що існує ще й інша Швеція — Кіруна, суворий і закурений край; завдяки якому так мальовничо виглядають головні вулиці цих великих міст.



МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

ПРЕЛЮДІЯ

До того, як відкрили Вестмінстерський міст, на місці нинішньої Кеннінгтон-роуд вилася лише покручена стежка. Після 1750 року від мосту проклали нову вулицю аж до самого Брайтона. Внаслідок цього Кеннінгтон-роуд, на якій пройшло майже все моє дитинство, прикрасилася будинками гарної архітектури, з ґратчастими балконами уздовж фасадів; із цих балконів мешканці могли свого часу спостерігати, як Георг IV прямує у своїй кареті до Брайтона.

Десь у середині дев'ятнадцятого століття більшість цих будинків втратила свою пишність — їх поділили на квартири й мебльовані кімнати. Деякі все-таки зберегли свій первісний вигляд і стали особняками лікарів, заможних торговців та зірок вар'єте. Недільного ранку перед дверима того чи того з цих будинків на Кеннінгтон-роуд можна було побачити гарного коника, запряженого в ресорну бідку; коник чекав на свого власника, актора, щоб одвезти його миль за десять звідси, у Норвуд чи Мертон, а потім доставити назад, зупиняючись на зворотньому шляху перед різними трактирами з такими назвами, як «Білий кінь», «Роги», «Кухоль».

Дванадцятирічним хлопчаком я частенько простоявав коло входу до «Кухля», дивлячись, як ці джентльмени вилазять із своїх кінних екіпажів і заходять до бару, де за традицією в неділю збиралася еліта вар'єте, щоб випити «по останній» перед обідом. Якими чепурними здавалися

вони в своїх картатих костюмах і сірих котелках, як сяяли діаманти на їхніх персях та булавках! В неділю трактир зачинявся о другій дня; завсіди один по одному виходили на вулицю; перші ніж розпрощатися, вони деякий час іще стовбичили перед входом, і я дивився на них, мов зачарований, лише зрідка пирскаючи від сміху, бо в деяких із них були вже надто кумедні манери.

Коли останній з них ішов нарешті геть, для мене наче сонце за хмари заходило. Я повертався на Паунолл-террес, 3, до старих, занедбаних будиночків, що стояли на задвірках Кеннінгтон-роуд, і підіймався хиткими сходами в нашу маленьку мансарду. Будинок справляв гнітюче враження, в ньому смерділо помиями і старою білизною.

Тієї пам'ятної неділі мати сиділа, втупивши очі у вікно. Коли я зайшов до кімнати, вона обернулася і посміхнулася. Кімната, площею, може, трохи більше як дванадцять квадратних футів, була тісна, задушлива, проте здавалася ще меншою, а похила стеля — ще нижчою, ніж була насправді. Під стінкою стояв стіл з купою немитих тарілок і чашок, в кутку до нижчої стінки придулилося старе залізне ліжко, яке мати пофарбувала білою фарбою. Між ліжком і вікном стояв маленький камін, а коло ліжка — старе розкладне крісло, на якому звичайно спав мій брат Сідней; з раз він перебував у далекому морському плаванні.

Тієї неділі кімната наша мала особливо непри-

вабливий вигляд, бо мати чомусь забула прибрати її. Таке траплялося дуже рідко — мати звичайно стежила за чистотою в кімнаті — вона була жвава молода жінка, якій не сповнилося ще й тридцяти семи років, і нашої жалюгідній мансарді ухитрялася надавати затишного вигляду. Особливо приємно було в нашій кімнаті зимового недільного ранку, коли я прокидався і мати приносила мені у ліжко сніданок: все довкола аж сяло чистотою, в каміні весело гуготів вогонь, пахав чайник, а перед каміновими ґратками стояла тарілка з тріскою чи оселедцем; мати підсмажувала грінки.

Та тієї неділі вона сиділа з байдужим, млявим виглядом, дивлячися у вікно. Мовчазна, загнана у свої думки вона сиділа коло вікна вже третій день. Я знав, що вона непокоїться за Сіднея, який був у далекому плаванні, і ми вже два місяці не мали від нього жодної вісточки; за несплату внесків у нас відібрали взятую напрокат швейну машину — єдине джерело злиднених материних заробітків (втім, це було вже не вперше). Я теж несподівано втратив «роботу» — уроки танців, за які одержував досі п'ять шилінгів на тиждень.

Я не відчував, що ми потрапили в скрутне становище, бо, власне, ми весь час жили в скруті; до того ж, я тоді ще був хлопчисько і не сушив собі голову всілякими турботами. Із школи я швидко біг додому, виконував материні доручення — виносив помий, ходив по воду, а потім поспішав до Маккарті і залишався в них до пізнього вечора, рятуючись від безнадійної убогості нашої мансарди.

Подружжя Маккарті приятелювало з матір'ю давно, ще з тих часів, коли вона виступала у вар'єте. Мешкали Маккарті в комфортабельній квартирі у багатому кварталі Кеннінгтон-роуд і були досить заможні люди — принаймні з нашої точки зору. У подружжя був син, Уоллі, з яким я грався до самих сутінок; потім мене запрошували лишитися в них на чашку чаю. В такий спосіб, умисно затягуючи ігри з Уоллі, я частенько прихитрявся у них повечеряти. Іноді місє Маккарті розпитувала мене, як ся має мати, цікавилася, чому останнім часом її ніде не видно. І я змушений був вигадувати що-небудь, бо відтоді, як маму спітало нещастя, вона рідко бачилася зі своїми друзями з театрального світу.

Певна річ, інколи я залишався вдома, і тоді мати заварювала чай та підсмажувала хліб на яловичому жирі — це були мої улюблені ласощі, — а потім з годинку читала мені — це в неї виходило чудово. І тоді я знову й знову радів, що я з нею, і розумів, що вдома мені може бути набагато краще, ніж у Маккарті.

І ось зараз, коли я увійшов до нашої кімнатки, мати обернулася й докірливо глянула на мене. Її вигляд боляче вразив мене: вона була худя й виснажена, в очах її застиг вираз страждання. Мене охопила невимовна туга, і я відчув, що в мені борються двоє бажань: залишитися вдома, з матір'ю, і — втекти світ за очі, геть звідси, щоб не бачити усіх цих мук.

Та за хвилину в погляді матері з'явилася вже апатія.

— Чому ти не йдеш до Маккарті? — спитала вона.

Я ледве стримував сльози.

— Я хочу залишитися з тобою.

Вона відвернулася й байдуже втупилася очима у вікно.

— Іди, іди до Маккарті й постарайся пообідати там — дома нема чого їсти.

Я відчув у її голосі прихований докір, але пропустив його повз вуха й невпевнено мовив:

— Ну, гаразд, я піду, якщо ти так хочеш.

Мати кволо всміхнулася й погладила мене по голові.

— Іди, іди.

І хоч я ще раз попросив у неї дозволу зостатися, вона наполягла на своєму. Я пішов з важким серцем, з відчуттям провини, залишивши матір на самоті в злидненій мансарді. Я тоді навіть не здогадувався, яке страшне лихо спіткає її за кілька днів...

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Я народився 16 квітня 1889 року о восьмій годині вечора на вулиці Іст-лейн, Уолуорта. Незабаром ми переїхали в Ламбет і оселилися в будинку на Уест-сквері, що виходить на Сейнт-Джорджіс-роуд. Як казала потім моя мати, перші роки мого дитинства минули щасливо. Жили ми не багато, але в достатку, в трьох із смаком обставлених кімнатах. Ось один з моїх найперших спогадів: щовечора, перед тим, як піти до театру, мати дбайливо клала мене й Сіднея в ліжко й залишала коло нас няньку. Для мене, малюка, якому минуло три з половиною роки, не існувало неможливих речей; якимось Сідней, старший од мене на чотири роки, показав мені фокус — «проковтнув» монетку, а потім видобув її з власної потилиці. Я й собі вирішив це зробити — поклав півпенні в рот і проковтнув. Матері довелося викликати лікаря.

Повертаючись із театру, вона завжди залишала для нас з Сіднеем на столі ласощі — слоїні тістечка або цукерки — щоб, прокинувшись, ми не здіймали галасу, бо вранці вона любила довго спати.

Мати, миловида жінка, якій тоді не минуло ще й тридцяти років, з фіолетово-синіми очима й довгим, мало не до п'ят, ясно-каштановим волоссям, виступала у вар'єте. Ми з Сіднеем дуже любили її. І хоч вона не була велика красуня, ми вважали, що вродливішої за неї жінки немає у всьому світі. Згодом, через багато років, ті, що знали матір, казали мені, що вона була приваблива й чарівна і постійно викликала до себе симпатію. Великою втіхою для неї було в неділю причепурювати нас перед прогулянкою: Сіднея вона вдягала в ітонську курточку й довгі штани, мене — в синій вельветовий костюм і рукавички такого ж кольору. З якою гордістю ми дефілювали вздовж Кеннінгтон-роуд!

Лондон був дуже статечний у ті часи. Ритм його життя був досить повільний: навіть вагони конки на Вестмінстер-брідж-роуд рухалися якимось статечно, і статечно розверталися на крузі кінцевої зупинки біля мосту. Ми мешкали на Вестмінстер-брідж-роуд. Чепурні крамниці, ресторани й мюзик-холи створювали привітну атмосферу. Крамниці фруктів на розі навпроти мосту тішила око барвистими пірамідами з апельсинів, яблук, груш та бананів і яскраво відрізнялася на тлі сірого, урочистого парламентського палацу по той бік Темзи.

Такий був Лондон мого дитинства, моїх перших настроїв та вражень: картини весняного Ламбета, тривіальні епізоди й пригоди, поїздки з матір'ю на другому поверсі кінного омнібуса, під час яких я намагався вловити бузкову галузку; різноколірні квитки — жовтогарячі, голубі, рожеві й зелені, що вкривали тротуари коло зупинок омнібуса й конки; рум'яні дівчата-квітникарки на розі коло Вестмінстерського мосту, що зв'язують своїми спритними пальцями бутоньєрки й загортають їх у тремтливе листя папороті та позолочену фольгу; вологий запах свіжополитих троянд, який чомусь навівав на мене невиразний сум: схожі одна на одну неділі, блідолиці батьки й ма-

тері та діти, що поважно крокують Вестмінстерським мостом з іграшковими паперовими вітряками й різноколірними повітряними кульками в руках; товстопузі пароплавчики, що повільно нахилили свої труби, пропливаючи під мостом. Уся ця буденність, мені здається, і вплинула на формування моєї душі.

І, звичайно, речі в нашій вітальні: власність матері — портрет Нелл Гуїн¹, який мені не подобався; високі глени на комоді, які дратували мене; маленька кругла музична шкатулка з емальованою кришкою й зображенням ангелів у хмарах, яка водночас і подобалася мені, і трошки лякала. Зате іграшкове крісло, яке мати купила мені за шість пенсів у циганів, я дуже любив, бо завдяки йому почував себе власником, а це було досить приємне почуття.

Пам'ятаю деякі «епічні» моменти: одвідини з матір'ю Королівського Акваріуму², виступи циркачів, атракціон «Вона» — голова жінки, яка всміхається у полум'ї, щасливий квиток за шести-пенсовик. Пам'ятаю, як мати піднімала мене на руках, щоб я зміг витягти з бочки з тирсою пакунок-сюрприз із цукеркою-свистком, який не свистів, та іграшковою рубіновою брошкою. Пам'ятаю поїздку до Кентерберійського мюзик-хола, а також те, як я сидів у червоному плюшовому кріслі й дивився на батьків виступ...

Пам'ятаю, як уночі, загорнутий у плед, в екіпажі, запряженому четвіркою коней, я їхав з материними друзями до театру, як радісно мені було від їхніх жартів і сміху, як сурмач голосними трелями свого різьбленого співця про те, що ми їдемо по Кеннінгтон-роуд, як ритмічно бряжчала зброя й кокали копита коней.

Потім щось сталося. Десь так через місяць чи, може, навіть через кілька днів після цієї поїздки я раптом зрозумів, що в стосунках матері з довколишнім світом не все гаразд. Матері не було вдома протягом усього ранку, а потім вона повернулася, разом із своєю подругою, страшенно чимось схвилювана. Я грався на підлозі й раптом почув над собою схвилювані голоси, пристрасні вигуки матері. Вона плакала, повторюючи знову й знову: Армстронг сказав це, Армстронг сказав це, Армстронг справжній негідник! Хвилювання її було таке сильне й таке незвичне для мене, що я розплакався, і матері довелося взяти мене на руки й поносити, аж поки я не заспокоївся. Лише через кілька років я зрозумів, що сталося того дня. Мати повернулася з суду, де, згідно її позову, розглядали відмову мого батька утримувати своїх дітей. Але суд мало чим допоміг матері. Батьковим адвокатом був Армстронг.

Я не пам'ятаю тих часів, коли батько жив з нами. Він також був актором вар'єте. Спокійний, задумливий, з карими очима, він за словами матері, скидався на Наполеона. Батько вважався дуже хорошим актором, мав гарний голос — чистий баритон. Навіть у ті часи він заробляв досить значну суму — сорок фунтів на тиждень. Та все лихо було в тому, що він забагато пив, і це, як казала мати, призвело до їхнього розлучення.

В ті часи акторові вар'єте важко було залишатися непитушим, бо алкогольні напої продавалися в усіх театрах, і після виступу він, як цього вимагала традиція, мусив іти до театрального бару й там випивати з глядачами. Деякі театри одержували від барів більші прибутки, ніж од касових зборів, і багатьом зіркам платили великі гроші не стільки за їхню гру, скільки за те, що переважну частину свого заробітку вони залиша-

ли в театральному барі. Таким чином, алкоголь загубив багатьох акторів, і серед них мого батька. Він помер від алкогольного отруєння, коли йому було тридцять сім років.

Мати завжди згадувала про нього з нотками гумору й суму в голосі. Напиваючись, батько шаленів, і одного разу, коли він запив, мати втекла з компанією друзів у Брайтон. Розлючений батько надіслав їй телеграму: «Що це ти задумала? Відповідай негайно!» Мати відповіла: «Бали, вестрки й пікніки, любий!»

Мати була найстаршою в родині. Її батько Чарлз Хілл, чоботар, походив з графства Корк в Ірландії. В нього були рожеві, мов яблука, щокки, кучма сивого волосся й пишна борода. На схилі віку його скрутив ревматизм. Далися ознаки переходу на болотах під час повстання ірландських націоналістів. Кінець кінцем він оселився в Лондоні, відкрив майстерню для лагодження взуття на Іст-лейн, в Уолуорті.

Бабуся моя була напівциганка. Цей факт був родинною таємницею, і його старанно приховували. Дівоче прізвище її було Сміт. Я пам'ятаю її як невисоку на зріст жваву стареньку леді, що завжди зустрічала мене надзвичайно лагідно. Вона померла, коли мені не було ще й шести років. З дідом вона розлучилася, а з якої причини ні він, ні вона не казали. Але тітка Кейт розповідала, що винен у цьому був традиційний «трикутник»: дід застав її з коханцем.

Підходити до нравів нашої родини зі стандартною міркою було б так само безглуздо, як совати у кип'яток термометр. Маючи такі задатки, обидві гарненькі дочки чоботаря дуже рано покинули батьківський дім і подалися на сцену.

Тітка Кейт, матирана молодша сестра, також була акторкою — вона грала здебільшого у водевілях; але ми з Сіднеєм майже не знали її, бо вона дуже рідко з'являлася у нас. Тітка Кейт відзначалася гарненькою зовнішністю й гарячим темпераментом. З матір'ю вона не дуже ладнала, і її рідкі візити звичайно закінчувалися сварками.

Мати у вісімнадцять років втекла до Африки з чоловіком середніх літ. Згодом вона часто розповідала нам про цей період свого життя: розкішні плантації, слуги, верхові коні.

Того року в неї народився Сідней. Мені казали, що Сідней — син лорда, і коли йому сповнилося двадцять один рік, він одержить спадщину — дві тисячі фунтів; це і радувало, і дратувало мене.

Мати довго не затрималася в Африці, повернулася до Англії й вийшла заміж за мого батька. Я не знаю, як і чим закінчилася її африканська пригода, але коли злидні надто дошкуляли нам, я докоряв їй за те, що вона одмовилася від такого чудового життя. Вона у відповідь сміялася й казала, що була тоді дуже молода й нічого ще не розуміла.

Які почуття зв'язували її з батьком, я так і не дізнався, але вона без гіркоти згадувала про нього, і цей факт наводить мене на думку, що справжньої, великої любові між ними не було. Іноді вона говорила про нього з теплотою в голосі, а іноді з осудом розповідала, як він пив і яким тоді ставав жорстоким. Якось, коли я трохи підріс, сердячись за щось на мене, вона сказала: «Тебе чекає те, що й твого батька».

Вони з батьком зналися ще до того, як мати подалася в Африку. Вони кохали одне одного й разом виступали в ірландській мелодрамі під назвою «Шамус О'Брайен». В шістнадцять років мати виступала в головній ролі. Під час гастрольного туруне вона познайомилася з якимось лордом середнього віку і втекла з ним в Африку. Коли вона повернулася до Англії, батько поми-

¹ Англійська акторка XVII століття

² Будинок розваг у тогочасному Лондоні, де, крім атракціонів, відбувалися виступи гастролерів. (Прим. автора).

рився з нею й вони одружилися. Я народився через три роки.

Не знаю, що ще, крім пияцтва, спричинилося до цього, але через рік після мого народження вони розлучилися. Мати не домагалася аліментів. Вона була хороша акторка, заробляла двадцять п'ять фунтів на тиждень і могла забезпечити і себе, і своїх дітей. Лише коли її спіткало лихо, вона звернулася по допомогу до суду.

В той час її дедалі більше почало непокоїти горло. Вона ніколи не могла похвалитися сильним голосом і від найменшої простуди захворювала на ларингіт, який тривав тижнями. Але мати мусила виступати, і голос її ставав усе гіршим. Іноді під час виступу, коли вона співала, він раптом зривався у неї, а то й зовсім зникав, переходив на шепіт, і тоді публіка починала сміятися, свистіти. Безнастанний страх позначився на її здоров'ї, в неї розладналися нерви. Внаслідок усього цього її перестали ангажувати, і незабаром вона фактично залишилася без роботи.

Саме те, що вона не могла вже співати, й привело мене на сцену — в п'ятирічному віці. Мати звичайно брала мене з собою до театру, бо не хотіла залишати мене на самоті в мебльованих кімнатах. Вона виступала тоді в Олдершоті, в поганенькому театрі, що розважав головним чином солдатів. Публіка там при найменшій нагоді здійснювала глузливий регіт, свистіла. Для акторів Олдершот був справжнісіньким пеклом.

Пам'ятаю, я стояв за лаштунками, коли голос у матері зненацька зірвався й перейшов на шепіт. В залі почали сміятися, нявчати. Спочатку лунали поодинокі вигуки, і я не зовсім розумів, що це коїться. Та галас дедалі наростав, і матері кінець кінцем довелося піти зі сцени. Вона прийшла за лаштунки дуже засмучена й почала сперечатися з управляючим. Той бачив колись, як я виступав перед материними друзями, й сказав, щоб випустили на сцену мене замість неї.

Я пам'ятаю, як у цьому сум'ятті він вивів мене на сцену і, щось пояснивши публіці, пішов геть. Тоді перед вогнями рампи, перед обличчями, що плавали в тютюновому диму, я під аккомпанемент оркестру, який не зміг одразу настроїтися на мій ключ, заспівав добре відому в той час пісню «Джек Джонс».

Не встиг я проспівати й половину пісні, як на сцену посипалися дощем монети. Я одразу ж перестав співати й оголосив, що спочатку зберу монети, а потім співатиму далі. Це викликало вибух реготу. Управляючий вийшов на сцену з хусточкою в руках і теж почав збирати гроші. Я вирішив, що він хоче залишити їх собі, й поділився своїми побоюваннями з публікою. Всі зареготали ще голосніше, особливо коли управляючий пішов зі сцени, і я підозріливо попрямував слідом за ним. Я продовжив свій виступ, лише коли переконався, що він віддав гроші матері. На сцені я почував себе як удома: розмовляв із залом, танцював і наслідував різних акторів, у тому числі й свою матір. Виконуючи ірландську маршову пісню з матиного репертуару, я удав, ніби в мене теж зірвався голос, і був надзвичайно здивований тим враженням, яке це справило на публіку. В залі реготали, підбадьорювали мене й знову почали кидати монети. А коли мати вийшла на сцену, щоб забрати мене, її поява викликала бурю оплесків. Це був мій перший виступ на сцені й останній — для матері.

Коли доля грає людським життям, вона зовсім забуває про співчуття і справедливість. Так поведлася вона і з моєю матір'ю. Голос у неї так і не відновився. Хоч мати й була обачливою і заощаджувала гроші, проте їх незабаром не стало, так само як не стало її коштовностей і деяких інших особистих речей, котрі вона застала, щоб

якось прожити, все ще сподіваючись, що голос у неї відновиться.

Ми тим часом переїхали з трьох кімнат у дві, а потім в одну. Наше майно тануло з кожним днем, злидні дошкуляли дедалі дужче.

Мати звернулася до релігії, сподіваючись, очевидно, що всевишній відновить її голос. Вона регулярно відвідувала відправи в церкві Крайстчерч на Вестмінстер-брідж-роуд і щонеділі примушувала мене вислухувати органну музику Баха та проповіді преподобного Ф. Б. Майєра, чий пристрасний і драматичний голос приглушено відлунював під склепінням, немов човгання ніг, сповнюючи мене болісним нетерпінням. Але його проповіді все-таки чимось зворушували паству, бо я зніяковіло іноді помічав, як мати крадькома втирала сльози.

Відтоді, як мати почала ходити до церкви, вона рідко бачилася із своїми друзями з театру. Цей світ для неї щез, і від нього залишилися тільки спогади. Нам здавалося, що ми весь час жили в злиднях. Відрізок часу в один рік здавався нам вічністю. Ми не бачили ніякого провітання. Роботу було знайти важко, тим паче матері, в якій не було ніякого фаху. Маленька, тендітна і вразлива жінка, вона змушена була вести непосильну боротьбу за існування в ту вікторіанську епоху, коли багатство й бідність доходили до крайностей, коли жінкам з бідніших класів не залишалося іншого, як найматися на заводи, де з них гнали сто потів. Іноді їй удавалося влаштуватися нянькою, але це бувало дуже рідко й тривало недовго. Колись мати шила собі театральні костюми й орудувала голкою, як справдешня кравчиха; і тепер це давало їй можливість заробляти кілька шилінгів на тиждень — вона шила парадним. Але цього ледве вистачало, щоб ми не померли з голоду. Через батькове пияцтво його ангажементи ставали дедалі нерегулярнішими, а разом з ними й десятишилінгова допомога, яку ми мали одержувати від батька раз на тиждень.

На цей час мати вже розпродала майже всі свої речі і нарешті настала черга її скрині з театральними костюмами, хоча вона страшенно не хотіла розлучатися з ними, все ще сподіваючись, що в неї відновиться голос і вона повернеться на сцену. Іноді, шукаючи що-небудь, вона відчиняла скриню, і ми бачили гаптовану сукню чи перуку й просили надягти їх. Пам'ятаю, як мати одного разу насадила на голову суддівську перуку, накинула мантию й заспівала своїм, тепер слабким, голосом популярну колись пісеньку, яку склала сама.

Потім вона з дивовижною легкістю пускалася в граціозний танець, зовсім забувала про своє шитво, виконувала для нас інші популярні колись пісеньки й танці, співала й танцювала доти, доки не падала од знемоги. Потім мати поринала в спогади й показувала нам старі афіші. На одній з них було написано:

**НЕЗРІВНЯННА ВИКОНАВИЦЯ!
ГРАЦІОЗНА Й ТАЛАНОВИТА
ЛІЛІ ХАРЛЕЙ
ВЕСЕЛІ Й СЕРІОЗНІ КУПЛЕТИ, ПЕРЕВТІ-
ЛЕННЯ, ТАНЦІ.**

Мати виконувала перед нами не тільки свої водевільні ролі, але й наслідувала інших акторів.

Вона безпомилково вгадувала, хто з її колег був наділений справжнім талантом. Незалежно від того, йшлося про Еллен Террі¹, чи про Джо Елвіна з мюзик-холу, мати пояснювала нам, у чому полягає їхня майстерність. Вона чудово знала театр і розмовляла про нього так, як може

¹ Відомо тогочасна драматична акторка

розмовляти людина, що безтямно любить свій фах.

Ми опинилися на дні суспільства, а за цих обставин дуже легко було втратити навички літературної мови. Але мати не піддавалася впливові оточення, весь час стежила за тим, як ми розмовляємо, виправляла нас і втовкмачувала нам, що ми не належимо до цього світу.

Наші справи дедалі гіршали, і я в свій дитячий наївності, часом докоряв матері за те, що вона не повертається на сцену. Вона усміхалася й відповідала, що той світ, який показують на сцені, — фальшивий і що в ньому дуже легко можна забути про господа. Проте щоразу, згадуючи про театр, вона забувалася і в голосі її починало бриніти натхнення. Після цих спогадів вона поринала в мовчанку й сиділа, не підводячи голови, над своїм шитвом, а мене огортав сум. Помітивши це, мати починала мене втішати.

Наближалася зима. Сідней остаточно обносився, і мати пошила йому пальто із свого старого вельветового жакета. Рукава жакета, в червону й чорну смужку, були зібрані в буфи на плечах. Мати зробила все можливе, щоб хоч трохи приховати буфи, але це їй майже не вдалося. Сідней плакав, надягаючи пальто:

— Що про мене подумають у школі хлопці?

— Хай думають, що хочуть, — відповіла мати. — А крім того, пальто виглядає на тобі досить аристократично.

Мати вміла чудово переконувати — Сідней і досі не може зрозуміти, як він погодився носити це пальто. Але він його носив — і через це пальто, а також материні черевики на високих підборах (підбори, певна річ, зрізали), йому не раз доводилося битися у школі з хлопцями. Мене ж, одягненого в червоні материні рейтузи, хлопці називали «Сер Френсіс Дрейк»¹.

В цей скрутний період матір все більше почала мучити мігрень, і вона змушена була цілими днями лежати в темній кімнаті з примочками з чайного листу на очах. У Пікассо був голубий період, а в нас сірий — ми жили на милостину добродійних парафіян, одержуючи талони на суп і пакунки з подачками. Сідней продавав після уроків газети — це все ж таки була допомога. Але у всякій кризі настає кульмінаційний момент. У даному разі він виявився щасливим.

Одного дня, коли мати вже одужувала, але ще не зняла пов'язки з очей, Сідней вбіг до затемненої кімнати, кинув на ліжку газети й вигукнув:

— Я знайшов гаманець!

Він віддав гаманця матері. Розкривши його, мати побачила купку срібла й мідяків. Одрозумівши, що вкривши його, вона збуджено відкинулася на подушки.

Сідней продав у омнібусах газети. На даху одного з них, на порожньому сидінні, він помітив гаманець. Миттю, наче зовсім випадково, він впустив на нього газету, потім підібрав її разом з гаманцем і швиденько вискочив з омнібуса. На пустирі, за дошкою з афішами, він розкрив його й побачив усередині срібні й мідні гроші. Як він розповідав нам згодом, серце підстрибнуло у нього в грудях. Не рахуючи монети, він закрив гаманець і припустив додому.

Трохи опанувавши себе, мати витрусила гроші на ковдру. Але гаманець усе ще був важкий. Виявилося, що в ньому є внутрішня кишеня! Мати відкрила її й побачила сім золотих соверенів. Ми невимовно раділи. Адреси в гаманці, слава богу, не було, отже докори сумління мучили матір не дуже. Хоч на її зблідлому обличчі й відбилася співчуття до людини, яка загубила

гроші, проте цей вираз швидко щез: мати повірила, що це сам господь послав нам гаманець.

За тиждень мати видужала, і ми поїхали на відпочинок у Саутенд-он-Сі, причому мати одягла нас у все нове.

Коли я вперше побачив море, воно зачарувало мене. Я спускався до нього крутою, залитою сонцем вулицею. Море здавалося мені величезним і живим страховищем, що повисло в повітрі й от-от накинеться на мене. Ми роззулися всі троє й почалапали мілиною. Коли тепла морська вода огорнула мої ступні, а потім і кісточки, коли я відчув під ногами м'який пісок, мене поійняло почуття незвіданої насолоди.

Який чудовий був цей день! Шафрановий пляж з рожевими й блакитними відерцями й дерев'яними лопатками, різноколірними тентами й парасольками, вітрильники, що весело сковзали по легких, грайливих хвилях, перекинуті на бік човни на березі, пахощі водоростей та смоли... Я й досі з захопленням згадую цю картину.

1957 року я знову відвідав Саутенд, але даремно шукав там ту круту вулицю, з якої вперше побачив море — вона безслідно зникла. Лише на околиці міста збереглася купка будинків із старими вивісками на крамницях, що віддалено нагадала мені колишнє рибальське селище, мов минуле — можливо, тому, що там пахло водоростями й смолою.

Як пісок у пісочному годиннику, гроші незабаром скінчилися, і для нас знову настали тяжкі часи. Мати намагалася знайти іншу роботу, але марно. Становище дедалі ускладнювалося. Ми не сплатили чергових внесків за швейну машинку, і в матері її забрали. Аліменти — десять шилінгів на тиждень — батько теж перестав присилати.

Мати у відчай звернулася до нового адвоката, але той, не бачачи в цій справі ніякої перспективи на винагороду, порадив матері попросити описки в Ламбетській муніципальній раді й примусити в такий спосіб батька платити за наше утримання.

Іншого виходу для матері з її підірваним здоров'ям і двома неповнолітніми дітьми не було. Отож вона й вирішила, що ми всі троє мусимо переїхати до Ламбетського робітного дому.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Хоч ми з Сіднеєм і знали, що перспективи життя в робітному домі не такі то вже й відрадні, але коли мати сказала нам, що ми туди переберемось, ми все ж таки зраділи — нарешті ми здихаємось нашої затхлої мансарди! Але по-справжньому знання того, що відбувається, я зрозумів лише в той день, коли ми переступили поріг робітного дому. Тільки тоді переді мною розкрилася сумна безвихідність нашого становища — там нам довелось розлучитись: матір повели в одному напрямку, до жіночого корпусу, а нас із Сіднеєм — у другому, до дитячого корпусу.

Я добре пам'ятаю той гіркий сум і той біль, що огорнули мене, коли мати увійшла до кімнати побачень в приютській одежі. Який у неї був розгублений і безпорадний вигляд! За тиждень вона встигла дуже постаріти й змарніти, але обличчя її радісно засіяло, коли вона помітила нас із Сіднеєм. Ми заплакали; мати теж не втрималася, і по її щоках покотилися великі сльози. Та нарешті вона опанувала себе, ми сіли на грубо збиту лаву й поклали руки йї на коліна, а вона почала ніжно гладити їх. Наші коротко підстрижені чубчики викликали в неї усмішку, мати втішливо погладила нас, кажучи, що незабаром ми

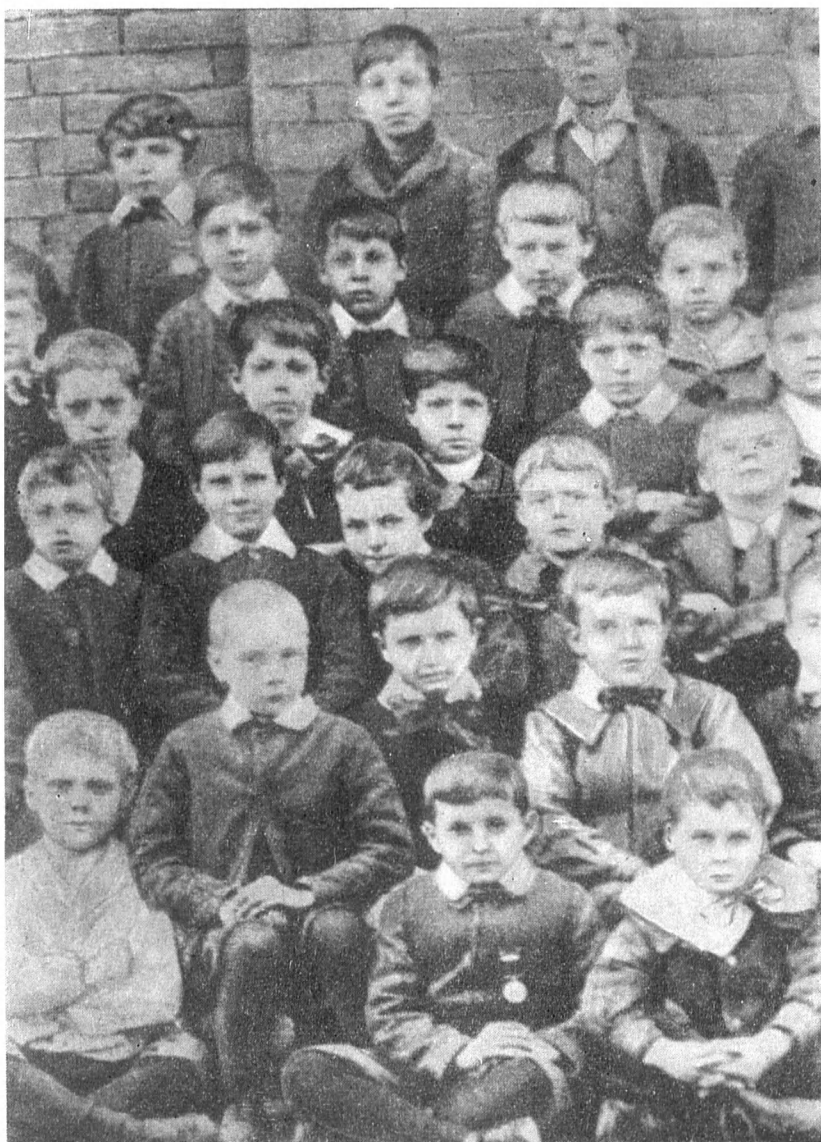
¹ Англійський мореплавець другої половини XVI століття. Здійснив після Магеллана кругосвітню подорож, брав участь у розгромі «непереможної» іспанської армади.



Моя мати.



Мій батько.



У кеннінгтонській школі, коли мені було сім з половиною років (третій ряд, у центрі).

Мій брат, коли йому було сімнадцять років.



всі знову будемо разом. З кишені свого фартуха вона дістала пакуночок із цукерками, які купила в крамниці робітного дому; одна з сестер милосердя попросила матір виплести їй мереживні манжети і заплатила за це. Після того, як ми розсталися, Сідней довго не міг заспокоїтися і весь час сумно повторював: «Як вона змарніла!»

Ми з Сіднеєм швидко звикли до життя в робітному домі, але почуття смутку довго не покидало нас. Якихось яскравих спогадів про цей період у мене не залишилося, я тільки пам'ятаю, що завжди з нетерпінням чекав того часу, коли всі ми, діти, зберемося за довгим обіднім столом у теплій, затишній їдальні. Головував за столом постійний мешканець робітного дому, джентльмен років сімдесяти п'яти, з аристократичною зовнішністю, рідкою білою борідкою й сумними очима. Він висловив побажання, щоб я сидів поруч з ним, бо був найменший і, до того, як мене постригли, мав кучеряве волосся. Він називав мене своїм грумом і казав, що коли я виросту, то настиму циліндр з кокардою й сидітиму на задку його екіпажа, згорнувши на грудях руки. За виявлену мені честь я пройнявся до нього любов'ю. Але за кілька днів серед нас з'явився ще менший од мене хлопчик і ще кучерявіший — і зайняв місце поруч літнього джентльмена, бо, як примхливо пояснив старий, перевага завжди надається найменшому й найбільш кучерявому.

Через три тижні нас перевели з Ламбетського робітного дому до Гануелльської школи для сиріт і бідних дітей, розташованої приблизно за дванадцять миль від Лондона. Подорож туди була справжньою радістю, бо нас везли у хлібному фургоні; до того ж, нам до деякої міри пощастило, бо місцевість навколо Гануелла була чудова — алеї каштанів, поля досягаючої пшениці й фруктові сади, віття яких гнулося од ваги плодів. Відтоді запах свіжої після дощу землі завжди нагадував мені про Гануелл.

Нас не відразу пустили до школи, а деякий час потримали в ізоляторі, перевіряючи наше здоров'я й розумові здібності. Це пояснювалося тим, що в школі, де навчається триста-чотириста учнів, хвора дитина загрожувала б здоров'ю інших, а також страждала б і сама.

Перші дні я почував себе самотнім і нещасним, бо в робітному домі я знав, що десь поруч мати, і думка ця втішала мене, а тепер нас, здавалось, розділяло багато-багато миль. Після випробного періоду в ізоляторі нас із Сіднеєм перевели до школи, але розлучили — Сіднея записали до старшого класу, а мене — до малюків. Ми спали в різних корпусах і тому рідко бачилися. Мені тоді зaledве минуло шість років, і я ходив, мов у воду опущений. Особливо моторошно було в мене на душі літніми вечорами, під час молитви, коли, стоячи в нічній сорочці навколішках серед палати разом з іншими двадцятьма хлопчиками, я дивився крізь вузькі вікна на вечірнє небо й хвилясте пасмо горбів і, почувавши себе покинутим, усіма забутих, хрипко підтягував розладнаному хоріві:

*О, будь зі мною; сутінки спадають,
Темрява гусне й морок підступає:
Я безпорадний; тож з'явись мені допомогти,
О, господи, моя єдина втіха — ти.*

Туті моїй не було меж. І хоч я не розумів псалму, його мелодія і вечірні сутінки зовсім пригнічували мене.

Та через два місяці сталася радісна несподіванка — за клопотанням матері нас відчислили із школи й знову перевезли до Лондона, до Ламбетського робітного дому. Мати чекала нас коло воріт у своїй одежі. Вона подала прохання про наше звільнення лише тому, що хотіла провести день зі своїми дітьми, з тим, щоб через кілька годин, проведених разом, повернутися ще того самого дня назад; для матері, яка жила в робіт-

ному домі, ця хитрість була єдиною можливістю побачитися з нами.

Коли нас приймали до робітного дому, одяг у нас забрали й пропарили; тепер його нам повернули невипрасуваним. Отже, виходячи за ворота робітного дому, мати і ми з Сіднеєм мали дуже незavidний вигляд. День тільки-но починався, і нам не було куди йти, отож ми попрямували до Кеннінгтонського парку — за милію звідти. В хусточці у Сіднея було зав'язано дев'ять пенсів. За кілька пенсів ми купили півфунта вишень і провели весь ранок у Кеннінгтонському парку — сиділи на лаві й ласували вишнями. Сідней підібрав газету, зіжмакав її, обв'язав мотузкою, і ми всі пограли «в м'яча». Опівдні ми зайшли до кав'ярні й за решту грошей купили булочку, копчене оселедця й дві чашки чаю, які поділили на трьох. Після цього ми повернулися до парку, мати сіла на лаві й узялася за своє плетиво, а я й Сідней знову почали гратися.

Надвечір ми попрямували назад, до робітного дому. По дорозі мати зауважила: «Ми встигнемо якраз на чай». Начальство було надзвичайно обурене з нашого повернення, бо всі процедури доведеться повторити з самого початку: пропарити наш одяг тощо, та й до того ж, знову протягом певного часу протримати мене з Сіднеєм у робітному домі перед відправкою до Гануелла, що, в свою чергу, дозволяло нам додатково бачитися з матір'ю.

Цього разу ми провели у Гануеллі майже рік — рік, який значно вплинув на формування мого характеру, рік, в якому я почав ходити до школи й навчився писати своє прізвище — «Чаплін». Це слово зачарувало мене і, як мені здавалося, дуже мені пасувало.

Гануелльська школа складалася з двох відділень — одне для хлопців і друге для дівчат. В суботу в лазні купали малюків, і робили це старші дівчата. Мені тоді, певна річ, не було ще й семи років, і щоразу під час цих процедур я страшенно соромився; мене витирала чотирнадцятирічна дівчина, і потребу підкорятися їй я вважав ганебною необхідністю.

Коли мені сповнилося сім років, мене перевели до початкової школи, де навчалися діти віком од семи до чотирнадцяти років. Тепер я мав право брати участь у всіх міроприємствах для дорослих школярів — муштрі, фізкультурних вправах і регулярних, двічі на тиждень, прогулянок поза школою.

Хоч у Гануеллі нам було непогано, проте ми почували себе там дуже нещасними. Смуток підстерігав нас на кожному кроці; він ховався за деревами обабіч путівців, якими нас — сотню хлопців, вишикуваних у колону по два, — вели на прогулянку. Як ненавидів я ці прогулянки і села, через які ми проходили, і людей, що втрищали на нас очі! Для них ми були вихованцями «розплідника бовдурів» — так вони називали нашу школу.

Наш майданчик для ігор займав приблизно акр вимощеної кам'яними плитами землі. Навколо нього стояли одноповерхові цегляні будинки, в яких містилися контори, склади, медичний диспансер, кабінет дантиста і хлопчачий гардероб. В темному закутку, утвореному цими спорудами, було окреме маленьке приміщення, і при мені там деякий час сидів в ув'язненні чотирнадцятирічний хлопець, відчайдушний сміливець. Він зробив спробу втекти із школи, вилізши крізь вікно третього поверху на дах, а коли вихователі кинулися ловити його, почав кидати в них камінцями й каштанами.

За серйозні провини такого роду хлопчаків карали щоп'ятниці в гімнастичному залі — великому похмурому приміщенні з високою стелею й канатами для лазіння під стіною. Вранці у п'ят-

ницю двісті-триста хлопців віком од семи до чотирнадцяти років строем заходили до залу й шикувалися по військовому в формі букви П. А в глибині залу, за довгим, як у солдатській їдальні, столом, стояли порушники, очікуючи суду й покарання. Перед столом, трохи праворуч, чорніла схожа на мольберт рама із шкіряними зашморгами для рук на верхній перекладці; тут висіли й березові різки.

Хлопця, що чимось завинив, клали долілиць на довгу лаву. Один наглядяч зв'язував йому ноги й притискав їх до лави, а другий висмикував сорочку хлопцеві із штанів і задирав її йому на голову.

Капітан Гіндрам, відставний морський офіцер, що важив фунтів двісті, стояв наготові, закривши одну руку за спину, а в другій тримаючи тростину завтовшки у великий палець дорослої людини й завдовжки в чотири фути. Примірявшись, він повільним і драматичним жестом підніс тростину високо вгору і з свистом опускав її. Видовище було жахливе, і, як правило, дехто із хлопців у строю зомлівав і падав на підлогу.

Мінімальне покарання становило три удари, максимальне — шість. Якщо хлопчаків доставали більше, ніж три удари, вони кричали нелюдським голосом. Втім, іноді вони зловісно мовчали або неприємно мліли. Несчастого хлопчачка відносили вбік і клали на гімнастичну мату; там він звивався щонайменше десять хвилин; потім біль вщухав, і на сідницях виступали три широченні рожеві смуги.

Покарання різками виглядало інакше. Після трьох ударів наглядячі під руки відводили винного до лікарні.

Бували хлопці радили ніколи не заперечувати своєї провини, навіть якщо ти нічого не накоїв, бо інакше, мовляв, коли доведуть, що ти таки винен, то тебе чекає максимальне покарання. Звичайно хлопцям просто бракувало слів до виправдання.

Пригадую перше покарання, якого я був свідком; як закалатало моє серце, коли до залу увійшло шкільне начальство. За столом стояв той самий сміливець, котрий намагався втекти із школи. Він був такий низенький, що над столом виділилися тільки його плечі й голова. В нього було худе, вилицювате обличчя й великі очі.

Директор школи урочисто прочитав обвинувальний акт і запитав:

— Визнаєш себе винним чи ні?

Сміливець мовчки дивився перед собою; тоді його підвели до рами і, оскільки він був надто низький і руки його не досягали до зашморгів, під ноги йому поставили ящик з-під мила. Він дістав три удари різками, після чого його відвели до лікарні.

У четвер на майданчику для ігор лунали звуки горна, і ми всі замирилися на місці в різних позах, наче статуї, а капітан Гіндрам вигукував у мегафон прізвища тих, хто в п'ятницю має з'явитися на екекцію.

Одного четверга я із здивуванням почув своє прізвище. Я навіть уявлення не мав, за що мене збираються карати. Але я не злякався, навпаки, відчув навіть щось схоже на радісний трепет — можливо, тому, що це робило мене центральною постаттю нової драми. В день суду я вийшов із шеренги. Директор оголосив:

— Тебе обвинувачують у тому, що ти намагався підпалити вбиральню.

Нічого такого я не робив. Якись хлопці палили клаптик паперу на кам'яній долівці вбиральні, і я нагодився на це, але участі у їхній витівці не брав.

— Визнаєш себе винним чи ні? — запитав директор.

Схвилюваний і спонукуваний якоюсь невідомою для мене силою, я випалив:

— Визнаю.

Коли мене привели до лави й тричі вперішили по сідницях, я відчував не обурення й не образу, а збудження, — збудження людини, з якою трапилася якась небезпечна пригода. Біль був такий різкий, що мені аж дух перехопило; але я навіть не скрикнув, і коли мене поклали очунювати на мату, я торжествував.

Сідней напередодні чергував на кухні й нічого не знав аж до тієї хвилини, коли його в строю ввели до гімнастичного залу і він з подивом та жахом побачив над столом мою маківку. Потім він розповідав мені, що під час покарання плакав від люті.

Молодший брат у ті часи, як правило, називав старшого «мій малюк» — це звучало гордо й давало почуття якоїсь безпеки. Іноді я бачився зі своїм «малюком» Сіднеєм, коли виходив з їдальні. Чергуючи на кухні, він непомітно совав мені щедро намащений бутерброд, і я ховав його за пазуху, а потім ділився з ким-небудь. Сідней дбав про мене не тому, що ми голодували, а тому, що масло було для нас розкішшю. Та незабаром цьому настав кінець, бо Сідней вступив на «Ексмаут» — учбовий корабель.

Коли хлопчиків у робітному домі сповнювалося одинадцять років, йому надавали право вибору: вступити до армії або на службу в флот. Якщо хлопець обирав флот, то його посилали на «Ексмаут». Певна річ, вихованців до цього не примушували, але Сідней хотів стати моряком, отож він залишив мене в Гануеллі самого.

Для дітей зачіска — невід'ємна частина їхнього «я», і вони гірко плачуть, коли їх уперше стрижуть; незалежно від того, яке в них волосся — рівне чи кучеряве — вони ставляться до цієї процедури так, наче їх позбавляють часточки власного «я».

В Гануеллі спалахнула епідемія стригучого лишаю, і оскільки хвороба ця дуже заразна, то вражених нею дітей відправляли в ізолятор, який містився на другому поверсі над майданчиком для розваг. Часто, дивлячись угору на вікна, ми помічали за ними нещасних хлопчиків з начисто поголеними й змощеними йодом головами; вони з сумом спостерігали за нашими іграми. Вигляд у них був жахливий, і ми з огидою дивилися на них.

Тому-то, коли якимось медичною сестрою зупинилася за моєю спиною в їдальні і, розгорнувши волосся в мене на маківці, заявила: «Лишай!», я голосно заридав.

Лікування тривало кілька тижнів, здавалося, йому не буде кінця-краю. Голову мою поголили і змазали йодом, і я ходив, обв'язавши її хусточкою, немов збирач бавовни. Знаючи, з якою зневагою ставляться до нас хлопці, що бавилися внизу, з вікна я не виглядав.

В ізоляторі мене навідала мати. Їй в якийсь спосіб удалося залишити робітний дім, і тепер вона робила все можливе, щоб ми знову зажили однією сім'єю. Її поява втішила мене. У неї був такий свіжий і приємний вигляд, що мені стало соромно за свою неохайну зовнішність, за поголену й змазану йодом голову.

— Вибачте йому, в нього брудне обличчя, — сказала медична сестра.

Мати засміялася, пригорнула мене й поцілувала.

Невдовзі Сідней покинув «Ексмаут», а я — Гануелл, і ми знову стали жити з матір'ю. Вона найняла кімнатку в районі Кеннінгтонського парку і деякий час утримувала сім'ю зі свого заробітку. Та це тривало недовго — незабаром ми знову опинилися в робітному домі. Причиною цьо-

го було те, що мати знову залишилася без роботи, а батька перестали ангажувати. Протягом цього короткого проміжку часу ми переїжджали з однієї злидненої кімнатки до іншої; це нагадувало гру в шашки — останній хід доводилося робити назад, до робітного дому.

Оскільки ми мешкали вже в іншій парафії, нас відіслали до іншого робітного дому; я і Сідней потрапили до норвудської школи, набагато похмурішої за гануеллську; зелень там здавалася темнішою, дерева — вищими. Може, краєвид там був і величніший, зате атмосфера — абсолютно безрадісна.

Одного дня, коли Сідней грав у футбол, дві медсестри викликали його з поля й повідомили, що мати збожеволіла і що її відправили в дім для божевільних у Кейн-Хіллі. Сідней мовчки вислухав цю звістку і, не зреагувавши на неї, повернувся на поле догравати. Лише коли гру було закінчено, він забився в темний куток і заридав.

Коли Сідней сказав мені, що сталося, я не заплавав, але мене охопив розпач. Навіщо мати зробила це? Мати, така весела й бадьора, — як вона могла збожеволіти? Думки мої плуталися, і мені чомусь здавалося, що вона навмисне втратила розум і покинула нас напризволяще. У відчай мені ввижалося, що мати, не зводячи з мене свого тужливого погляду, повільно віддаляється у якусь туманну порожнечу.

Офіційно нас повідомили про це за тиждень, а також про те, що згідно з постановою суду, батько повинен узяти нас з Сіднеєм під своє опікунство. Я зрадів цій перспективі. Я бачив батька лише двічі в житті — вперше на сцені, а вдруге — на вулиці, на Кеннінгтон-роуд, коли він ішов назустріч з якоюсь жінкою. Я зупинився і вступився в нього очима, інстинктивно відчувши, що це йде мій батько. Він підкликав мене до себе й спитав, як мене звуть. Підсвідомо зрозумівши всю драматичність ситуації, я відповів з удавано невинним виглядом:

— Чарлі Чаплін.

Він переглянувся із своєю супутницею, поліз у кишеню й дав мені півкрони. Я мовчки побіг додому і, прибігши, сказав матері, що бачив свого батька.

І ось тепер ми мали жити в нього. Як би там не було, Кеннінгтон-роуд ми добре знали, і вона зовсім не здавалася нам такою чужою і похмурою, як Норвуд.

У хлібному фургоні нас одвезли на Кеннінгтон-роуд, 287, до будинку, біля якого я зустрів колись свого батька. Двері відчинила та сама жінка, що була тоді з ним. Вдягнена вона була неохайно і дивилася на нас неспривітно, але зовнішність у неї була досить приваблива — струнка фігура, губи соковиті, великі й сумні очі; їй було приблизно років тридцять. Звали її Луїза.

Виявилося, що містера Чапліна немає вдома. Після звичних формальностей і численних підписів, чиновник передав мене й Сіднея Луїзі, і вона повела нас нагору, на другий поверх. Увійшовши до вітальні, ми побачили, що на підлозі грається гарненький хлопчик років чотирьох, з великими темними очима й густим кучерявим волоссям. Це був син Луїзи — мій зведений брат.

Батькова сім'я мешкала в двох кімнатах; хоч вікна у передпокої були великі, проте світло пробивалося крізь них, мов з-під води. Як і сама господарка, все тут мало сумний вигляд — і шпалери на стінах, і меблі, а прикриті скляним ковпаком опудало щуки, яка ковтає іншу, майже таку ж велику щуку, — з її пащі стирчала лише голова жертви, — виглядало просто жахливо.

В другій кімнаті Луїза поставила для мене й Сіднея ліжко, але воно було для нас замале. Сід-

ней сказав, що він може спати у вітальні на канапі.

— Ти спатимеш там, де тобі звелють, — відповіла Луїза.

Після цього запала гнітюча мовчанка, і ми повернулися до вітальні.

Луїза прийняла нас без ентузіазму, і в цьому не було нічого дивного. Ми звалилися, мов сніг на голову, до того ж ми були для неї зовсім чужі.

Ми сиділи мовчки й дивилися, як Луїза накриває на стіл.

Раптом вона звернулася до Сіднея:

— Ти міг би не сидіти, згорнувши руки. Іди набери вугілля в цеберко. А ти, — це вже стосувалося до мене, — побіжи до крамниці, що за рогом, і купи на шилінг солонини.

Я охоче побіг, бо Луїза й уся атмосфера в кімнаті почали гнітити мене і я навіть шкодував уже, що ми приїхали сюди.

Батько прийшов додому трохи згодом і добродушно привітався з нами. Він одразу зачарував мене. За столом я стежив за кожним його рухом, дивився, як він їсть і як тримає в руці ніж, коли ріже м'ясо. Потім на протязі багатьох років я копіював кожен його жест.

Коли Луїза сказала батькові, що ліжко Сіднеєві замале, він запропонував, щоб Сідней спав у вітальні на канапі. Ця перемога Сіднея настроїла проти нього Луїзу, і вона відтепер ставилася до брата з неприхованою антипатією. З найменшого приводу вона скаржилася на нього батькові. Безперечно, Луїза була людиною важкої вдачі, проте слід віддати їй належне — вона жодного разу не те що не вдарила мене, але навіть не погрожувала, і якщо я боявся її, то тільки тому, що вона вороже ставилася до Сіднея. До того ж, Луїза багато пила, і це посилювало мій страх перед нею. Напившись, вона поводитися надзвичайно безглуздо: з п'яною посмішкою весь час заглядала у вічі своєму гарненькому ангелочкові-сину, а той у відповідь грубо лаявся. Не знаю чому, але я так і не зміг налагодити з цим хлопцем контакту. Хоч він і був мій зведений брат, проте я не пам'ятаю випадку, щоб ми перекинулися з ним хоча б одним словом — звичайно, тут слід зважити на те, що я був майже на чотири роки старший за нього. Іноді п'яна Луїза годинами сиділа, втупившись очима в одну точку, і коли я бачив її в цій позі, мене охоплював невимовний жах. Але Сідней майже не звертав на неї уваги; він узяв собі за звичку повертатися додому пізно ввечері. Я ж змушений був бігти додому одразу ж після уроків, щоб виконувати різні Луїзині доручення.

Луїза віддала нас до школи на Кеннінгтон-роуд, і ходити туди було для мене хоч і не особливо радісною, та все ж таки розвагою, бо в товаристві інших дітей я не počував себе так самотньо. В суботу уроки закінчувалися раніше, але я ніколи не чекав цього дня з нетерпінням, бо мені доводилося раніше повертатися додому і я змушений був мити підлоги й чистити ножі; до того ж у суботу Луїза неодмінно напивалася. Я чистив ножі, а вона пила зі своєю подругою і, п'яніючи, ставала дедалі сердитішою та похмурішою. Зрештою вона починала голосно скаржитися на свою гірку долю, на те, що вона мусить дбати про мене й Сіднея.

— Оцей, — показувала вона на мене, — ще нічого, а той другий — справжній негідник, йому місце в тюрмі. До того ж, він зовсім не син Чарлі!

Ця її ненависть до Сіднея страшенно гнітила мене, я з важким серцем забирався в ліжко і довго не міг заснути, мене душили сльози жалю. Мені не було ще й восьми років, але ці дні були найдовші й найсумніші в моєму житті.

Іноді ввечері в суботу, охоплений неймовірною тугою, я чув за вікнами спальні веселі звуки концертино, вигуки хлопців, хихотіння дівчат. Слухаючи їхні бадьорі, життєрадісні пісні, я почував себе ще самотнішим і думав, що всім байдуже до мого нещастя; та коли, віддаляючись, музика змовкала, я шкодував, що більше нічого не чую. Іноколи попід вікнами проходив вуличний торговець, вигукуючи назви своїх товарів. Один із них з'являвся на нашій вулиці кожного вечора, і мені здавалося, що він вигукує: «Владарюй, Британіє!», але насправді він продавав устриці. З трактиру, що містився через три будинки, долинав п'яний спів завсідників. Вони горлали нудну, сентиментальну пісню, яка була тоді в моді:

*В ім'я того, що було, покінчимо з нашою
сваркою,
В ім'я того, що було, скажи, що ти забув
і вибачив.*

*Життя надто коротке для чвар,
Серця надто дорогі, щоб їх розбивати,
Давай потиснемо руки й будемо друзями
В ім'я того, що було.*

Ця пісня мене нітрохи не зворушувала, але вона звучала акомпанементом до мого безрадісного настрою і заколисувала мене.

Пізно повертаючись додому, а це траплялося мало не щодня, Сідней перед тим, як лягти спати, робив наскок на комірчину. Це розлючувало Луїзу, і одного вечора, напившись, вона увійшла до кімнати, зібрала з Сіднея ковдру й зажадала, щоб він забирався геть. Для Сіднея це не було несподіванкою, і він, засунувши під подушку руку, видобув звідти саморобний кинджал.

— Тільки підійдіть до мене, я на місці простромлю вас цією штукою! — крикнув він.

Луїза злякано поздакувала.

— Боже, цей негідник хоче вбити мене!

— Так, — заявив Сідней, — я вб'ю вас! — У голосі його позвучали драматичні нотки.

— Ну, зажди, хай приїде додому містер Чаплін!

Але «містер Чаплін» дуже рідко приходив додому. Втім, я пам'ятаю один суботній вечір, коли Луїза й батько напилися і всі ми чомусь сиділи у вітальні власниці будинку, на першому поверсі — там були також хазяйка і її чоловік. В ясчорному світлі лампи обличчя батька здавалося мертво-блідим, він був у поганому настрої й щось бурмотів собі під ніс. Зненацька він сунув руку в кишеню, вийняв пригорщу монет і жбурнув їх на підлогу. Золоті й срібні монети розкотилися навсєбіч. Ефект був надзвичайний. Ніхто навіть не ворухнувся. Хазяйка сиділа, накупившись, але я помітив, що краєчком ока вона стежить за золотим совереном, який закотився в найдальший кут, під крісло; я також стежив за ним. Усі сиділи нерухомо, і я вирішив, що його треба підняти; слідом за мною хазяйка та всі інші почали збирати гроші так, щоб батько, який грізно стежив за ними, бачив кожен їхній рух.

Якось у суботу, повернувшись із школи, я не застав нікого вдома. Сідней, як звичайно, грав десь у футбол, що ж до Луїзи та її сина, то хазяйка сказала, що вони пішли кудись іще вранці. Спочатку я зрадів, бо це означало, що мені в цей день не доведеться мити підлогу і чистити ніж. Я став чекати, але вони все не поверталися, і в душу мою почала закрадатись тривога. Що, коли вони покинули мене напризволяще? Сутеніло, і я все палкіше бажав, щоб вони нарешті повернулися. Що з ними сталося? Кімната здавалася мені похмурою і непривітною, лякала порожнеча. Крім того, мені почав дошкуляти голод; зазирнувши в комірчину, я побачив, що там нічого немає. Неспроможний далі сидіти в порожній квартирі, я вибіг надвір і почав блукати вулицями,

дивився голодними очима в кухонні вікна їдалень, на паруючі шматки смаженої яловичини й свинини, на золотисто-коричневу картоплю з підливою. Потім я став спостерігати, як вуличні знахарі продають свої товари. Це було цікаве видовище, і на деякий час я зовсім забув про свій голод.

Додому я повернувся вночі. Постукав, але ніхто не озвався. Вдома нікого не було. Я стомлено вийшов на вулицю й сів скраєчку на тротуарі. Знесилений, голодний, я подумав, де може бути Сідней. Наближалася північ, і вулиця поступово безлюдніла, на ній залишилось лише кілька бродяг. Світло у вітринах почало гаснути, і тепер світилися тільки вікна аптеки та трактирів. Мені стало моторошно.

І в цю мить озвалася музика. Яка вона була прекрасна! Музика линула з дверей трактиру «Уайт Гарт», лунко розлягаючись по безлюдній вулиці. Це була пісня «Жимолость і бджілка», і виконували її справді віртуозно — на гармонії й кларнеті. Я ніколи до того не чув такого досконалого музичного твору, ця мелодія була така гарна, весела й бадьора, така тепла й радісна! Я забув про своє лихо і, перетнувши вулицю, підійшов до музикантів. Гармоніст був сліпий, на місці очей у нього виднілися западини, а кларнетист мав злобне обличчя алкоголіка.

Та пісня скоро скінчилася, й музиканти пішли геть; після цього ніч стала ще сумнішою. Знесилений голодом і втомою, я знову поплентав додому. Мені вже було однаково — є там хто-небудь, чи нема. І раптом у темряві я помітив, що з протилежного боку хтось наближається до будинку. Це була Луїза. Попереду неї біг її хлопець. Я злякано побачив, що вона якось неприродно накуляє й заточується. Спочатку я подумав, що з нею стався нещасний випадок і вона пошкодила собі ногу, та потім зрозумів, що вона просто дуже п'яна. Досі я ще ні разу не бачив, щоб п'яні так хиталися. Зваживши на цей її стан, я вирішив, що найкраще буде триматися від неї якнайдалі, і зачекав, поки вона не зникла в дверях. За кілька хвилин прийшла хазяйка, і я зайшов разом з нею. Та коли я почав навшпиньках підніматися темними сходами, сподіваючись непомітно пробратися до свого ліжка, Луїза, похитуючись, вийшла на площадку.

— Якого дідька ти сюди йдеш? — сказала вона. — Це не твій дім!

Я застиг на місці.

— Сьогодні ти тут не ночуватимеш. З мене досить, ви мені всі остогидли. Забирайтеся геть! І ти, і твій брат! Хай ваш батько про вас дбає!

Не вагаючись ні хвилини, я обернувся, збіг сходами вниз і вийшов на вулицю. Втому як рукою зняло. Колись я чув, що батько вчащає до трактиру «Куїнс Гед», який стояв на Принсезроуд, приблизно, за півмилі від нашого будинку, і попрямував тепер туди, сподіваючись знайти його там. Та я зустрів його по дорозі — він ішов додому, і чорна постать його вирізнялася у світлі вуличного ліхтаря.

— Вона не пускає мене, — заплакав я, — вона п'яна.

Батько теж ішов нетвердою ногою.

— Я й сам не дуже тверезий, — відказав він мені.

Я спробував запевнити його, що він помиляється.

— Ні, я п'яний, — скрушно пробурмотів він.

Відчинивши двері, батько зайшов до вітальні й мовчки зупинився, грізно втупившись поглядом у Луїзу. Вона стояла коло каміна, ледь тримаючись на ногах.

— Чому ти не впустила його? — запитав на-решті батько.

Вона глянула на нього мутними очима й промимрала:



Ламбетський робітний дім.



На другому поверсі цього будинку на Кеннінгтон-роуд, 287, ми з Сіднеєм жили у батька й Луїзи.



Будинок на Паунолтеррес, 3, де ми жили з матір'ю.

Завулок коло бойні й засолювального заводу, де ми жили з матір'ю після того, як вона вийшла з божевільні.



— Ти теж можеш забиратися під три чорти! Забирайтеся всі геть!

Батько раптом схопив важку щітку для одяжі й щосили жбурнув нею в Луїзу. Щітка влучила їй у щок, очі в Луїзи закотилися, і вона гепнула на підлогу, немов тільки цього й чекала.

Батьків учинок приголомшив мене; через отакі спалахи люті я втрачав до нього повагу. Що було далі, я майже не пам'ятаю. Здається, незабаром прийшов Сідней, батько поклав нас обох спати і після цього пішов з дому.

Згодом я дізнався, що того ранку батько і Луїза посварилися. Батько хотів, щоб вона провідала його брата, Спенсера Чапліна, власника кількох трактирів у Ламбеті. Луїза, яка гостро переживала невизначеність свого становища, не любила відвідувати батькових родичів. Отож він пішов до них сам, а вона, щоб помститися йому, провела день в іншому місці.

Луїза любила батька. Навіть я, хлопчисько, помічав це. І батько, я певен у цьому, любив її. Про це свідчило чимало фактів. Нерідко він бував з нею ніжний і лагідний. Якщо напередодні батько не напивався, то в неділю вранці він сівдав разом з нами й розповідав Луїзі про водевільні сценки, у яких він виступав, а також про своїх колег, а ми сиділи, захоплено слухаючи його. Я не зводив з батька очей, жадібно фіксуючи кожен його жест. Одного разу, будучи у веселому настрої, він обв'язав голову рушником і став ганятись за мною навколо столу, вигукуючи:

— Я турецький султан!

Близько восьмої години вечора, збираючись до театру, батько випивав шість сирих яєць з портвейном. З цього, власне, і складався його постійний денний раціон, бо він майже не їв важких страв. Додому він приходив дуже рідко, і то здебільшого для того, щоб проспиритися після п'ятниці.

Одного разу до Луїзи з'явилися представники «Товариства захисту дітей від жорстокості». Вони пояснили свою появу тим, що одного разу полісмен знайшов нас із Сіднеєм на вулиці о третій годині ночі — ми спали коло жаровні нічного сторожа. Тієї ночі Луїза була б не пустила нас додому, якби не полісмен, який примусив її відчинити двері.

А через кілька днів, — батько саме був на гастролях у провінції, — Луїза одержала листа, в якому повідомлялося, що наша мати вийшла з божевільні. А ще за день чи за два хазяйка постукала до нас у двері й заявила, що коло нарядних дверей мене й Сіднея чекає якась жінка.

— Це ваша мати, — сказала Луїза.

Ми на мить розгубилися. Потім Сідней, а слідом з ним і я, кинулися сходами вниз, в материні обійми. Щасливо усміхаючись, мати ніжно пригорнула нас до себе...

Луїза й мати не захотіли бачити одна одну, отже мати чекала внизу, поки ми з Сіднеєм збирали свої речі. Прощаючись з Луїзою, ми забули про свої образи й кривди — більш того, Луїза розсталася з нами дуже тепло й навіть побажала Сіднею щасливої дороги.

Мати найняла кімнату в одному з глухих завулків за Кеннінгтон-кроссом, коло гейвордського засолювального заводу, де нестерпно тхнуло кислим. Але кімната коштувала порівняно недорого, а головне — ми знову були разом! Здоров'я в матері покращало, і ми швидко забули, що вона ще зовсім недавно хворіла.

Як ми жили в той період, я майже не пам'ятаю. Однак я не пригадую якихось особливих труднощів чи складних проблем: десять шилінгів од батька надходили майже щотижня, і мати, звичайно, знову взялася за шитво, відновивши стосунки з добродішними парафіянами.

Та все ж таки трапився один епізод, який яскраво запам'ятався мені. В кінці нашого завулка була бойня, й повз наш будинок щодня гнали на заріз овець. Якось одна віця вискочила з отари й кинулася тікати, викликаючи у перехожих сміх. Люди почали ловити її, спотикалися, падали. Я радісно верещав, дивлячись, як мечеться охоплена жахом тварина, її стрибки вдавалися мені дуже кумедними. Та коли віцю схопили й потягли до бойні, моїм очам відкрилася вся трагедія того, що сталося, і я з плачем кинувся до матері.

— Вони уб'ють її! Вони її уб'ють! — кричав я. Ясний весняний день і комічна гонитва за віцею надовго закарбувалися в мій пам'яті; я і зараз думаю, чи не ліг цей епізод в основу моїх майбутніх фільмів, де комічне й трагічне творять єдине ціле.

Школа відкрила мені нові обрії: історію, поезію, природознавство. Але деякі предмети все-таки були дуже прозаїчні й нудні, особливо арифметика: додаючи й віднімаючи, я бачив у думці клерка й касовий апарат, і мені здавалося, що єдина користь, яку може принести ця наука — це навчитися стежити, щоб тобі правильно давали здачу.

Історія була нескінченним переліком підступностей і насильств, розповідей про те, як убивали королів і як королі, в свою чергу, вбивали своїх дружин, братів та племінників; географія складалася з карт, поезія — із вправ для зміцнення пам'яті. Уроки пригломшували мене відомостями й фактами, які мене загалом дуже мало цікавили.

Коли б у мене був хороший учитель, який розпалював би мою цікавість до кожного предмета, будив мій розум і вимагав од мене не зубрячки, а польоту фантазії, коли б він захоплював мене арифметичними головоломками й картами романтичних подорожей, навчив розбиратися в історичних подіях, прищеплював любов до поезії, я, можливо, став би вченим...

Вийшовши з божівільні, мати знову почала будити мій інтерес до театру. Вона прищепила мені віру в те, що я наділений талантом. Та лише десь перед різдвом, коли в школі почали готувати виставу «Золушки», мені захотілося продемонструвати перед іншими те, чого вона мене навчила. З якоїсь причини мені не дали ролі, і в душі я заздрив, щасливцям, відчував, що міг би грати краще од будь-кого з них. Я критикував нудну, позбавлену натхнення гру учасників вистави. Бридким сестрам Золушки, наприклад, бракувало запалу, вони зовсім не здавалися комічними й вимовляли свої репліки із завченою, школярською інтонацією, до того ж, якимсь неприємним фальцетом. Як би я хотів зіграти роль однієї з цих бридких сестер і показати їм, що таке справжня гра! Втім, мене зачарувала дівчина років чотирнадцяти, яка грала роль Золушки. Вона була гарна собою, добре вихована, і я таємно закохався у неї. Але для мене вона була недосяжна — як за віком, так і через те, що належала до заможної сім'ї.

Отже, у виставі «Золушки» ніщо не сподобалося мені, за винятком красуні-дівчини, чия поява на сцені щоразу примушувала болісно стискатися моє серце. Я тоді, звичайно, навіть і гадки не мав, який тріумф випаде на мою долю через два місяці, коли мене водитимуть із класу в клас, щоб кожен учень міг почути, як я декламую вірш «Кіт тітоньки Прісілли». Цей смішний вірш мати прочитала у вітрині газетного кіоску, і він їй так сподобався, що вона переписала його й принесла додому. Під час перерви я продекламував вірш одному з хлопців. Містер Рід, наш учитель, випадково почув мою декламацію і так захопився, що після перерви звелів мені прочитати «Кота» перед усім класом. Мої товариші реготали до сліз. Сла-

ва про мене пішла по всій школі, і наступного дня мені довелося обійти всі класи, — і хлопців, і дівчат, і в кожному продекламувати вірша.

Хоч я вже виступав перед публікою, — замість матері, коли мені було всього п'ять років, — проте я лише тепер по-справжньому відчув, що таке слава. До школи мене тепер просто тягло. Ще недавно я був нікому не відомий, неспіливий хлопчисько, — і раптом я опинився в центрі уваги вчителів та учнів. Я навіть почав краще вчитися. Та незабаром мені довелося покинути школу, щоб приєднатися до трупи танцюристів під назвою «Вісім ланкаширських хлопців».

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Батько добре знав хазяїна трупи містера Джексона й переконав матір, що для моєї сценічної кар'єри це буде добрий початок, а для неї — деяка матеріальна підтримка: я там харчуватимусь і матиму дах над головою, а вона щотижня одержуватиме півкрони. Спочатку мати вгадалася, але, познайомившись із містером Джексонем та його родиною, погодилася.

Містеру Джексону було за п'ятдесят. Колись він учителював в одній із ланкаширських шкіл. Всі четверо його дітей — троє синів та дочка — тепер виступали в програмі «Вісім ланкаширських хлопців». Як вірний син римсько-католицької церкви, містер Джексон після смерті першої дружини звернувся до своїх дітей за порадою щодо нового шлюбу. Друга дружина містера Джексона віком була трохи старша за нього. Про те, як саме вони одружились, він розповідав нам вельми благочестиво. Він вмістив у одній з газет об'яву, що хоче одружитися, і отримав понад триста листів з пропозиціями. Помолившись богу, щоб той допоміг йому, містер Джексон розпечатав лише одного листа, авторкою якого і була майбутня місіс Джексон. Свого часу вона теж учителювала і, — бог немовби почув його молитву, — теж була католичкою.

Місіс Джексон не могла похвалитися надзвичайною вродою, не можна було назвати її і приємною. Наскільки я пам'ятаю, її довгасте бліде обличчя було страшенно худе, його вкривали численні зморшки. Їх вона, очевидно, завдячувала тому, що подарувала містерові Джексону дитину, будучи жінкою вже не першої молодості. Втім, обов'язки дружини місіс Джексон виконувала зразково: вона хоч і годувала в той час немовля, проте докладала чималих зусиль, допомагаючи чоловікові в керівництві трупом.

Її версія їхньої любовної історії дещо відрізнялася від версії містера Джексона. Вони листувалися, але ні разу не бачились до самого весілля.

Коли вони залишилися віч-на-віч у вітальні, а решта членів родини чекала в сусідній кімнаті, містер Джексон сказав: «Кращої за вас я і не бажую»; вона чесно призналася, що дотримується такої ж самої думки. Закінчуючи свою розповідь, вона бундючно заявляла нам, хлопчикам:

— Але я навіть сподіватись не могла, що одразу ж стану матір'ю восьми дітей.

Найстаршому синові містера Джексона було шістнадцять, наймолодшому — дванадцять років, а дочці — дев'ять; вона носила хлоп'ячу зачіску, бо танцювала в трупі замість хлопчика.

Щонеділі вони всі вирушали до католицької церкви. Оскільки, крім мене, протестантів у трупі більше не було, я почував себе дуже самотнім і через це іноді разом з усіма ходив до церкви. Якби це не суперечило релігійним переконанням моєї матері, мене дуже легко можна було б на-

вернути до католицтва, бо мені не лише припав до вподоби містицизм цієї релігії, а й вельми подобалися прикрашені квітами та освітлені свічками маленькі саморобні вітари з гіпсовою дівою Марією. Хлопчики ставили їх у кутку нашої спальні й, проходячи повз них, щоразу ставали навколішки.

Через шість тижнів я танцював не гірше, ніж інші учасники трупи. Проте мені вже сповнилося вісім років, і я значно втратив свою самовпевненість. З'явившись уперше перед глядачами, я зрозумів, що таке сценічний переляк. Я насилу переставляв ноги. Минуло кілька тижнів, перш ніж я зміг виконувати сольні номери, як і решта членів трупи.

Мене не дуже приваблювала перспектива танцювати чечітку в складі трупи з восьми осіб. Як і інші її члени, я мріяв про самостійні виступи — не тільки заради грошей, а й тому, що відчував інтуїтивно: це принесе мені більшу втіху. Я волів стати юним коміком, але для цього потрібні були витримка і вміння виступати самому перед публікою. Перше, над чим я задумався, була ідея змінити роль танцюриста на роль коміка.

Я мріяв про парний виступ у костюмах комічних волоцюг і розповів про це одному з наших хлопчиків. Ми одразу ж вирішили стати партнерами. То була наша потаємна мрія. Ми домовилися, що назвемо свій номер «Брістол і Чарлін — волоцюги-мільйонери» й виступатимемо в бакенбардах та з величезними діамантовими персями. Ми врахували все до найменших деталей, з тим щоб програма була не лише цікава, а й давала збір. Шкода, що її нам так і не вдалося здійснити.

Публіці подобались «Вісім ланкаширських хлопців», бо, як казав містер Джексон, ми зовсім не схожі були на дітей-акторів. Він хвалився, що ми ніколи не вживаємо гриму і що наші щокви рожеві од природи. Якщо перед виставою хтось із нас був блідий, містер Джексон наказував йому щипати щокви. Однак, коли протягом одного вечора нам доводилось виступати у двох чи трьох вар'єте, ми часто забували про цей його наказ і виходили на сцену стомлені та пригнічені. Проте це тривало лише доти, поки ми не помічали, що за лаштунками стоїть містер Джексон і, промовисто усміхаючись, показує на своє обличчя. На наших устах блискавично розквітали усмішки.

Під час турне по провінції ми в кожному місті протягом тижня ходили до школи, що, звичайно, не дуже поглиблювало мою освіту.

На різдво нас запрошували на ролі котів та собак у пантомімі про Золушку, що йшла в лондонському цирку. В ті часи це був ще зовсім новий цирк, вишукано прикрашений і надзвичайно пишний, який являв собою щось середнє між вар'єте і циркум. Підлога манежу опускалася, його заливали водою, й тут грали різні хитромудрі балетні вистави. Колона за колоною, на манеж виходили гарненькі дівчатка в блискучих скафандрах і зникали під водою. Коли під воду спускалася остання з дівчат, на манеж у брудному смокінгу й шапоклію виходив з вудочкою в руці славнозвісний французький клоун Марселін. Він сідав на складаний стілець, розкривав величезний футляр для ювелірних виробів, чіпляв на гачок брильянтове кільце й закидав вудочку. Невдовзі він наживлював на гачок інші коштовності (дешеві браслети). Поступово футляр порожнів. Раптом у Марселіна починало клювати, він комічно корчився, змагаючись із вудочкою, і зрештою витягував з води маленького дресированого пуделя, який повторював усе, що робив Марселін.

Увесь Лондон був у нестямі від комедійного хисту Марселіна, який водночас і смішив, і зачаровував. Мені дали маленьку комічну роль у сцені на кухні — роль кота. Марселін задкував од

собаки й падав мені на спину, коли я пив молоко. Марселін завжди нарікав, що я недостатньо вигинаю спину і йому боляче падати. Я був одягнений у костюм кота зі здивованою мордочкою. Під час першої ранкової вистави для дітей я став позаду собаки й почав принохуватись до неї. Коли глядачі зареготали, я обернувся, здивовано глянувши на них і підморгнувши одним оком, потягнувши для цього за мотузочок. За мить із залу за лаштунки прибіг адміністратор і почав мені жваво жестикулювати. Але я його не помічав. Обнявши собаку, я почав нюхати просценіум, а потім підняв ногу. Публіка зареготала, очевидно, тому, що коти цього ніколи не роблять. Нарешті я помітив жестикулювання адміністратора і, виробляючи антраша, зник за лаштунками під бурхливі оплески залу.

— Щоб ти більш ніколи цього не робив! — зашекало сказав адміністратор. — Через тебе лорд-камергер¹ закриє театр!

«Золушка» користувалась у публіки надзвичайним успіхом, і хоч номер Марселіна не мав нічого спільного із сюжетом, саме він і приваблював глядачів. Через кілька років Марселін, виступаючи в нью-йоркському цирку, теж став сенсацією сезону. Втім, коли цей цирк закрили, про Марселіна всі швидко забули.

Приблизно 1918 року на гастролі до Лос-Анжелоса приїхав трьохаренний цирк «Рінглінг Бразерс», в трупі якого виступав і Марселін. Я сподівався, що його ім'я з'явиться на афішах, і був приголомшений, коли побачив, що він бігає по величезній арені разом з іншими клоунами. Великий актор зовсім загубився у вульгарній екстравагантності трьохаренного цирку.

Після вистави я пішов до нього у вбиральню, аби поновити наше знайомство, й нагадав, що виступав разом з ним у лондонському цирку — грав роль кота. Але він реагував на мою появу дуже мляво. Навіть грим не зміг приховати, що він перебуває у похмурому настрої, що його охопило якесь меланхолійне заціпеніння.

Через рік він укоротив собі віку в Нью-Йорку. В газетах з'явилося невеличке повідомлення про те, що, почувши постріл, сусід Марселіна знайшов його мертвим — він затис у руці пістолет, а поряд награвала пластинка «Місячне сяйво і троянди».

Багато хто з уславлених англійських коміків накладав на себе руки. Чудовий комічний актор Т. Е. Данвіл, зайшовши якось до бару, почув, як хтось сказав:

— Він уже старий.

Того ж дня Данвіл застрелився.

Один з найвідоміших англійських коміків Марк Шерідан застрелився в публічному парку Глазго, бо ніяк не міг налагодити контакт із глядачами цього міста.

Френк Койн, з яким я виступав в одній із програм, людина лагідної вдачі, був комедійним актором веселого буфонадного хисту.

Якось уранці він вирішив покататись з дружиною на своїй ресорній двоколці. Вийшовши на вулицю, він сказав дружині, що щось забув дома, й звелів їй почекати, мовляв, він зараз повернеться. Почекавши двадцять хвилин, дружина піднялась нагору, аби дізнатись, чому Койн так бариться, і побачила, що він лежить на підлозі у ванній кімнаті в калюжі крові й з лезом у руці. Койн перерізав собі горло.

З багатьох артистів, яких я зустрічав у дитинстві, найсильніше враження на мене справляли не ті, що користувалися більшим успіхом у публіки, а люди своєрідної вдачі, котра про-

¹ Лорд-камергер — урядовець, який виконує функції цензора. Він дає дозвіл на постановку спектаклів.

являлася за сценю. Комічний жонглер Зармо був людиною надзвичайно дисциплінованою. Кожного ранку, тільки-но відчинялись двері театру, він починав свою чергову репетицію. Ми мали змогу спостерігати, як він балансує з більйарним кием на підборідді. Зармо підкидав більйарну кулю й ловив її на кінчик кия, потім підкидав ще одну кулю, і та лягала на першу; втім, останній трюк йому часто не вдавався. Зармо розповів містеру Джексону, що готує цей номер уже протягом чотирьох років і наприкінці тижня хоче вперше продемонструвати його перед глядачами. Того вечора всі ми стояли за кулісами і дивились, як він працює. Зармо виконав трюк блискуче, — вперше в житті просто-таки блискуче. Він кинув кулю і спіймав її на кінець кия, потім підкинув другу, і вона вляглася на першу. Але глядачі нагородили його досить стриманими оплесками. Містер Джексон часто розповідав про цей випадок. Він сказав тоді Зармо:

— Ти виконав свій трюк надто невимушено й не зумів «подати» його глядачам. Треба було кілька разів промазати і лише потім спіймати кулю.

— Я ще не такий блискучий майстер, щоб промазувати навмисне, — засміявся Зармо.

Брати Гріффітс, смішні, комічні клоуни, вражали мене тим, що, хитаючись на трапеції, люто били один одного в обличчя величезними, напханими ватою, черевиками.

— Ой! — скрикував той, що діставав удар. — Ану спробуй ударити мене ще раз!

— Будь ласка!

Той, кого били, хитався вгорі, мов п'яний, і здивовано казав:

— Він таки справді вдарив мене ще раз!

На мою думку, така грубість межувала просто з непристойністю. Але поза сценою брати були людьми спокійними й серйозними і щиро любили один одного.

Очевидно, найкращим англійським коміком після легендарного Грімальді був Ден Ліно. Мені особисто не довелося бачити Ден Ліно в розквіті його таланту, але, на мою думку, він насправді мав талант не коміка, а актора характерного жанру. Мати розповідала, що гуманність його ексцентричних етюдів з життя лондонських трущоб викликала любов до цих людей.

Славнозвісна Марі Ллойд користувалась репутацією легковажної жінки. Однак із того часу, як ми почали виступати разом з нею в старому Тіволі на Стренді, мені не доводилось бачити серйознішої та сумліннішої актриси. Широко розплющивши очі, я спостерігав, як ця маленька, пухленька жінка занепокоєно й нервово бігає за лаштунками, з острахом, нетерпляче ждучи моменту виходу на сцену. Коли цей момент нарешті настав, вона одразу ж заспокоювалася й веселішала.

А виконавець ролей діккенсівських героїв Бренсбері Уільямс зачаровував мене своєю інтерпретацією образів Уррі Гіппа, Білла Сайкса та старого із «Крамнички старожитностей». Вправність цього юнака, гарного з виду і сповненого почуття власної гідності, який гримувався на очах у галасливої публіки Глазго, перетворюючись в одного із цих чарівних персонажів, наводила мене на думку про новий, невідомий досі ще аспект театрального мистецтва. Уільямсові я завдячую тим, що він пробудив у мене любов до літератури: мені закортіло дізнатися, що за таємниця ховається в книжках Діккенса, який же насправді той дивовижний світ його героїв, що їх малює сепією Крукшенк¹. Хоч читати

як слід я ще не вмів, проте все-таки придбав «Олівера Твіста».

Діккенсівські герої так зачарували мене, що я спробував зіграти їх так, як це робить Бренсбері Уільямс. Безперечно, довго приховувати появу в мене нового таланту не можна було. Одного дня містер Джексон помітив, що я розважаю хлопчиків, граючи старого з «Крамнички старожитностей». Мене одразу ж назвали генієм, і містер Джексон вирішив, що повідомити про це світ — його священний обов'язок.

Ця знаменна подія сталася в театрі «Міддлсборо». Коли ми виконали чечітку, на сцену вийшов містер Джексон і з виразом обличчя, ніби повідомляє про появу юного месії, оголосив, що він відкрив серед своїх хлопчиків генія і що цей геній зараз продемонструє, як Бренсбері Уільямс грає старого з «Крамнички старожитностей» — ту сцену, в якій старий не може повірити у смерть своєї маленької Нелл.

Глядачі, що вже встигли подивитись досить нудну вечірню програму, особливого ентузіазму не виявили. Незважаючи на це, я все ж таки вийшов на сцену, одягнений так само, як танцював чечітку, — на мені була біла льняна сорочка з мереживним коміром та широкі плісові штани з застілками на колінах, — і прибрав вигляду дев'яностолітнього діда. У нас звідкись випадково з'явилася стара перука — лисий череп з віночком довгого сивого волосся, можливо, її купив містер Джексон; проте мені вона зовсім не підходила, бо була надто велика, і коли я, зігнувшись у три погібелі, з'явився на сцені, у глядачів склалося враження, ніби це виповз велетенський жук, і вони голосно захихотіли.

Примусити їх заспокоїтись було нелегко. Я приглушено зашепотів:

— Тс-с, не галасуйте, бо прокинеться моя Неллі.

— Голосніше, голосніше! Виразніше! — загомонів зал.

Але я і далі шепотів, і зал затупотів ногами. Так скінчилася моя кар'єра виконавця ролей діккенсівських героїв.

В групі «Вісім ланкаширських хлопців» я жив загалом непогано, але й сказати, що дуже добре, теж не можна було. Іноді виникали різні ускладнення. Пам'ятаю, ми якось виступали в одній програмі з двома юними акробатами, хлопчиками приблизно моїх літ. Вони по секрету розповіли нам, що їхні матері щотижня одержують по сім шилінгів і шість пенсів, а самі вони щопонеділка під час сніданку знаходять під тарілками з яйцями і беконом по шилінгу на кишенькові витрати.

— А нам дають лише по два пенси, — поскаржився один із нас. — І снідаємо ми бутербродами з джемом.

Почувши це, Джон, син містера Джексона, розсердився й заплакав. Він сказав, що на утримання трупи його батько може витратити лише сім фунтів на тиждень і хоч іноді дає додаткові вистави в лондонських передмістях, проте все одно ледве зводить кінці з кінцями.

Заможніше життя двох юних акробатів викликало в нас бажання і собі стати акробатами. Протягом кількох днів, тільки-но вранці відчинялися двері театру, один чи двоє хлопчаків, підперезавшись протягнутою крізь блок вірвовою, починали робити сальто, а хтось тим часом унизу тримав кінець вірвовки. Я робив сальто напрочуд вправно, поки якось не впав і не вивихнув великий палець на нозі. Так скінчилася моя кар'єра акробата.

Ми весь час прагнули чого-небудь навчитися. Я хотів стати комічним жонглером і, заощадивши потрібну суму грошей, купив собі чотири гу-

¹ Джордж Крукшенк (1792—1878) — відомий англійський художник-графік, ілюстратор творів Ч. Діккенса.

мових м'ячики, чотири олов'яних тарілки та годинами тренувався, стоячи біля свого ліжка.

Містер Джексон загалом був людиною непоганою. За три місяці до того, як я покинув трупу, ми дали виставу в бенефіс мого тяжко хворого батька. Не лише «Вісім ланкаширських хлопців» містера Джексона, а й багато інших акторів вар'єте взяли участь у бенефісній виставі. Того вечора на сцену вийшов і мій батько. Він важко дихав, але, переборюючи біль, виголосив промову. Я стояв на сцені збоку, дивився на нього й не розумів тоді, що він смертельно хворий.

Коли ми виступали в Лондоні, я наприкінці кожного тижня одвідував матір. Вона казала, що я дуже худий і блідий, що професія танцівника негативно впливає на мої легені. Це її так стривожило, що вона написала містеру Джексону листа. Той дуже розсердився й кінець кінцем одіслав мене додому, сказавши, що я не гідний такої турботливої матері.

Через кілька тижнів я захворів на астму. Приступи її були досить серйозні, і мати, впевнена, що це туберкульоз, негайно відвезла мене до Бромптонської лікарні. Мене уважно оглянули. Нічого підозрілого в моїх легенях не знайшли, але з'ясували, що в мене астма. Протягом кількох місяців я жахливо мучився — мені не вистачало повітря, — й іноді навіть хотів стрибнути з вікна. Натягуючи на голову ковдру, я дихав цілющими травами. Це трохи допомагало. Зрештою, як і передбачав лікар, я переміг хворобу й одужав.

Моя пам'ять не зберегла цілісної картини того періоду. Залишилося лише загальне враження — нас весь час мучила скрута. Я не пам'ятаю, де жив тоді Сідней; брат був старший за мене на чотири роки і якось випадав з поля мого зору. Можливо, він перебрався до дідуся, щоб хоч трохи полегшити становище матері. Ми з нею, якщо я не помиляюся, переїздили з квартири на квартиру, поки нарешті не опинилися в маленькій мансарді на Паунолл-террес, 3.

Я добре усвідомлював усю глибину наших злиднів. Навіть у найбіднішій родині діти сиділи в неділю дома обідати. Домашня печеня свідчила про певну заможність. Той, хто не міг у неділю готувати обід удома, належав до злидарського прошарку; ми з матір'ю теж належали до нього. Пам'ятаю, мати посилала мене до найближчої крамнички купити на шість пенсів м'яса й овочів. Яка це була ганьба — йти туди, особливо в неділю! Я докоряв їй, чому вона ніколи не готує обід удома, а вона марно намагалася мені пояснити, що це коштуватиме вдвічі дорожче.

Якось у п'ятницю мати виграла на іподромі п'ять шилінгів і, щоб зробити мені приємність, вирішила приготувати в неділю обід. Серед куплених делікатесів був і шматок м'яса на печеню, котрий сам остаточно не міг вирішити, як йому називатись — яловичиною чи салом нутрії. М'ясо важило п'ять фунтів, і на ньому був поцеплений ярличок з написом: «На печеню».

Оскільки в нас у мансарді не було печі, мати однесла м'ясо в піч до нашої домогосподарки. Але їй було незручно весь час бігати на кухню, тому вона приблизно підрахувала, скільки потрібно часу для того, щоб м'ясо засмажилось. Скінчилося все це тим, що ми вжахнулися, коли побачили, що наша печеня зморщилася і стала маленька, наче куля для гри в крикет. Та хоч мати зауважила, що шестипенсовий обід і дешевший, і багато смачніший, я їв з насолодою, зрадівши нарешті, що ми живемо, як і всі інші.

Незабаром життя наше змінилося. Одного дня мати зустріла свою давню подругу, огрядну, вродливу, юноноподібну матрону, що покинула сцену й пішла на утримання до одного багатого полковника. Вона мешкала в фешенебельному кварталі

Стокуелл. Зрадівши зустрічі з матір'ю, жінка запросила нас до себе на літо. Оскільки Сідней жив у провінції, матір не довелося довго вмовляти. Завдяки своїй чарівній-голці вона була вдягнена досить непогано, а я в своєму святковому вбранні, яке залишилось нам на спомин про «Вісьмох ланкаширських хлопців»; теж мав цілком пристойний вигляд.

Нас одразу ж відвезли до дуже солідного будинку на розі Ленсдаун-сквер, і ми стали жити в розкошах. В будинку з рожевими і блакитними будуарами, завісками з вощеного ситцю та шкурами білих ведмедів прислужували одна куховарка й три покоївки. Крім мене й матері, тут жив іще один гість — дуже нервовий, вродливий юнак з коротко підстриженими рудими вусиками. Він виглядав, як справжній джентльмен і, здавалось, жив у домі постійно, за винятком тих днів, коли приїздив полковник із сивими бакенбардами. Тоді вродливий юнак кудись зникав.

Полковник приїздив раз чи двічі на тиждень. Коли він з'являвся, в домі діялося щось неймовірне, мати наказувала мені сховатись і не вештатися під ногами. Одного разу я вибіг у хол саме в ту мить, коли полковник спускався по сходах. Це був високий, ставний рожевоощокий джентльмен в сюртуку й циліндрі, з довгими сивими бачками та лисою головою. Він доброзичливо усміхнувся мені й пішов.

Я не розумів, чому приїзд полковника супроводжується завжди такою тишею і метушнею, чому він викликає такий ефект. Але довго він у домі ніколи не затримувався; незабаром знову повертався юнак з підстриженими вусиками і все йшло звичною колією.

Я дуже полюбив юнака з підстриженими вусиками. Ми часто прогулювалися з ним по Клепхем-Коммон, ведучи двох чудових матронних хортів. В ті часи Клепхем-Коммон був гарною вулицею. Аптека, де ми іноді щось купували, дихала сумішню ароматичних запахів, парфумів, мила й пудри. Відтоді запах деяких аптек викликає у мене почуття ностальгії. Юнак порадив матері примусити мене щоранку приймати холодну ванну, щоб остаточно вилікувати мою астму. Очевидно, це допомогло: ванни діяли на мене підбадьорливо, і я поступово полюбив їх.

Люди навдивовижу швидко пристосовуються до кращих умов життя. Не минуло й тижня, як мені почало здаватися, що так воно й повинно бути: ранкові процедури, прогулянка з собаками, потім повернення до розкішного будинку з служницями, елегантно сервірований на сріблі сніданок.

Наш сад упирався в сусідній будинок, в якому було стільки ж служниць, як і в нас. Там жило троє: молоде подружжя і хлопець приблизно моїх літ, чия дитяча кімната була забита гарними іграшками. Мене часто запрошували до нього гратися та частували обідом. Ми з ним потоваришували. Його батько посідав якусь важливу посаду в банку в Сіті, а мати була молода й дуже вродлива.

Одного дня я підслухав конфіденціальну розмову нашої покоївки з покоївкою сусідів. Остання вважала, що для хлопчика час уже наймати гувернантку.

— Нашому це теж не завадило б, — сказала, показуючи на мене, наша покоївка.

Мені було приємно чути, що про мене говорять, наче про дитину заможних батьків, хоч я ніколи так і не зміг зрозуміти, навіщо вона підняла мене на такий високий щабель. Хіба що, можливо, вона цим набивала собі ціну — мовляв, люди, в яких вона працює, такі ж багаті, як і їхні сусіди. Відтоді, обідаючи в сусідського хлопчика, я почував себе самозванцем.

Хоч день, коли ми поїхали з цього чудового будинку й повернулись до Паунолл-террес, 3, був для нас сумним, але ми водночас відчували полегкість, що знову опинилися на свободі. Як би там не було, ми почували себе гостями і, як всякі гості, жили напруженим життям. Мати по дорозі сказала мені, що гості — мов тістечка: якщо їх довго тримати, вони черствіють і стають непридатними для їжі. Так закінчився цей короткий і блискучий епізод у нашому житті, ми знову повернулись до своєї злидненої мансарди.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1899 рік приніс моду на бакенбарди, їх носили королі й державні діячі, солдати й моряки, крюгери¹, солсбері², кітченери³, кайзери і гравці в крикет. То були надзвичайно помпезні, абсурдні роки, роки безмежного багатства й злиднів, роки пустопорожнього політичного фанатизму карикатуристів і журналістів. Однак Англію чекало ще багато потрясінь, вона не раз іще повинна була здригнутися від обурення. Маленька жменька фермерів-бурів в африканському Трансваалі вела «нечесну» війну. Сховавшись за скелями й валунами, вони стріляли в наших солдатів у червоних мундирах, які являли собою чудові мішені. Військове міністерство швидко зметикувало і змінило червоні мундири на форму кольору хакі. Мовляв, якщо бури хочуть, то нехай пристосуються до цієї зміни.

У мене склалося досить нечітке уявлення про війну, яке базувалося на патріотичних піснях, водевільних скетчах та портретах генералів на пачках сигарет. Ворог виявився страшним негідником: незабаром надійшла сумна звістка, що він обложив Ледісміт. Потім Англія шаленіла від радощів після зняття облоги з Мафекінга. Ми нарешті перемогли, тобто як-так довели справу до кінця. Про все це можна було почути де завгодно, тільки не вдома. Мати не згадувала про війну ні разу. Вона вела свою війну.

Сіднею сповнилося вже чотирнадцять років, він покинув школу і влаштувався рознощиком телеграм на пошті. На його зарплату й на те, що заробляла шитвом мати, ми як-так зводили кінці з кінцями. Вона працювала відрядно на фабриці з потогінною системою виробництва — шила блузи з розрахунку один шилінг шість пенсів за дюжину. Хоч тканину вона отримувала розкроєною, проте на пошиття дюжини блуз їй доводилося витрачати дванадцять годин. За тиждень мати шила п'ятдесят чотири блузи і одержувала за це шість шилінгів дев'ять пенсів.

Я часто прокидався вночі, щоб подивитись, як працює мати, схилившись над швейною машиною. Навколо її голови од світла газової лампи сяяв німб, обличчя ховалось у тіні, а губи були напіврозтулені від пильної уваги, з якою вона строчила шви. Незабаром стукотіння машини припиняло мене, і я знову засинав. Коли мати шила до пізньої ночі, це означало, що наближається крайній строк сплати внеску за річ, куплену в кредит. Сплата чергового внеску завжди була для нас проблемою.

Сіднею, як на те, в цей час потрібен був новий костюм. Він не лише в будень, а й у неділю ходив у своїй поштової формі, аж поки його приятелі не почали з нього глузувати. Тоді він

кілька уїк-ендів просидів дома, поки мати не купила йому костюм з синього сержа¹. Вона якось назбирала вісімнадцять шилінгів, але ця покупка боляче вдарила по нашому бюджеті. Щопонеділка, коли Сідней надягав свою форму телеграфіста і йшов на роботу, мати несла костюм у заставу. Вона одержувала за нього сім шилінгів і щосуботи викупувала його, щоб у неділю Сідней мав що надягнути. Ця щотижнева операція стала для нас звичною й тривала понад рік. А коли костюм зовсім потерся, трапилась неприємна несподіванка.

Як завжди, мати в понеділок уранці пішла до ломбарду. Лихвар завагався.

— Прошу пробачення, місіс Чаплін, але ми більше не зможемо давати вам сім шилінгів.

— Це чому? — здивовано спитала мати.

— Надто ризиковано. Штани зовсім потерті. Ось погляньте, вони просвічують наскрізь.

— Але ж наступного понеділка я їх викуплю, — сказала мати.

Лихвар похитав головою.

— Я можу дати вам лише три шилінги за піджак і жилет.

Мати плакала дуже рідко, але цей удар був для неї такий жахливий, що вона прийшла додому вся в сльозах. Адже сім шилінгів були конче потрібні, щоб ми могли прожити наступний тиждень.

Тим часом моє вбрання також, м'яко кажучи, постаріло. Те, в чому я колись виступав у «Восьми ланкаширських хлопцях», являло собою сумне видовище. Скрізь — на ліктях, на колінах, на черевиках, на панчохах — у мене виднілись латки. В такому вигляді я одного разу нашоувхнувся на свого приятеля, хлопчика із Стокуелла. Не знаю, що він робив у Кеннінгтоні, спитати його про це я не наважився. Він щиро привітався зі мною, але я помітив, що він з цікавістю оглядає мій жалюгідний вигляд. Щоб вийти із скрутного становища, я вдавано недбалим тоном розповів, що в цьому старому костюмі я ходжу вчитися теслярства, і саме повертаюся з майстерні.

Але хлопець не слухав моїх пояснень. Щоб приховати свою ніяковість, він одвів очі вбік. Потім спитав про матір. Я відповів, що вона поїхала в провінцію, і поцікавився:

— Ви живете на старому місці?

— Еге ж, — відказав він, дивлячись на мене так, ніби я вчинив якийсь злочин.

— Ну, я біжу, — сухо мовив я.

Хлопець мляво усміхнувся.

— На все добре, — сказав він, і ми розійшлися: він повагом крокував своєю дорогою, а я, розлючений і присоромлений, побіг у протилежний бік.

Одного дня, повертаючись із Бромптонської лікарні, мати зупинилась вилаяти кількох хлопчаків, котрі знущались із страшенно обідраної і брудної безпритульної жінки. Волосся в неї було коротко підстрижене, а оскільки це в ті часи вважалося рідкістю, хлопчакі сміялися, підштовхували один одного до неї, ніби дотик до цієї жінки міг їх осквернити. Несчасна жінка стояла, мов зацькований олень, поки в справу не втрутилась мати. Жінка раптом упізнала її.

— Ліль, — мовила вона ледь чути, називаючи матір її сценічним ім'ям. — Ти що, не впізнаєш мене? Я — Ева Лесток.

І мати впізнала в ній свою давню приятельку, з якою вона виступала разом у вар'єте. Мені стало соромно, я одійшов убік і почав чекати матір на розі. Повз мене пройшли хлопці, весело хихочучи. Я розсердився і вирішив піти подивитись, що робить мати. Пройшовши кілька метрів, я з

¹ Поль Крюгер (1825—1904) — президент Трансваалю.

² Роберт Артур Толбот Гаскойн-Сесіль Солсбері (1830—1903) — англійський державний діяч, прем'єр-міністр з 1885 по 1902 р.

³ Гораций Герберт Кітченер (1850—1916) — англійський реакційний політичний діяч.

¹ Серж — вовняна костюмна тканина.

жахом побачив, що мати іде мені назустріч разом із безпритульною жінкою.

— Ти пам'ятаєш малого Чарлі? — запитала в неї мати.

— Ще б пак! — сумно відповіла жінка. — Адже я часто брала його на руки, коли він був маленький.

Жінка була така брудна й бридка, що я здригнувся від огиди, уявивши собі, як вона бере мене на руки. Ми пішли далі, і я ніяковів, дивлячись, як люди обертаються їм услід.

Мати сказала мені, що колись цю жінку називали у вар'єте «хвацькою Своєю Лестер», і що тоді вона була дуже моторна й вродлива. Жінка розповіла, що вона лежала в лікарні й що відтоді, як її виписали звідти, вона ночувала на вулиці та в притулках «Армії спасіння».

Мати послала її викупатися в публічній лазні, і незабаром я з жахом побачив, що вона йде до нас, у нашу маленьку мансарду. Найбільше мене обурило те, що жінка спала на Сіднеевому ліжку. Мати дала їй що могла з одержі й позичила кілька шилінгів. Поживши у нас днів зо три, жінка пішла, і ми більш ніколи її не бачили й нічого не чули про «хвацьку Сву Лестер».

Незадовго до батькової смерті мати вибралася з Паунолл-террес і найняла кімнату в своїй приятельки місіс Тейлор. Ця дебелия присадкувата жінка років п'ятдесяти з квадратною щелепою й жовтим, зморщуватим обличчям була фанатичною християнкою і членом церковної ради. Яюсь, спостерігаючи її в церкві, я помітив, що в неї штучна щелепа. Коли вона співала, вона весь час падала їй на язык. Це видовище просто-таки гіпнотизувало мене.

Місіс Тейлор була надзвичайно енергійна жінка. Взявши мене й матір під своє християнське крильце, вона найняла нам за невелику плату фасадну кімнату на другому поверсі свого великого будинку, розташованого поблизу кладовища.

Її чоловік, мов дві краплі води схожий на дікенсівського містера Піквіка, мав на горішньому поверсі майстерню, де він виготовляв вимірвальні лінійки. В кімнаті був скляний дах, і кімната ця здавалась мені просто чудесною, до того ж, там завжди панував спокій. Я часто з захопленням спостерігав, як працює містер Тейлор, як він дивиться крізь окуляри з товстими лінзами та велике збільшувальне скло на лінійку, якою можна буде вимірювати з точністю до однієї п'ятдесятої дюйма. Він працював у майстерні сам, і я часто бігав виконувати його доручення.

Місіс Тейлор постійно намагалася навести до віри свого чоловіка, який, на її думку, був грішник. У міс Тейлор були такі самі риси обличчя, як і в її матері, вона лише не була така жовта і, звичайно, була значно молодша. Її навіть можна було б назвати привабливою, якби не її гордота та зарозумілість. Як і містер Тейлор, вона теж ніколи не ходила до церкви, але мати не втрачала надії, що колись таки їй удасться навести дочку до віри.

Незабаром ми знову переїхали на Паунолл-террес.

Мій батько рідко навідувався до бару «Три олені» на Кеннінгтон-роуд. Яюсь увечері, проходячи повз бар, я вирішив зазирнути до середини, чи нема там його. Прочинивши двері, я одразу ж побачив батька. Він сидів у кутку. Я хотів п'яти геть, але його обличчя раптом засяло і він кивнув мені, щоб я підійшов до нього.

Мене це здивувало, бо батько, як правило, намагався не показувати, що я його син. У нього був вигляд хворої людини — його очі глибоко запали, тіло страшенно розпухло. Він сидів у позі Наполеона, спершись на одну руку, без піджака, в самому лише жилеті — так йому, оче-

видно, було легше дихати. Того вечора батько був надзвичайно уважний до мене, розпитував про матір і Сіднея, а коли я підвівся, він обійняв мене і вперше в житті поцілував. Це була наша остання зустріч.

Через три тижні батька одвезли до лікарні Сейнт-Томас. Але перед цим добре напоїли його. Зрозумівши, куди його привезли, батько учинив бешкет, але потім угамувався — він був уже при смерті. Батько був ще зовсім молодий — йому минуло тільки тридцять сім років. Із світу він ішов через пияцтво.

Мати кілька разів провідувала його в лікарні й поверталась додому дуже засмучена. Вона розповіла мені, що батько хоче повернутись до нас і поїхати з нами в Африку, щоб розпочати життя заново. Я зрадів такій перспективі, але вона сумно похитала головою.

— Він каже це просто тому, що хоче розвеселити мене, — сказала вона.

Одного дня мати повернулася з лікарні глибоко обурена отцем-євангелістом Джоном Макнейлом, який навідував батька.

— Дивлюсь я на тебе, Чарлі, — сказав цей святий отець, — і згадую старовинне прислів'я: «Що, голубе, посіяв, те й пожнеш».

— Так він утішив людину на смертній постелі, — мовила мати.

За кілька днів батько помер.

Лікарня зажадала, щоб його хто-небудь поховав. Оскільки грошей на похорон у матері не було, вона запропонувала звернутися до «Добровільного фонду акторів вар'єте», благодійного театального товариства. Батькові родичі обурились: вони вважали для себе страшним приниженням, що члена їхньої родини ховатимуть коштом благодійного товариства. Батьків молодший брат Альберт, який недавно приїхав з Африки, сказав, що дасть грошей на похорон.

В день похорону я і мати мали зустрітись з Чаплінами у лікарні Сейнт-Томас, щоб поїхати звідти на Тутінгське кладовище. Сідней бути не зміг, бо він у цей день працював. Ми з матір'ю прийшли до лікарні трохи раніше, бо вона хотіла побути на самоті біля батькової домовини.

В труні, оббитій білим атласом, хтось поклав навколо батькового обличчя маленькі білі стокротки. Мати запитала, хто це зробив. Їй відповіли, що вранці приїздила якась леді з маленьким хлопчиком. Очевидно, це була Луїза.

В першому екіпажі їхали ми з матір'ю та дядько Альберт. Раніше мати й дядько Альберт не були знайомі, і розмова в них не клеїлася. Дядько Альберт мав вигляд справжнього денді й розмовляв підкреслено грамотно. Він володів у Трансваалі великими ранчо, на яких вирощували коней, і під час англо-бурської війни поставив їх британському уряду.

Не встиг священник скінчити заупокійну службу, як сипнув дощ. Гробокопи почали квапливо засипати могилу. Земля гучно забарабанила об віко труни. Я заплакав. Потім родичі почали кидати на могилу вінки й квіти. В матері нічого не було, і вона взяла у мене мою улюблену хусточку з чорною облямівкою.

— Кинь, синку, — прошепотіла вона, — це від нас обох.

По дорозі з кладовища Чапліни зупинилися біля одного із своїх трактирів. Але перш ніж зійти, вони ввічливо спитали, куди відвезти нас. Незабаром ми були вже вдома.

В нас зовсім не було чого їсти, лише в буфеті стояла тарілочка з яловичим жиром. Грошей у матері теж не залишилось, бо останні два пенси вона віддала Сіднею на сніданок. Відтоді, як захворів батько, мати майже не працювала, а тих грошей, які заробляв на телеграфі Сідней,

не вистачало на цілий тиждень. Із кладовища ми повернулися страшенно голодні. На щастя, вулицею проходив лахмітник, і мати, продавши йому за півпенса старий примус, купила хліба; ми з'їли його з яловичим жиром.

Оскільки мати була законною вдовою, вона другого дня пішла до лікарні, щоб забрати батькову одягу, що складалася із закривавленого чорного костюма, спідньої білизни, сорочки, чорної краватки, старого халата й картатих пантофлів, у кожному з яких лежало по апельсину. Коли мати виїняла апельсини, з однієї пантофлі на ліжку випала монета вартістю в півсоверена. Це було просто щастя!

Кілька тижнів я носив на рукаві жалобну пов'язку. Ця пов'язка стала мені в пригоді, коли в суботу ввечері я пішов продавати квіти. Умовивши матір позичити мені шилінг, я подався на квітковий базар, купив два оберемки нарцисів і після уроків заходився робити однопенсові бутоньєрки. Продавши все, я підрахував виручку — вона була непогана!

Надавши своєму обличчю сумного виразу, я заходив до барів і казав:

— Нарцисів, міс? Нарцисів, мадам?

Жінки співчутливо питали:

— По кому ти носиш жалобу, синку?

— По батькові, — пошепки відповідав я, і вони давали мені зайву монетку.

Мати дуже здивувалася, коли якимось протягом вечора я заробив більше, ніж п'ять шилінгів. Одного дня вона побачила, що я виходив з бару, і з продажем квітів було покінчено. Те, що її син торгує у барах квітами, ображало материне християнське сумління.

— Пияцтво занапастило твого батька, і гроші, які ти заробляєш у такий спосіб, принесуть нам нещастя, — сказала вона, однак взяла все, що я втורгував. Продавати квіти вона мені більше не дозволила.

В голові у мене весь час снували меркантильні думки. Дивлячись на порожні вітрини крамниці, я рахував у думці, скільки вони дали б прибутку, якби належали мені. Я, звичайно, торгував би рибою або смаженою картоплею, чи, скажімо, відкрив би бакалійну крамницю. Для цього мені бракувало лише капіталу, але де ж його беруть інші? Кінець кінцем я умовив матір дозволити мені покинути школу і знайти яку-небудь роботу.

Я спробував свої сили на багатьох роботах. Спочатку я працював поси́льним у крамниці дрібних товарів. Вільний час я проводив у підвалі, де зберігалось мило, крохмаль, свічки, цукерки і бісквіти, ласував, аж доки мене не починало нудити.

Потім я влаштувався на Строгмортон-авеню у лікарів страхової компанії Гула й Кінсі-Тейлора. Туди мене рекомендував Сідней, який свого часу там працював. Робота ця була для мене вигідна, бо іноді там платили й по дванадцять шилінгів на тиждень. У мої обов'язки входило зустрічати пацієнтів і, коли лікарі йшли додому, прибирати приміщення. Пацієнтів я зустрічав і розважав надивовижу добре, але коли треба було прибирати в кімнатах, мені ставало страшно. Сідней робив це набагато краще за мене. Виливати сечу із пляшечок я ще міг, а от мити величезні десятифутові вікна — на це здатний був би хіба Гарантію. Поступово стіни контори потемнішали від пилюки, і кінець кінцем мені ввічливо пояснили, що для такої роботи я замалий.

Почувши це, я гірко заплакав. У дружини доктора Кінсі-Тейлора, дуже багатой леді, був великий будинок на Ланкастер-Гейт. Доктор пожалів мене й сказав, що візьме до неї за слугу.

Я невимовно зрадив. Слуга в приватному будинку, та ще в такому розкішному!

Я не тямив себе од щастя — всі покоївки дуже полюбили мене. Вони поводитись зі мною, як з дитиною, і щовечора цілували перед сном. Якби не лиха доля, зараз я, мабуть, був би вже дворецьким. Якимсь мадам наказала мені прибрати в коморі — розсортувати, вичистити од пилюки й акуратно скласти звалені на купу ящики для упаковки та різний мотлох. Увагу мою привернула залізна восьмифутова трубка. Я почав дмухати у неї, немов у сурму. На це нагодилися мадам... і мене попередили, що за три дні можу йти собі, куди хочу.

Якийсь час я працював у крамниці канцелярського приладдя «І. Г. Сміт і Син». Там мені подобалось, але дізнавшись, що я неповнолітній, мене звільнили. Потім протягом одного дня я працював складовом. Ще в школі я читав про складувів і вважав їхню роботу надзвичайно романтичною, але в майстерні було так жарко, що мене винесли зомлілого надвір і поклали на купу піску. З цією роботою теж було покінчено, і я навіть не захотів узяти гроші, зароблені за день. Потім я працював у Стрейкерів — друкарів та видавців. Я обдурив їх і сказав, що вже працював біля друкарського верстата: зазирнувши до приміщення, я вирішив, що це зовсім неважко, тим більше, що в оголошенні стояло: «Для роботи на друкарському верстаті потрібен хлопчик-складальник». Майстер підвів мене до височенного верстата. Мені довелося забратися на приступку заввишки в п'ять футів. В мене було таке враження, ніби я опинився на верхівці Ейфелевої башти.

— Пускай! — сказав майстер.

— Кого пускати?

— Та ти, мабуть, ніколи не працював на верстаті, — засміявся майстер, побачивши, що я застигло стою на місці.

— Дозвольте мені спробувати, я швидко навчусь, — попросив я.

«Пускати» означало потягнути важіль, що приводив цього «звіра» в рух. Майстер показав мені цей важіль і «пустив» «звіра» на половину потужності. «Звір» здригнувся й почав хитатись і хрокати, немов хотів мене з'їсти. Аркуші паперу були такі величезні, що в один із них мене, напевне, можна було б загорнути з головою. Я одділяв аркуш від аркуша ножем із слонової кістки, потім брав за різечки і з острахом клав «звіру» на зуби, а він хапав його, ковтав і за мить вивергав з протилежного боку. Першого дня я страшенно нервував, бо ця голодна тварина весь час намагалася мене випередити. Треба було ворухнутися, бо мене прийняли з оплатою дванадцять шилінгів на тиждень.

Мені подобалось устатувати холодного ранку і йти мовчазними вулицями на роботу. В таку пору ніде не видно було ні душі, тільки в той бік, де світилися вогні чайної Локарта, прямували поодинокі постаті.

Друкарська робота цілком влаштувала б мене, якби не складна процедура наприкінці кожного тижня, коли я змушений був змивати фарбу з довгих, важких гумових валиків, кожен з яких важив понад сотню фунтів. Через три тижні я захворів на грип, і мати примусила мене повернутись до школи.

Сіднею в цей час сповнилося шістнадцять років. Одного дня він прибіг додому, сяючи від щастя: його брали сурмачем на пасажирський пароплав компанії «Доновен енд касл лайн», який відпливав до Африки. В його обов'язки входило скликати чи обід команду тощо. Він навчився сурмити під час плавання на навчальному судні «Ексмут», і тепер це стало йому в пригоді. Платитимуть Сіднеєві два

фунти десять шилінгів на місяць, він також матиме чайові з трьох столів у другому класі, які повинен буде обслуговувати як офіціант. Перед відплиттям він одержить тридцять п'ять шилінгів авансу, які, звичайно, віддасть матері. Зраділі од такої щасливої перспективи, ми з матір'ю одразу ж переїхали у двокімнатну квартиру на Честер-стріт.

Повернення Сіднея з першого рейсу було для нас справжнім святом. Він приїхав багатієм — привіз іще цілих три фунти чайових. Пам'ятаю, як він жменями виймав із кишень гроші й жбурляв їх на ліжко. Такої купи грошей я не бачив ще ніколи в житті, тому весь час мацав їх руками, підкидав, складав у стовпчики.

Це було ціле багатство!

Було саме літо, і ми ласували тістечками та морозивом. Взагалі ми почали їсти смачні речі: снідали оселедцями чи копченою рибкою, з підсмаженим хлібом, а в неділю мати купувала нам свіжої здоби або пампушок.

Сідней кілька днів пролежав у ліжку, — застудився від надмірного ласування морозивом, — і ми з матір'ю доглядали його.

Сідней багато цікавого розповідав нам про свою подорож. Перед відплиттям із Лондона його мало не вигнали, коли він уперше просурмив збір на сніданок. Сідней давно не сурмив і, почувши його сигнал, матроси зняли страшенний галас, на який прибіг розлючений шеф.

— Що ти сурмиш, чортяко?

— Пробачте, сер, — сказав Сідней. — Мої губи ще не призвичаїлися до цієї сурми.

— Постарайся, щоб вони призвичаїлися якомога скоріше, поки ми ще не відпливли, інакше ти повернешся на берег.

Під час обіду в кухні завжди вишикувалась величезна черга офіціантів. Коли Сідней підходив до каси, з'ясовувалося, що він забув узяти замовлення, і йому доводилось знову ставати у хвіст черги. Сідней розповідав, що в перші дні він приносив своїм клієнтам суп тоді, коли решта офіціантів уже розносили десерт.

Сідней жив з нами доти, поки ми не розтратили всі його гроші. Тоді він підписав контракт на новий рейс і, одержавши тридцять п'ять шилінгів авансу, знову віддав їх матері. Але цих грошей нам вистачило ненадовго. Через три тижні в нас уже нічого не лишилось, а повернення Сіднея треба було ждати ще три тижні. Хоч мати й продовжувала шити, однак того, що вона заробляла, на прожиття нам не вистачало. Ми знову опинились у критичній ситуації.

Якось я побачив, що в шафі у матері лежить купа старої одежі, і, дочекавшись найближчої суботи, сказав, що спробую продати це лахміття на товкучці. Мати трохи зніяковіла й сказала, що, на її думку, воно нічого не варте. Однак я зав'язав речі у старе простирadlo і попрямував на Ньюінгтон-Баттс. Ставши край тротуара, я розклав свій крам, який мав дуже жалюгідний вигляд!

— Сюди! — кричав я, тримаючи з руках подерту жіночу сорочку і два старих корсети, — Скільки дасте? Шилінг? Шість пенсів? три пенси? два пенси?

Ніхто не давав ані пенса. Люди здивовано зупинялись, реготали з мене і йшли далі. Я трохи зніяковів, особливо коли на мене почали дивитись з ювелірної крамниці, що стояла навпроти. Але мене це не зупинило. Кінець кінцем я продав пару гетрів за шість пенсів. Але чимдалі, то я почував себе все ніяковіше. За хвилину з ювелірної крамниці вийшов якийсь чоловік. Зупинившись біля мене, він запитав з помітною російською вимовою, чи давно я став бізнесменом. Хоч вираз обличчя в нього був серйозний, я все-таки відчув у його запитанні нотки гумору

й відповів, що тільки-но розпочав свою кар'єру. Він повернувся до своїх двох усміхнених партнерів, які дивились на мене крізь вітрину. Годі! Я згорнув свій крам і повернувся додому. Коли я сказав матері, що за гетри мені дали шість пенсів, вона розсердилася.

— Їх можна було продати дорожче, — сказала вона. — Адже це були чудові гетри!

У цій критичній ситуації нас майже не турбувала проблема квартплати, вона вирішувалася дуже просто: ми повинні були забратися ще до того, як приїде агент. Ми знову повернулись на Паунолл-террес, 3.

В цей час я познайомився з одним старим та його сином, які працювали на заїзді поблизу від Кеннінгтон-роуд. Це були мандрівні іграшкарі з Глазго. Вони вільно переходили з міста до міста, їх ніщо ніде не затримувало, і я їм заздрив. Для того, щоб відкрити власну майстерню, їм досить було мати всього один шилінг. Вони збирали порожні коробки з-під взуття, — власники крамниць охоче віддавали їх, — а також тирсу з коркового дерева, якою засипали в ящиках виноград. Їм залишалося тільки купити на один пенні клею, на один — фанери, на два пенси мотузки, на один — кольорового паперу, а також три кульки кольорової фольги по два пенси кожна. Після цього вони сідали й майстрували сім дюжин корабликів, які потім продавали по одному пенні штука. Борти корабликів іграшкарі вирізали з картонних коробок і пришивали до картонного дна, потім обмазували їх клеєм і посипали корковою тирсою. Щогли оснащали вітрилами з кольорової фольги, блакитні, жовті й червоні прапорці прикріплювали до стеньги, бушприта й корми. Ці маленькі іграшкові кораблики, з їхніми кольоровими вітрилами й прапорцями тішили око, приваблювали покупців і швидко розходилися.

Познайомившись з іграшкарями, я почав допомагати їм і незабаром опанував усі секрети їхнього ремесла. Коли вони помандрували далі, я вирішив сам зайнятися майструванням іграшок. Протягом тижня я зробив три дюжини корабликів, і коштувало це мені зовсім недорого: шести пенсів та кількох пухирів на руках.

Але виготовляти кораблики й шити блузки у тісній нашій мансарді в один і той же час було неможливо. Крім того, мати скаржилася на неприємний запах розігртого клею й боялася, що каструлька з клеєм перекинеться й вимаже її блузки, які, до речі, були розкидані по всій кімнаті. Оскільки мій вклад у наш бюджет був менший, ніж материн, то її роботі надавалося першорядне значення, і мені довелося відмовитись од виготовлення корабликів.

Останнім часом ми рідко бачилися з дідом. Справи його значно погіршали, від ревматизму в нього розпухли руки, і тепер він майже не міг лагодити взуття. Раніше дід, по змозі, давав матері кілька шилінгів, варив іноді нам обід — чудову вівсяну кашу на молоці, присмачену цибулею, сіллю й перцем. Взимку ця каша допомагала нам зносити холод.

Коли я був менший, дід здавався мені старим буркотуном, який тільки те й робив, що повчав мене, мовляв, я не те роблю й не так кажу, як треба. Через це я незлюбив його. Тепер дід лежав у лікарні, і мати одвідувала його в дні побачень. Від цих візитів нам була певна користь: мати звичайно поверталася додому з кульком свіжих яєць — справжнім делікатесом у нашому скрутному становищі. Коли мати не могла йти до діда сама, вона посилала мене. Дід, як правило, зустрічав мене надзвичайно радо й привітно. Його дуже любили сестри-жалібниці. Згодом він розповідав, що весь час жартував з ними. Коли хвороба попускала, він працював на

кухні — звідти він і діставав нам яйця. В дні побачень дід звичайно лежав у ліжку; коли я збирався вже йти додому, він непомітно відчиняв свою тумбочку й давав мені великий кульок. Я швидко ховав кульок за пазуху своєї матерської блузи.

Кілька тижнів підряд ми харчувалися яйцями — вареними, смаженими й збитими. Незважаючи на запевнення, що всі сестри-жалібниці його приятельки і їх нема чого боятися, мене щоразу огортав страх, коли я виходив з лікарні з кульком яєць за пазухою. Я боявся, що посковзнуся на навіскованій підлозі, або моя пазуха викличе в когось підозру. Та, як це не дивно, завжди, коли я прощався з дідом, сестри кудись зникали. Отже, той день, коли дід нарешті вилікував свій ревматизм і виписався з лікарні, зовсім не був для нас святом.

...Минуло вже шість тижнів, як Сідней вирушив у плавання, але він усе не повертався. Спочатку це не тривожило матір, та коли минув ще один тиждень, вона написала листа в управління пароплавної компанії «Данавен енд Касл», і їй відповіли, що Сіднея списали на берег у Кейптауні, щоб він підлікував свій ревматизм. Ця звістка страшенно стривожила матір і негативно позначилася на її здоров'ї. Але вона все ж таки не кидала шити. Мені в цей час пощастило знайти невеличкий підробіток: після занять у школі я ходив давати уроки танців одній родині за п'ять шилінгів на тиждень.

Приблизно в цей час на Кеннінгтон-роуд переселилася сім'я Маккарті. Місіс Маккарті, комедійна акторка, була материною подругою. Її чоловік, Уолтер Маккарті, працював бухгалтером. Після того як матері довелося покинути сцену, ми не бачилися з ними сім років і зустрілися знову, коли вони оселилися в кварталі Уолкотт-меншнс — фешенебельному районі Кеннінгтон-роуд.

Їхній син Уоллі був моїм ровесником. В дитинстві ми часто з ним гралися в дорослих, удавали, ніби ми — актори вар'єте, палили уявні сигари й роз'їжджали в уявних екіпажах.

Відтоді, як Маккарті оселився в Уолкотт-меншнс, мати рідко бачилася з ними, але ми з Уоллі стали нерозлучними друзями. Зі школи я мчав додому, щоб довідатися, чи не потрібна матері моя допомога, а потім щодуху біг до Маккарті. На подвір'ї в них ми розігрували з Уоллі цілі вистави. Як режисер, я завжди обирав для себе ролі лиходіїв, інстинктивно відчуваючи, що ролі негативних героїв багатші на можливості. Гралися ми доти, поки Уоллі не кликали вечеряти. Звичайно запрошували й мене. Я намагався будь-що потрапити на очі місіс Маккарті. Але бувало й так, що мої маневри не приносили бажаних наслідків, і я неохоче йшов додому. Мати завжди раділа моїй появі й готувала мені що-небудь повечеряти — підсмажувала хліб на яловичому жирі або яечко, заварювала чай. Потім вона читала мені, або ми сідали коло вікна, і мати розважала мене, характеризуючи кожного перехожого. Вона вигадувала про них цілі історії. Йде, скажімо, молодий фертик такою собі легковажною ходою, а мати й каже:

— Он крокує містер Стрибскік. Поспішає до букмекера, хоче поставити на рисака. Якщо йому сьогодні пощастить, він купить старий теніс для себе й своєї дівчини.

Або, наприклад, похнюпившись, повільно чвалає вулицею літній чоловік.

— Він іде додому обідати. На обід у нього баранина з пастернаком, а він її так не любить, просто страх!

Минув іще тиждень, а від Сіднея — ані слова. Якби я був трохи доросліший і розумів материні хвилювання, то, можливо, здогадався б, чим це закінчиться. Я помітив би, що вона цілими днями непорушно сидить коло вікна, забуває прибирати в кімнаті, стала незвично мовчазною. Мене стурбувало б те, що фірма, яка замовляла їй пошиття блузок, почала знаходити брак у її роботі й нарешті припинила свої замовлення, що через прострочення плати за прокат знову відібрали швейну машинку, що і я сам більш не приношу додому п'ять шилінгів, які мені платили за уроки танців. Мене б занепокоїло те, що всі ці удари мати сприймала абсолютно байдуже, зовсім не реагуючи на них.

Раптово померла місіс Маккарті. Якийсь час вона нездужала, потім здоров'я її різко погіршало, і вона віддала богові душу. Я одразу ж подумав: «Як це було б чудово, коли б містер Маккарті одружився з матір'ю! Адже ми з Уоллі такі хороші друзі! Крім того, мати ідеально розв'язала б усі свої проблеми».

Незабаром після похорону місіс Маккарті я заговорив про це з матір'ю.

— Ти повинна тепер якнайчастіше зустрічатися з містером Маккарті. Ладен закластися, що він захоче одружитися з тобою.

Мати кволо всміхнулася.

— Дай бідолашному отямитися, — сказала вона.

— Коли б ти причепурилася, як робила це раніше, він обов'язково посватався б. Але ти зовсім не думаєш про це; весь час сидиш у цій брудній кімнаті, і вигляд у тебе просто жахливий.

Сердешна мати. Як я шкодую, що сказав їй ці слова! Я навіть гадки не мав, що вона зовсім знесиліла від недоїдання... Проте наступного дня ціною нелюдських зусиль вона все ж таки прибрала в кімнаті.

Був час літніх канікул, і я пішов до Маккарті раніше, ніж звичайно, радий, що вирвався з нашої жалюгідної мансарди. Мені запропонували залишитися на обід, але щось гнало мене додому, до матері. На Паунолл-террес мене зупинили сусідські діти.

— Твоя мати збожеволіла, — сказала маленька дівчинка.

Мене мов обухом по голові ударили.

— Що ти верзеш! — пробелькотів я.

— Це правда, — підтвердила інша дівчинка. — Вона ходила від квартири до квартири, роздавала шматочки вугілля й казала, що це подарунки дітям на день народження. Не віриш — спитай у моєї мами.

Не дослухавши її до кінця, я помчав додому і, вибігши по сходах нагору, влетів до кімнати. Зупинившись на мить, щоб перевести дух, я втупився очима в матір. Повітря в кімнаті було важке, задушливе. Мати, як завжди, сиділа коло вікна. Вона повільно обернулася й глянула на мене. Обличчя в неї було бліде, змучене.

— Мам! — скрикнув я.

— Що? — байдуже озвалася вона.

Я підбіг до неї, впав навколішки, уткнувся лицем у її коліна й нестримно заридав.

— Ну, заспокойся, не треба, — ніжно сказала вона, гладячи мене по голові. — Що сталося?

— Ти хвора! — вигукнув я, схлипуючи.

— Ні, я цілком здорова, — спокійно відповіла вона.

— Ти хвора! Мені сказали, що ти ходиш по місту і... — я не доказав, мене душили сльози.

— Я шукала Сіднея, — покійно прошепотіла вона. — Його ховають од мене.

І тут я зрозумів, що діти сказали мені правду.

— Ой, мамо, не говори так! Не говори! Я підую покличу лікаря.

Та вона вела далі, гладячи мене по голові:

— Маккарті знають, де він, вони ховають його від мене.

— Мамо, будь ласка, дозволь мені викликати лікаря! — скрикнув я і, підвівшись, позадкував до дверей.

Мати дивилася на мене стражденими очима.

— Куди ти йдеш?

— По лікаря. Я скоро повернуся.

Вона нічого не сказала, тільки провела мене тривожним поглядом.

Я збіг сходами вниз, до хазяйки.

— негайно потрібен лікар. Захворіла мати!

— Ми вже послали по нього, — відповіла хазяйка.

Лікар, літній буркотун, вислухав розповідь хазяйки, яка повторила те, про що казали мені діти, потім побіжно оглянув матір.

— Вона збожеволіла. Відведіть її до лікарні, — сказав він і написав свій висновок, зазначивши зокрема, що мати страждала від недоїдання. — Воно її і доконало, — пояснив він мені.

— В лікарні їй буде краще, там її хоч годуватимуть, — спробувала заспокоїти мене хазяйка і допомогла зібрати материну одежу, вдягти її.

Мати, мов дитина, слухняно виконувала все, що їй веліли; вона так ослабла, що, здавалось, втратила зовсім силу волі. Коли ми вивели її надвір, під будинком стояв натовп сусідів та дітей, які з острахом дивилися на нас.

Лікарня була приблизно за миллю звідси. По дорозі мати хиталася від слабості, і я підтримував її, щоб вона не впала. Яскраво сяяло сонце. Перехожі, мабуть, думали, що мати п'яна. Мені вони здавалися привидами з нічного кошмару. Мати не говорила ні слова, але, здавалося, розуміла, куди ми йдемо, і хотіла якнайшвидше дістатися туди. Я по змозі намагався заспокоїти її, а вона тільки мовчки усміхалася у відповідь — від слабості їй одібрало мову.

Нарешті ми прийшли до лікарні. Прийняв нас молодий лікар. Прочитавши медичний висновок, він лагідно сказав:

— Гаразд, місіс Чаплін, пройдіть, будь ласка, сюди.

Мати слухняно попрямувала до дверей. Та коли сестри взяли її під руки, вона раптом оглянулася, усвідомивши, очевидно, що нас розлучають.

— До завтра, мамо, — мовив я удавано багаторим голосом.

Вона не зводила з мене погляду, аж доки двері не зачинилися за нею.

— А як же ж тепер ви, молодий чоловіче? — запитав мене лікар.

Мені вже набридли приютські школи, і я чемно відповів:

— Я тепер житиму в своїй тітці.

Повертаючись з лікарні, я відчув, як душу мою огорнув безмежний смуток. Та водночас мені й трохи одлягло від серця, я розумів, що в лікарні матері буде краще, ніж удома, на самоті в темній, порожній кімнатці. Я знав, що ніколи не забуду її останнього сумного погляду, яким вона дивилася на мене, коли медсестри виводили її під руки. Я згадував, як мати раніше пестила мене, яка вона була весела, ніжна й лагідна; як, було, втомлена, заглиблена у свої тривожні думки, вона брела вулицею і як сяяло її обличчя, коли вона бачила, що я біжу їй назустріч; я тоді майже не звертав на це уваги й нетерпляче зазиравав у паперовий кульок, в якому вона завжди приносила гостинця мені й Сіднеєві. Навіть того ранку в матері знайшлася для мене цукерка — вона дала її мені, коли я заплакав, уткнувшись обличчям у її коліна.

Я не пішов додому — не міг. Звернувши в бік ринку Ньюїнгтон-Баттс, я до вечора ходив вулицями, бездумно зупиняючись перед кожною вітриною. Коли я нарешті повернувся додому, мансар-

да зустріла мене порожнечою. На табуретці стояли ночви. В них мокли дві мої сорочки. Я почав шукати щось перекусити. В буфеті не було нічого, крім пачечки чаю. На каміні лежав материн гаманець, у ньому я знайшов три півпенсових монети, ключі й кілька заставних квитанцій. На столі лежала цукерка, яку мати дала мені вдень. Мене знову здушили сльози, і я заплакав.

Знесилений від сліз і переживань, я міцно заснув. А коли прокинувся вранці, то з новою силою відчув свою самотність, гнітючу порожнечу кімнати; навіть сонячне проміння, що розсипалося по підлозі, здавалось, ще більше підкреслювало материну відсутність. Потім до мене прийшла хазяйка. Вона сказала, що я можу жити в мансарді доти, поки не знайдеться інший квартирант, їсти теж можу в неї. Я подякував їй і запевнив, що, коли повернеться Сідней, він віддасть їй усі наші борги. Але попросити в неї їсти я не наважувався — мені було соромно.

Наступного дня я не пішов до матері, як пообіцяв їй. Не пішов, бо знав, що це побачення було б для нас обох надто тяжким. Хазяйка бачила на вулиці лікаря, і він сказав їй, що матір уже перевезли до кейн-гіллської божевільні. Від цієї сумної звістки в мене полегшало на душі, бо до Кейн-Гілла звідси було двадцять миль, і дістатися туди я не мав ніякої змоги. Незабаром повернеться Сідней, думав я, і тоді ми разом провідаємо матір.

Протягом перших кількох днів я не бачився ні з ким із своїх знайомих. Рано-вранці я крадькома виходив з дому й повертався аж увечері; мені щастило протягом дня де-небудь трохи попоїсти. Одного ранку, коли я навшпиньках спускався сходами, мене зупинила хазяйка і спитала, чи я снідав. Я похитав головою.

— Ну, то ходи до мене, — сказала вона своїм грубуватим голосом.

Маккарті я цурався, бо не хотів, аби вони дізналися про те, яке лихо спіткало матір. Неначе втікач, уникав я зустрічей і з іншими знайомими.

За тиждень я вже звик до свого нового становища, не відчуваючи себе ні надто нещасним, ні надто щасливим. Найдужче мене турбувало, що робитиме хазяйка — я знав, що коли Сідней не повернеться найближчим часом, їй хоч-не-хоч доведеться повідомити про мене в муніципалітет, і тоді мене знову відішлють до гануелльської школи. Тому я намагався не потрапляти їй на очі й іноді навіть не приходив додому ночувати.

Якось я здивався з двома дроворубами — тихими, роботящими людьми, які, лише зрідка перекидаючись кількома словами, цілий день різали й кололи дрова в напівтемній сараї на задвірках Кеннінгтон-роуд, а потім в'язали їх на продаж по півпенні за в'язанку. Їхня швидка, злагоджена праця просто зачарувала мене. Незабаром я почав їм допомагати.

Цим лагідним, спокійним чолов'ягам було років по тридцять п'ять чи, може, трохи більше, але виглядали вони й походилися значно доросліше. В хазяїна, — боса, як ми його називали, — був червоний ніс діабетика й одне-єдине ікло замість усіх верхніх зубів. І все ж такі обличчя його здавалось добрим і приємним. Його помічник, також досить приємний чоловік, з обличчям земляного відтінку й товстими губами, розмовляв повільно й дуже рідко.

Приблизно о першій годині бос звертався до мене:

— То якої ти думки про грінки з сирними обрізками?

— Якнайкращої, — відповідав я.

Посміхаючись, він давав мені два пенси, і я прямував до крамниці бакалійних товарів, хазяїн якої, містер Еш, ставився до мене дуже приязно,

і купував на печні сирних обрізків і на пенні — хліба. Помивши й почистивши обрізки, ми їли їх із сіллю й перцем. Іноді бос підкидав нам шматочок беконного сала й цибулину; разом з кухлем гарячого чаю обід був просто чудовий.

Хоч я й не думав просити в боса грошей, наприкінці першого тижня він дав мені шість пенсів. Це був для мене приємний сюрприз.

Джо, помічник боса, був припадочний, і коли він неприємно, бос палив у нього під носом папірець, щоб привести його до тями. Очунявши, Джо дивився на нас покірним, винуватим поглядом.

Дроворуби працювали від сьомої ранку до сьомої вечора, а іноді й довше, і мене завжди охоплював сум, коли вони замикали сарай і йшли додому. Одного вечора бос вирішив розважити нас — купив квитки на гальорку в мюзик-хол. Умившись, ми з Джо чекали на хазяїна. Мені кортіло якнайшвидше опинитися в мюзик-холі, бо виставу, яку ми мали дивитися, давала знаменита трупа Фреда Карно (до неї я вступив через кілька років). Джо стояв, спершись на стіну сарая, я стояв коло нього. Нараз він скрикнув і звалився на підлогу, у нього почався припадок. Далося взнаки нервово збудження. Бос хотів залишитися коло свого помічника, та Джо незабаром опритомнів і наповліг на тому, щоб ми йшли до театру самі.

Я перестав ходити до школи і весь час побоювався, що власті дізнаються про це. Час од часу дроворуби занепокоєно розпитували мене про мої шкільні справи. Тому, коли канікули скінчилися, я почав приходити до них о пів на п'яту, начебто після уроків. Як повільно й нудно минав час на освітлених яскравим сонцем вулицях, як важко було дочекатися тієї хвилини, коли я увійду до прохолодного сарая, привітаюся з дроворубами!

Одного вечора, коли я тихенько піднімався сходами до своєї мансарди, мене гукнула хазяйка. Вона чекала, коли я повернуся. Радісно усміхаючись, жінка дала мені телеграму: «Приїду завтра десятій ранку станцію Ватерлоу цілую Сідней».

Зустрічати брата я пішов у досить-таки непривабливому вигляді. Одежа моя була брудна й подерта, черевики теж розлізлися, з картуза виглядала підшивка; вмивався останнім часом я в сараї під краном, бо вдома для цього треба було носити воду на третій поверх і проходити з відром повз хазяйчину кухню. Не дивно, що шия й вуха в мене були страшенно брудні.

— Що сталося? — спитав Сідней, оглянувши мене.

Я відповів, не задумуючись над своїми словами:

— Збожеволіла мати, і її довелося відправити до лікарні.

Його обличчя спохмурніло.

— І де ти тепер живеш?

— Там же, на Паунолл-террес.

Сідней найняв візника. Носильники знесли його валізи, і серед них — кошик з бананами!

— Це наші?! — зраділо вигукнув я.

Сідней кивнув головою.

— Вони ще зелені. Треба, щоб вони полежали кілька днів, а потім ми їх з'їмо.

По дорозі додому він розпитував мене про матір. Я був дуже збуджений і відповідав на його запитання безладно, плутано. Потім Сідней розказав, що в Кейптауні його списали на берег і помістили в лікарню. Повертаючись до Англії, він влаштовував лотереї, грав в азартні ігри й таким чином збив суму в двадцять фунтів стерлінгів, які збирався віддати матері.

Сідней поділився зі мною своїми планами на майбутнє. З морем покінчено, тепер він спробує стати актором. На його думку, двадцять фунтів стерлінгів вистачить нам на двадцять тижнів, а за цей час він спробує знайти собі роботу в театрі.

Наша поява на прольотці, з кошиком бананів,

справила на сусідів і на хазяйку приголомшливе враження. Хазяйка розповіла Сіднеєві про матір, але не згадувала про деякі сумні подробиці нещастя.

Того ж дня Сідней пішов зі мною по крамницях і одягнув мене з ніг до голови; ввечері, причепурені, ми сиділи в ложі мюзик-холу. Під час вистави Сідней весь час повторював:

— Подумати тільки, скільки радості міг би принести цей день матері!

За кілька днів ми навідали матір у Кейн-Гіллі. Пам'ятаю, як нестерпно довго тяглися хвилини чекання в кімнаті для побачень. Нарешті в дверях повернувся ключ, і зайшла мати. Вона була страшенно бліда, губи в неї посиніли... Хоч мати і впізнала нас, проте якоїсь особливої радості не виявила. Від її колишньої життєрадісності не залишилося й сліду. Супроводила матір сестра-жалібниця, добродушна й дуже балакуча жінка.

— Шкода, що ви прийшли в таку пору, — зашебетала вона, — ми сьогодні не зовсім гарно себе почуваємо, правда ж, люба?

Мати ввічливо усміхнулася і глянула на неї так, немов чекала, щоб та скоріше пішла геть.

— Ви навідалися б іншим разом, коли нам покращає, — не вгавала медсестра.

Кінець кінцем вона вийшла, і ми залишилися з матір'ю самі. Сідней намагався розвеселити її, розповідав про те, як йому пощастило заробити грошей, а також про своє перебування у Кейптауні, та вона тільки мовчки кивала головою, дивлячись поперед себе неуважним і невидючим поглядом.

Я сказав їй, що незабаром вона одужає.

— Авжеж, — меланхолійно відповіла мати. — Але коли б того дня ти був дав мені хоч трохи чаю, я була б зараз здорова...

Коли ми виходили, лікар сказав Сіднею, що психічне захворювання в матері викликане недоїданням і що їй потрібен постійний медичний догляд. Незважаючи на те, що в неї бувають хвилини просвітлення, мине кілька місяців, перш ніж вона одужає.

Ще довго потім звучали у моїх вухах материні слова: «Коли б того дня ти був дав мені хоч трохи чаю, я була б зараз здорова»...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Джозеф Конрад якось писав у листі до свого приятеля: «Життя нині таке жорстоке, що я відчуваю себе, наче загнаний у тісний куток сліпий щур, на якого замірилися палицею». Це порівняння годиться й для кожного з нас; та декому все-таки часом усміхається доля. Усміхнулася вона й мені.

Я продавав газети, працював у друкарні, майстрував дитячі іграшки, мало не став складувом, прислужував лікареві, але так само, як і Сідней, ні на мить не забував про свою основну мету — стати актором. Отож час од часу я чистив свої черевики та костюм, надівав біленького комірця і йшов до театрального агентства Блекмора, що містилося на Бедфорд-стріт, біля Стренда. Ходив я туди доти, доки костюм мій зовсім не розлізся.

Коли я вперше зайшов до агентства, там юрилися бездоганно вдягнені служники драматичної музи, що провадили між собою пишномовні розмови. Я з трепетом стояв у кутку біля дверей, намагаючись перебороти свою соромливість і приховати те, що мій костюм побував у бувальцях, а черевики злегка випнулися там, де були пальці. З сусідньої кімнати час від часу

• виходив юний клерк і, наче серпом, підтинав гордовитих служників музи лаконічною фразою: «Для вас нічого немає, і для вас теж». Агентство порожніло, наче церква по відправі. Одного разу я залишився в кімнаті сам. Побачивши, що я все ще стою в кутку, клерк підійшов до мене:

— А ви чого чекаєте?

— У вас часом немає хлопчачих ролей? — спитав я насилу.

— А ви в нас зареєстровані?

Я похитав головою.

На превеликий мій подив, він запросив мене до себе в кімнату й записав прізвище, адресу та інші дані, а потім сказав, що викличе, коли з'явиться яка-небудь робота. Я пішов з агентства задоволений, що виконав свій обов'язок, і водночас радий, що з того нічого не вийшло.

І ось тепер, через місяць після того, як повернувся Сідней, я одержав листіку: «Зайдіть до агентства Блекмора на Бедфорд-стріт, Стренд».

Коли я з'явився туди в своєму новому костюмі, мене одвели до містера Блекмора, який люб'язно усміхався. Всемогутній і пильний, як я гадав, містер Блекмор прийняв мене дуже ввічливо й дав записку до містера С. Е. Гамільтона в конторі Чарлза Фромана.

Містер Гамільтон прочитав записку і здивувався, що я такий малий. Я, звичайно, збрехав, сказавши, що мені чотирнадцять років — насправді мені було дванадцять з половиною. Він пояснив, що я протягом сорока тижнів гратиму роль Біллі, хлопчика-слуги в «Шерлокові Холмсі». Прем'єра відбудеться восени.

— А тим часом, — мовив містер Гамільтон, — у нас є дуже вигідна хлопчача роль у новій п'єсі «Джім, або історія кохання одного коні». Її автор містер Сейнтсбері, той самий джентльмен, що гратиме головну роль у «Шерлокові Холмсі».

«Джім» мали поставити для проби в Кінгстоні, перш ніж розпочнуться вистави «Холмса». Мені пообіцяли два з половиною фунти на тиждень, стільки ж, як і за роль у «Шерлокові Холмсі».

Хоч для мене це були величезні гроші, я навіть оком не моргнув.

— Я пораджуся зі своїм братом, — сказав я, надавши своєму обличчю серйозного виразу.

Містер Гамільтон голосно зареготав і покликав усіх своїх співробітників, щоб вони теж подивилися на мене.

— Ось наш Біллі! Що ви скажете про нього?

Всі радо й привітно усміхалися мені. Що сталося? Світ враз змінився й прийняв мене, як рідного, у свої обійми.

Містер Гамільтон дав мені записку до містера Сейнтсбері, пояснивши, що я знайду його в клубі «Грін Рум», на Лестер-сквер. Я вийшов, не тямлячи себе од щастя.

Така ж самісінька сцена повторилася і в клубі «Грін Рум». Містер Сейнтсбері показав мене своїм співробітникам і тут же доручив мені роль Семмі, пояснивши, що то одна з найважливіших ролей у його п'єси. Я злякався, що він попросить мене прочитати її в його присутності: це поставило б мене в незручне становище, бо читати я майже не вмів. На щастя, він сказав, щоб я взяв роль додому й прочитав її на дозвіллі: репетиції мали розпочатися десь аж за тиждень.

Я поїхав додому на омнібусі, сяючи від щастя й намагаючись усе як слід обміркувати. Я вступав у царство жаданої мрії — тієї самої мрії, про яку часто говорила моя мати і яку вона малювала переді мною. Я мав стати актором! Все це сталося так несподівано, так раптово. Я гортав сторінки своєї ролі в новенькій коричневій обкладинці — найважливіший документ, який мені доводилося досі тримати. Я збагнув,

що переступив важливий рубіж: тепер я вже був не вуличний хлопчак, а актор. На очі мені навернулися сльози.

Коли я розповів Сіднеєві, що сталося, він мало не заплакав од радості. Сідней сидів на ліжку, замислено дивлячись у вікно, і нарешті сказав:

— Ото зраділа б мати, якби вона була разом з нами.

— Два з половиною фунти, протягом сорока тижнів! Подумати тільки, — захоплено мовив я. — Містерові Гамільтону я сказав, що ти домовишся з ним про фінансовий бік справи, отож, чого доброго, він дещо й набавить. У будь-якому разі, цього року ми зможемо заощадити шістьдесят фунтів!

Коли перша хвиля нашого захвату пройшла, ми розмірковували, що два з половиною фунти — платня замала. Сідней вирішив попросити в містера Гамільтона доплати.

— Спробуй, може, щось і вийде, — сказав я.

Та містер Гамільтон твердо стояв на своєму.

— Два з половиною фунти — і край, — відповів він, і ми змирилися.

Сідней прочитав мені роль і допоміг завчити. Роль була велика, близько тридцяти п'яти реплік, але за три дні я знав її вже всю напам'ять.

Репетиції «Джима» відбувались у горішньому фойє театру Друрі Лейн. Сідней як слід підготував мене, і я вимовляв правильно майже всі слова. Тільки з одним ніяк не міг дати собі ради. У п'єсі була така репліка: «За кого ви себе вважаєте — за містера Пірпонта Моргана?» В мене замість «Пірпонта» виходило «Патерпайнта». Містер Сейнтсбері сказав, щоб я так і вимовляв це ім'я на сцені. Перші репетиції відкрили для мене новий світ. Досі я не мав ніякісного уявлення про техніку акторської гри, — узгодженість дії, паузи, виходи, — але досить легко засвоїв її. Містер Сейнтсбері виправив лише одну мою ваду: під час гри я надміру махав головою й гримасував.

Після кількох репетицій, він здивовано спитав, чи я часом не виступав раніше на сцені. Мені було дуже приємно, що містер Сейнтсбері й уся тупа мною задоволені. Однак я сприймав їхнє захоплення мною як щось цілком належне.

«Джім» планували виставляти протягом одного тижня в Кінгтонському й протягом тижня у Фулгемському театрах. Це була мелодрама, скопійована за зразком «Срібного короля» Генрі Артура Джонса: історія аристократа, який утратив пам'ять і живе в мансарді з дівчиною, що продає квіти, та хлопчиною, що торгує газетами. Хлопчину грав я. То була високоморальна п'єса: дівчина спала в комірчині, Герцог, як ми називали аристократа, окупував канапу, а я влаштувався на підлозі.

Моя поява на сцені дуже тішила публіку, мабуть, тому, що я здавався менший, ніж був насправді. Кожна репліка викликала вибух сміху. Мене бентежили тільки технічні деталі: я, наприклад, не знав, як заварити на сцені чай. Я ніяк не міг запам'ятати, що спочатку робити: сипати в чайник заварку чи варити окріп. Парадоксальний факт: мені було легше проказувати слова, ніж грати у німих сценах.

Та загалом «Джім» не мав успіху. Рецензенти вщент розкритикували цю п'єсу, правда, мою гру вони оцінили досить позитивно. Одна з рецензій, яку показав мені містер Чарлз Рок, актор нашої трупи, була особливо прихильна. Містер Рок давно вже грав у театрі «Адельфі» і користувався заслуженою репутацією. Здебільшого ми виступали з ним у парі.

— Глядіть не запишайтесь, юначе, — сказав він урочисто. І, прочитавши мені цілу лекцію

про скромність та шляхетність, ознайомив мене з рецензією «Лондон Топікал Таймс», яку я пам'ятаю дослівно. Зневажливо відгукнувшись про п'єсу, рецензент писав: «Але в ній є один промінь світла — це роль Семмі, продавця газет, спритного лондонського хлопця, який чи не єдиний вносить у п'єсу комічний струмінь. Хоч Семмі банальний і набридлий уже всім персонаж, проте у виконанні Чарлза Чапліна — розумного й здібного хлопця — він стає по-справжньому смішний. Досі мені не доводилося про нього чути, але я сподіваюся, що в найближчому майбутньому він стане всім відомий».

Сідней купив цілу дюжину примірників цієї газети.

За два тижні «Джим» зійшов зі сцени, і ми почали репетиції «Шерлока Холмса». Ми з Сіднеєм усе ще мешкали на Паунолл-террес, бо не були впевнені щодо наших фінансових можливостей на майбутнє.

Одного разу ми пішли з ним провідати матір. Спочатку сестри сказали нам, що до неї не можна, бо їй погіршало. Вони відвели Сіднея набік і почали розмовляти з ним напівголосно, але я все-таки почув його відповідь:

— Ні, я гадаю, що Чарлі не схоче.

Повернувшись до мене, він сумно запитав:

— Ти згоден піти до матері в обитку повстю кімнату?

— Ні! Не згоден! Це мені не під силу! — категорично сказав я.

Але Сідней усе ж таки пішов до матері. Вона упізнала його і прийшла до тями. За кілька хвилин сестра сказала мені, що мати відчуває себе добре, і я можу її побачити. Ми посиділи втрьох, поговорили. Коли ми з Сіднеєм почали прощатися, вона відвела мене набік і сумно прошепотіла:

— Гляди не заблудися, бо вони тебе тут зачинять.

Мати пробула в Кейн-Гіллі півтора року і врешті видужала. Коли я виїздив кудись на гастролі, Сідней відвідував її сам.

Містер Г. Е. Сейнтсбері, який грав роль Холмса, був дуже схожий на того Холмса, якого малювали в журналі «Стренд Мегезін». В нього було довгасте обличчя й натхненне чоло. З усіх акторів, які грали роль цього видатного детектива, він вважався найкращим, майстернішим навіть за Уільяма Жілета, першого виконавця ролі Холмса й автора п'єси.

Під час перших гастролей керівництво трупи вирішило, що я мешкатиму разом з містером та місис Грін — нашим теслею і його дружиною, яка завідувала костюмерним відділом. Вибір був не дуже вдалий. Крім усього іншого, містер та місис Грін часом випивали. До того ж, мені не завжди хотілося їсти, коли вони сідали за стіл, і не завжди смакувало те, що вони їли. Я був певен, що Грінам я теж набрид, може, ще й більше, ніж вони мені. Отож за три тижні ми дійшли згоди і любісінько розпрощалися. А що я був надто молодий, аби жити з кимось іншим, то я вирішив оселитися надалі сам-один. Цілісінький день, аж до вистави, я не стрічав нікого із своїх і чув свій голос тільки тоді, коли розмовляв сам із собою. Часом я ішов до трактиру, де збиралися наші актори, і дивився, як вони грають у більярд. Я відчував, що трохи сковую їх, і вони цього від мене зовсім не приховували. Якщо я реготав з їхніх жартів, вони починали сунутися.

Мною опанувала меланхолія. Приїжджаючи недільного вечора в яке-небудь містечко на півночі Англії й чуючи сумне бемкання церковних дзвонів, я відчував ще більшу самотність. В будень

я ходив на ринок і купував м'ясо, овочі, з яких хазяйка варила мені їсти. Іноді мені щастило знайти квартиру з харчами. Тоді я столувався на кухні разом з усією родиною. Мені це дуже подобалося. Холодного похмурого дня, коли хазяйка пекла хліб, приємно було зайти до ланкаширської кухні, осяяної червоним полум'ям печі, побачити дека з буханцями біля вогню, й сісти до столу разом з усією родиною. Ми пили чай і в урочистій тиші ласували гарячим, щойно спеченим хлібом зі свіжим маслом.

Гастролював я з трупою понад шість тижнів. Сіднеєві тим часом так і не пощастило влаштуватися в театр, і, полишивши свої честолюбні мрії про акторську кар'єру, він став працювати барменом у «Коул-Гоул» на Стренді. З-поміж ста п'ятдесяти претендентів узяли на цю роботу саме його, але він не виправдав цієї високої честі.

Сідней регулярно надсилав мені листи, сповіщаючи про стан материного здоров'я, але я рідко йому відповідав, здебільшого тому, що був не в згоді з орфографією. Один Сідней лист глибоко зворушив мене. Брат докоряв мені за те, що я не відповідаю на його листи, і нагадував про злигодні, які ми пережили і які мали б згуртовувати нас ще тісніше.

«Відколи захворіла мати, — писав Сідней, — ми з тобою залишилися зовсім самі в усьому світі. Отож пиши мені регулярно, аби я знав, що маю брата».

Лист був такий зворушливий, що я відповів не гаючись. Сідней постав переді мною в зовсім іншому світлі. Його лист зміцнив нашу братерську любов, що тривала все життя.

Звикнувши до самотнього життя, я зовсім розучився розмовляти з людьми. Коли я часом зустрічав на вулиці актора з нашої трупи, то почував себе страшенно незручно. Я не міг швидко зметикувати, як відповісти на його запитання, і він ішов геть, очевидно, дивуючись, чи я сповна розумю. Наша провідна акторка Грета Ган була напрочуд гарна й мала дуже добру вдачу; проте коли я бачив, що вона переходить вулицю, то починав вивчати першу-ліпшу вітрину або звертав у провулок, аби тільки не зустрітися з нею.

Щоб хоч трохи розважитися, я купив собі кролика і, стаючи де-небудь на квартиру, заносив його до своєї кімнати крадькома, щоб не побачила хазяйка. То було дуже миле звірятко, хоч і не звикле жити в кімнаті. Його хутро було біле й чисте, але від нього неймовірно тхнуло. Я тримав кролика в дерев'яній клітці, яку ховав під ліжком. Вранці хазяйка бадьоро заходила до моєї кімнати, несучи мені сніданок. Зачувши неприємний запах, вона одразу ж спантеличено виходила. Я тієї ж миті відчиняв клітку, і кролик бігав по кімнаті.

Невдовзі я привчив його відразу ж тікати у клітку, тільки-но він зачує стукіт у двері. Якщо хазяйка все-таки розкривала мою таємницю, я показував їй звірятко, воно, як правило, здобувало її прихильність, і ми спокійнісінько жили собі далі.

Але в Тоніпенді (Уельс), коли я показав кролика хазяйці, вона загадково всміхнулася й не сказала ні слова. Та ввечері, коли я повернувся з театру, мій кролик щез. Я спитав хазяйку, де він, але вона тільки похитала головою:

— Мабуть, утік, або, може, його хто-небудь украв.

З Тоніпенді ми подалися до шахтарського містечка Ебб-Вейл, де виступали протягом трьох вечорів. Я зрадив, коли ми звідти виїхали, бо тоді це було дуже бридке містечко, що складалося в основному зі стандартних будиночків, кожен з яких мав чотири кімнатки, освітлених газовими лампами. Майже всі наші актори поселилися в

невеличкому готелі. Мені пощастило влаштуватися до одного шахтаря; кімната була невеличка, але затишна й чистенька. Господарі залишали мені вечерю біля вогню — щоб не охолола.

Господиня, висока, гарна жінка середнього віку, здавалася мені якоюсь дивною. З обличчя в неї ніколи не сходив вираз глибокого суму. Приносячи мені вранці сніданок, вона майже не обзивалася до мене. Я помітив, що двері кухні були завжди зачинені; в разі потреби мені доводилося стукаєти, і двері прочинялися лише на кілька дюймів.

Наступного вечора, коли я сидів і вечеряв у своїй кімнатці, зайшов господар, приблизно такого ж віку, як і його дружина. Він саме повернувся з театру. П'єса йому дуже сподобалася. Господар погломонів трохи, стоячи біля дверей і тримаючи в руці запалену свічку, і вже хотів був попрощатися, але раптом озвався:

— Послухайте, в мене є дещо цікаве для вас. Чи доводилося вам бачити людину-жабу? Потримайте свічку, я запалив лампу.

Він повів мене до кухні й поставив лампу на шафу.

— Гей, Гілберте, ану виходь сюди! — гукнув він, відсуваючи завісу, що була в шафі замість дверцят.

З шафи виповзло людське створіння — без ніг, з величезною плескатою головою, білим, як стіна, обличчям, запалим носом, великим ротом і м'язистими плечима та руками. З одрізаних штанин у нього визирали десять товстих коротких пальців. Виродок цей мав, можливо, двадцять, а, можливо, й сорок років. Він подивився на мене й усміхнувся, оголивши жовті рідкі зуби.

— Ану стрибни, Гілберте! — сказав батько, і бідолаха поволі присів, а потім підскачів на руках, мало не діставши до моєї голови.

— Як на вашу думку, годиться він для цирку? Людина-жаба!

Я так налякався, що майже втратив дар мови. Проте я назвав кілька цирків, до яких господар може звернутися листовно.

Старий напoлiг на тому, щоб бідолашний виродок продемонстрував свої «номери»; як він плигає, як залазить у крісло-качалку і робить стойку, тримаючись за його ручки. Я вдавав, що дуже захоплений його вправністю, і похвалив його.

— Добраніч, Гілберте, — сказав я на прощання, і нещасне створіння глухо відповіло:

— Добраніч.

Тієї ночі я кілька разів прокидався й пробував, чи замкнені мої двері. Наступного ранку господиня зайшла до мене привітна й добродушна.

— Я чула, що вчора ви бачили Гілберта, — сказала вона. — У шафі він спить тільки тоді, коли ми беремо квартирантів з театру.

Я з жахом подумав, що ліжко, в якому я сплю, Гілбертове.

— Так, — відповів я і завів мову про те, що каліку можуть взяти у якийсь цирк.

Вона кивнула головою:

— Ми часто про це думали.

Коли ми виїжджали з цього містечка, я зайшов на кухню попрощатися з Гілбертом. Прилизувавши себе, я потиснув його велику мозику руку; він злегка відповів на мій потиск.

Після сорокатижневих гастролей ми повернулися до Лондона; вісім тижнів ми мали грати в театрах передмість. А що «Шерлок Холмс» користувався небаченим успіхом, то за три тижні нас чекали нові гастролі.

Ми з Сіднеєм вирішили переїхати з Паунол-террес у пристойнішу квартиру на Кеннінгтон роуд. Ми хотіли поміняти шкіру, — як це роблять змії, — і струснути з себе своє минуле.

Я попросив дирекцію, щоб Сіднеєві дали невеличку роль у «Холмсі», і йому дали — з платнею тридцять п'ять шилінгів на тиждень! Тепер на гастролі ми поїхали удвох.

Сідней писав матері щотижня, і наприкінці гастролей ми одержали з божевільні листа, в якому повідомлялося, що вона зовсім одужала. Для нас це була радісна новина. Ми негайно попросили адміністрацію божевільні виписати матір і приготувалися зустріти її в Редінгу, де в той час гастролювала наша трупя. Щоб як слід відсвяткувати цю подію, ми найняли квартиру з двома спальнями й вітальнею, у якій стояло піаніно, прикрасили материну спальню квітами й замовили розкішний обід.

Потім подалися з Сіднеєм на вокзал. Поїзда чекали з нетерпінням, радісні й щасливі.

Нарешті прибув поїзд. Ми схвильовано вдвигалися в обличчя пасажирів, що виходили з вагонів. Аж ось вийшла наша мати і, усміхаючись, неквапливо попрямувала до нас. Вона не виявила бурхливої радості з нагоди нашої зустрічі й привіталася з гідною стриманістю. Очевидно, вона не знала, як їй поводитися.

Поки візник довів нас до нашої квартири, ми встигли поговорити на сотню різних тем, доречних і недоречних.

Потому, коли вляглася перша хвиля нашої радості і ми з Сіднеєм показали матері квартиру та квіти в її спальні, ми всі троє посідали у вітальні й почали пильно роздивлятися одне одного. Надворі яскраво сяяло сонце, ми мешкали на тихій вулиці, але тиша в цей день справляла на мене чомусь гнітюче враження, і як я не переконував себе, що я неймовірно щасливий, мене знову огорнув сум. Мати трохи постарішала й поповніла. Раніше я завжди пишався тим, як мати дбає про свою вроду, як вона вміло одягається, і хотів похвалитися нею перед акторами нашої трупи, але тепер вона виглядала досить убого. Мабуть, мати відчула на собі мій критичний погляд, бо враз запитливо обернулася до мене. Щоб приховати своє замішання, я погладив її по голові й сказав, посміхнувшись.

— Я хочу, щоб ти була в найкращій формі, коли будеш знайомитися з моїми колегами.

Глянувши на мене, вона дістала пудреницю й напудрилася.

— Я щаслива з того, що живу на світі, — мовила вона бадьоро.

Недовзі ми таки звикли одне до одного, і моя зневіра минулася. Вона краще за нас розуміла, що інтимні стосунки відійшли в минуле разом з дитинством, — за що ми полюбили її ще дужче. Під час гастролей вона бігала по крамницях і варила нам їсти, приносила додому фрукти, ласощі і завжди кілька квіток. Хоч як скрутно нам іноді доводилось, вона щосуботи, вертаючись увечері з крамниці, купувала на пенні жовтофіолів. Часом вона замикалася в собі й мовчала. Її відчуженість мене смутила. В такі хвилини вона більше скидалася на гостю, ніж на матір.

Через місяць вона вирішила повернутися в Лондон, найняти помешкання і створити для нас домілку, щоб нам було куди вертатися після гастролей. До того ж, казала вона, жити на одному місці дешевше, аніж мандрувати по країні, витрачаючи на квитки неабиякі гроші.

Вона найняла квартиру над перукарнею на Честер-стріт — колись ми там жили — і за десять фунтів купила меблі на виплат. Помешкання, безперечно, поступалося перед Версалем як розмірами, так і красою; проте мати зробила в спальні справжнє чудо, поставивши ящики з-під помаранчів і вкривши їх кретоном. Вийшло щось на зразок комода. Ми з Сіднеєм щотижня заробляли разом чотири фунти п'ять шилінгів, з них фунт п'ять шилінгів посилали матері.

Після других гастролей ми з Сіднеєм прожили кілька тижнів з матір'ю дома. Хоч нам з нею було добре, ми в душі зраділи, коли знову настав час вирушати в дорогу, бо помешкання на Честер-стріт не мало тих вигід, які були, як правило, в провінційних квартирах і до яких ми з Сіднеєм звикли. І мати, певно, це зрозуміла. Прощаючись із нами на вокзалі, вона намагалася здаватися веселою. Коли поїзд рушив, мати стояла на платформі й, усміхаючись, махала нам хусточкою, але в очах у неї світилася туга.

Під час третіх гастролей мати написала нам, що померла Луїза, з якою я і Сідней жили на Кеннінгтон-роуд. Померла вона — іронія долі! — в тому самому Ламбетському притулку, де колись знайшли пристановище ми з Сіднеєм. Вона пережила батька лише на чотири роки і залишила сиротою свого малого сина, якого послали до тієї ж Гануеллської школи, де жили колись і ми з Сіднеєм.

Мати повідомляла, що вона відвідала хлопця й розповіла йому, хто вона така і що я та Сідней жили у його батька й матері на Кеннінгтон-роуд. Але він не міг того пам'ятати, бо тоді мав лише чотири роки. Батька він також не пам'ятав. Тепер йому було десять. Його записали на дівоче Луїзине прізвище, і матері не пощастило виявити будь-яких його родичів. Мати писала, що він хлопчик гарненький, дуже спокійний, соромливий і схильний до задуми. Вона принесла йому кульок цукерок, а також помаранчів і яблук і пообіцяла його відвідувати, що, гадаю, й робила, поки не захворіла і не виїхала в Кейн-Гілл.

Звістка про рецидив маминої хвороби вразила мене в самісіньке серце. Подробиць ми не знали. Нам надіслали коротке офіційне повідомлення: її забрали в лікарню з вулиці, бо вона ходила по місту, балакаючи щось недоладне. Ми нічим не могли допомогти бідлашній мамі: довелося примиритися з її долею. Вона так і не одужала цілком. Кілька років вона пробула в Кейн-гіллській богаєвільні, аж поки ми стали на ноги і перевели її до приватної лікарні.

Буває, що ворожі людині боги стомлюються чинити зло і стають милосердними. Змилосердилися вони й над матір'ю. Останні свої сім років вона прожила в затишку, серед квітів, на сонці, вона бачила, що її сини досягли такої слави й достатку, про які вона навіть не мріяла.

Через наші гастрольні мандри ми з Сіднеєм побачили матір лише за кілька тижнів. Незабаром трупа Фромана відмовилася від «Холмса». Права на п'єсу придбав містер Гаррі Йорк, власник «Королівського театру» в Блекберні, маючи намір показати її в дрібних містечках. Нова трупа заангажувала мене з Сіднеєм, але з меншою платнею — по тридцять п'ять шилінгів на тиждень.

Мене гнітило те, що виступати доводилося в глухих містечках північної Англії з набагато гіршою трупю. Порівнявши цю трупу з попередньою, я зрозумів, що таке артистичний рівень. Я намагався приховати свої висновки, але на репетиціях, щиро прагнучи допомогти новому керівникові, який розпитував мене про режисерську розробку п'єси, німі сцени тощо, я розповідав, як усе це робилося в групі Фромана. Це, звичайно, не сприяло моїй популярності серед акторів, і мене почали вважати зухвалим хлопчиськом. Згодом режисер пригадав мені це, оштрафувавши на десять шилінгів за те, що я після кількох попереджень не прийшов собі гудзика.

В цей час у Лондон приїхав Уільям Жілет, автор «Шерлока Холмса», разом з актрисою Марі Доро, яка грала головну роль у його ж таки п'єсі «Кларіса». Критикам не сподобалася ані п'єса,

ані манера Жілета розмовляти на сцені. Тоді Жілет написав одноактівку «Шерлок Холмс у скрутному становищі», в якій були тільки три персонажі: богаєвільна, Холмс і хлопчик-слуга, причому Холмс за ходом п'єси не виголошує жодної репліки. Слова телеграми звучали для мене райською музикою — містер Постант, Жілетів режисер, питав мене, чи зможу я приїхати в Лондон, щоб грати Біллі у одноактній, в якій головну роль виконує Уільям Жілет.

Я страшенно хвилювався, боячись, що нашій трупі не пощастить так швидко знайти у провінції іншого Біллі. Кілька днів я знемагав од напруженого чекання. Та зрештою вони таки знайшли мені заміну.

Дні, коли я приїхав у Лондон, щоб грати у Вест-Енді, можна назвати добою мого відродження. Увечері я прийшов у театр «Герцог Йоркський» до містера Постанта, режисера, який привів мене до Жілета. Познайомившись зі мною, той спитав:

— То ви хочете грати в «Шерлокові Холмсі» зі мною?

І я вигукнув в екстазі:

— Дуже хочу, містер Жілет!

А наступного ранку, чекаючи на сцені репетиції, я вперше побачив Марі Доро, одягнену в чудесну білу сукню. Поява такого прекрасного створіння вразила мене наче грім.

Вона була така гарна, що я її зненавидів. Я зненавидів її милі надуті губки, рівні біленькі зуби, гарне підборіддя, її чорне волосся і карі очі. Я зненавидів її вдавнене роздратування, через яке вона ставала ще чарівнішою. Розмовляючи з костюмером, вона мене не помічала, хоч я стояв зовсім поряд, не зводячи з неї очей, вражений її красою. Мені щойно минуло шістнадцять, і, побачивши цю сліпучу вроду, я поклав собі не піддатися, що б там не було. Але боже милий! Вона була така гарна! Я закохався з першого погляду.

У «Скрутному становищі Шерлока Холмса» міс Айрін Ванбру, надзвичайно талановита актриса, грала богаєвільну жінку, яка весь час говорила, а Холмс тільки сидів та слухав. Таким чином він помстився критикам. П'єса починалася з моєї репліки. Я вскакував прожогом у Холмсову квартиру і держав двері, в які гупала богаєвільна. Поки я намагався пояснити Холмсові, в чому річ, вона вдиралася до кімнати! Двадцять хвилин жінка недоладно розповідала про якийсь злочин, балакаючи Холмса допомогти. Холмс потай пише записку, викликає мене дзвінком і непомітно передає її мені. Згодом двоє дужих чоловіків забирають леді, і я кажу Холмсові:

— Ви, сер, мали рацію. Вона таки з тієї богаєвільні.

Критики були потішені жартом, але п'єса «Кларіса», яку Жілет написав для Марі Доро, провалилася. Хоч усі захоплювалися вродою Марі, та цього було недостатньо, щоб переважити сентиментальність п'єси. Отож трупа завершила сезон поновленням «Шерлоком Холмсом», у якому я знову виконував роль Біллі. З радощів, що гратиму з ушавленим Уільямом Жілетом, я забув спитати про платню. Наприкінці тижня містер Постант ніяково простягнув мені конверт з грошиками.

— Мені дуже незручно, але в конторі Фромана сказали, що я маю платити вам стільки, як і досі: два з половиною фунта.

Я був приємно здивований.

На репетиціях «Холмса» я знову побачив Марі Доро — вона була ще вродливіша! — і, незважаючи на своє рішення не піддаватися її чарам, з головою поринув у мовчазне безнадійне кохання. Я лаяв себе, проклинаючи свою нестійку вдачу. Її я водночас і ненавидів, і любив.

У «Холмсі» вона грала Алісу Фолкнер, але на сцені ми не стрічалися. Я жив чеканням тієї жаданої миті, коли, зустрівши її на сходах, можна буде промовити «Добрий вечір», на що вона привітно відповідала: «Добрий вечір». Оце і все, що між нами було.

«Холмс» мав великий успіх. Якось на виставу завітала королева Александра; разом з нею в королівській ложі сиділи грецький король і принц Христіан. Принц, очевидно, переказував королеві зміст п'єси; і ось в найнапруженіший момент, коли ми з Холмсом були на сцені, в залі пролунав густий бас з чужоземним акцентом:

— Не треба розповідати! Не треба!

Діон Бусіно мав свою контору в театрі герцога Йоркського, і частенько він схвально поплескував мене по плечу, так само як і Гол Каїн, який приходив за лаштунки до Жілета. Одного разу мене обдарував усмішкою лорд Кітченер.

На той час помер сер Генрі Ірвінг, і я пішов на похорон у Вестмінстерському абатстві. А що я грав у театрі, який містився у Вест-Енді, то мені дали перепустку, чим я дуже пишався. На похороні я сидів між поважним Люїсом Уолером, тодішнім романтичним ідолом глядачів ранкових вистав, і «доктором» Уолфордом Боді, якого я згодом пародіював у водевілі. Уолер сидів мов скам'янілий, виставляючи свій голий для такого урочистого випадку гарний профіль і дивлячись просто перед собою. Але «доктор» Боді, щоб побачити, як спустакатимуть у склеп тіло сера Генрі, раз у раз ступав на груди якогось герцога, що лежав на власному надгробкові, і цим викликав обурення та зневагу містера Уолтера. Я втратив надію щось побачити і сидів, покірно споглядаючи спини тих, хто стовбичив переді мною.

За два тижні перед тим, як скінчилися вистави «Шерлока Холмса», містер Бусіно дав мені лист-рекомендацію до уславлених містера і місіс Кендал, які могли виділити мені роль у своїй новій виставі. Вони успішно завершували сезон у театрі «Сент-Джеймс». Леді призначила мені побачення на десяту ранку в фойє театру. Вона спізнилася на двадцять хвилин. Місіс Кендал, яка виявилася імпульсивною владною жінкою, привітала мене словами:

— То це ти той хлопець! Незабаром ми виїдемо на гастролі у провінцію з новою виставою. Я б хотіла послухати, як ти прочитаєш свою роль. Але зараз ми дуже зайняті. То чи не прийдеш ти завтра в такий самий час?

— Вибачте, мадам, — відповів я холодно, — але я не можу зараз погодитися на виїзд.

Я вклонився, знявши капелюха, вийшов з фойє, гукнув візника, що проїздив вулицею, — і на десять місяців лишився без роботи.

Того вечора, коли в театрі «Герцог Йоркський» відбулася остання вистава «Шерлока Холмса» і Марі Доро мала повернутися до Америки, я пішов сам-один гуляти по місту й набрався як чіп. Років через два-три у Філадельфії я побачив її знову. Вона відкривала новий театр, у якому я мав грати в складі комедійної трупи Карно. Вона ще й тоді була надзвичайно гарна. Я стояв заgrimований за лаштунками, дивлячись, як вона виголошує промову. Я так і не зміг тоді подолати свою соромливість і нагадати їй про наше знайомство.

Коли скінчилися вистави «Холмса» у Лондоні, припинилися також і гастролі в провінції, отож ми з Сіднесом лишилися без роботи. Та Сідней одразу ж знайшов собі інше місце. Побачивши оголошення в театральній газеті «Ера», він вступив до комедійної трупи Чарлі Менона, що спеціалізувалася на фарсах. За тих часів у Лондоні було кілька таких труп: «Банківські Клерки» Чарлі Болдуїна, «Причинні Пекарі» Ожо Богенні, трупа Буасета. Всі вони виступали з пантоміма-

ми. І хоч їхній репертуар складався з фарсів, вони грали під непогану балетну музику і користувалися неабиякою популярністю. Особливо відомо була трупа Фреда Карно, яка мала великий репертуар комедій. Кожна з них називалася «Птахи»: «Тюремні птахи», «Ранні птахи», «Мовчазні птахи». Почавши з цих трьох скетчів, Карно згодом створив велике театральне об'єднання, що складалося з тридцяти труп, до репертуару яких входили і різдвяні пантоміми, і музичні комедії. З цих труп вийшли такі обдаровані актори й комедіанти, як Фред Кітчен, Джордж Грейвз, Гаррі Уелдон, Біллі Рівз, Чарлі Белл та багато інших.

Коли Сідней виступав у трупі Менона, його помітив Фред Карно і взяв до себе, призначивши платню чотири фунти на тиждень. Я був молодший за Сіднея на чотири роки, з сценічної точки зору — ні риба, ні м'ясо. Та, граючи у Лондоні, я заощадив був трохи грошей, отож поки Сідней гастролював у провінції, я залишався в Лондоні і грав на тоталізаторі.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

У ті часи я був великим мрійником, надзвичайно вразливим і нерозважливим хлопчиськом, безтямно любив життя, неначе та дитина, що раптом відчула себе дорослою людиною. До мене ніколи не доходив зміст слова «мистецтво», ніколи воно й не зривалося з моїх уст. Якщо я і тоді думав про театр, то лише як про джерело існування. Мене ніщо довго не захоплювало — ні вино, ні веселі компанії, ні дівчата; я весь час прагнув романтики й приглед.

Легко зрозуміти психологію сучасного стиляги в одязі епохи короля Едуарда: як і кожний з нас, він хоче бачити на кожному кроці вияв уваги до себе, прагне жити життям, сповненим романтики й драматичних моментів. Він любить похизуватися, поринути з головою в грубі розваги, як того прагне перший-ліпший розбещений школяр. То ж чи треба дивуватися, що він, бачачи, як захоплюються франтівством так звані вищі класи, бере з них приклад?

Він знає, що теж може керувати машиною не гірше за будь-кого іншого й що для цього не треба великого розуму. Хіба в цей жорстокий вік він не може бути таким же могутнім, як колись Ланселот, аристократ або вчений, чи не може його рука плюндрувати міста так само, як і армія Наполеона? Чи цей стиляга, породжений злочинним класом, що стоїть при владі, не є своєрідним феніксом, чи не пояснюється його поведінка почуттям того, що людина — напівприручена тварина, якою на протязі століть керували інші з допомогою жорстокості й насильства! Але, як казав колись Бернард Шоу, «я відхилився від теми, як це завжди робить ображена людина».

Цілком випадково я влаштувався у водевільний трупі «Кейсі», де мені доручили ролі розбійника Діка Тепіна і «доктора» Уолфорда Боді. Роль «доктора» Боді принесла мені певний успіх, бо ця п'єса була все ж таки дещо краща за інші низькопробні комедії. В ній виводився образ професора, вченої людини, і мені спало на думку грати його на сцені так, як він міг поводитися в житті. Незабаром я вже вважався справжньою зіркою трупи й заробляв на тиждень три фунти стерлінгів. В трупі грали й дорослі, і хлопчики. Пригадую, що мені спочатку було дуже важко, але без цієї школи я ніколи не став би професіональним коміком.

Коли трупа «Кейсі» грала в Лондоні, ми, шестеро акторів, наймали квартиру на Кеннінгтон-

роуд у місіс Філдс, шістдесятип'ятирічної вдови, яка мала трьох дожок: Фредеріку, Телму й Фебу. Фредеріка була заможна за столярю, лагідним, але негарним з виду росіянином, з відкритим монгольським обличчям, білявим чубом, рудими вусами й розумними очима. Ми, як правило, обідали разом у кухні й дуже добре познайомилися з цією сім'єю. Сідней, коли його трупа виступала в Лондоні, теж жив разом з нами.

Старенька місіс Філдс, надзвичайно ввічлива і працююча жінка, жила з того, що внаймала кімнати. Фредеріку утримував чоловік, Телма і Феба допомагали матері. П'ятнадцятирічна Феба була справжньою красунею. В неї було довгасте обличчя, античний ніс, і я багато думав про неї ночами, відчувуючи, що люблю її платонічною любов'ю. Мені тоді було сімнадцять років. Феба була справжнім ангелом. Хоча з моїх намірів нічого й не вийшло, проте ми з нею залишилися добрими друзями — я їй теж подобався.

Всі члени родини Філдсів були дуже гарячі й часто сварилися між собою. Причина цих сварок, як правило, була одна і та ж — кому прибирати в квартирі. Ледача Телма, двадцятирічна міс, вважала себе господинею дому й завжди вимагала, щоб це робили Фредеріка або Феба. Зрештою, все закінчувалося скандалом, сестри ображали одна одну, і всі родинні таємниці переставали бути таємницями. Місіс Філдс кричала, що коли Телма відділиться од них і житиме зі своїм ліверпульським адвокатом, — тоді вона може вдавати з себе господиню, а поки що господиня тут вона. Свою тираду місіс Філдс закінчувала завжди одними й тими словами:

— Якщо ти вже хочеш бути господинею, то забирайся до свого адвоката, може, він прийме тебе!

І, щоб підкреслити свою рішучість, місіс Філдс хапала чашку й хряпала нею об підлогу.

Телма сиділа мовчки за столом, поважна і незворушна. Потім спокійно брала іншу чашку й повторювала материн жест, примовляючи: «Я теж можу показати свій характер».

Потім вона розбивала ще кілька чашок, і підлога на кухні вкривалася черепками.

Бідолашна мати й сестри безпорадно дивилися на Телмине лютування, неспроможні нічого вдіяти.

— Ви тільки подивіться, що вона робить! — стогнала мати. — На! Візьми, розбий ще й це! — давала вона Телмі сахарницю. Та спокійно брала і брязкала нею об підлогу.

Феба в таких випадках завжди була арбітром. Через свою справедливість, вона користувалася в родині повагою і, як правило, припиняла сварку, беручись за роботу сама, хоч Телма й протестувала.

Я майже три місяці не міг знайти роботи, і Сідней допомагав мені — щотижня платив місіс Філдс чотирнадцять шилінгів за квартиру й моє харчування. Він грав основні комічні ролі в групі Фреда Карно й часто натякав своєму хазяїнові про свого меншого брата, але Карно був немов глухий: він, напевно, думав, що я занадто молодий, аби стати актором.

В ті часи великою популярністю користувалися в Лондоні єврейські коміки, і я вирішив завести банкетарди, щоб не здаватися таким молодим. Потім заходився вивчати пісні й дотепні сцени з американського гумористичного «Збірника Медісона». Кілька тижнів я репетирував вибрані номери перед усіма Філдсами. Вони уважно слухали мене й усіяло підбадьорювали.

Мене взяли на тиждень без платні в мюзик-хол «Форістер», щоб перевірити мої здібності. Цей невеликий театр містився на Майн-енд-роуд, у центрі єврейського кварталу. Раніше я виступав там у групі Кейсі, і керівництво театру вва-

жало, що мене варто спробувати. Всі мої мрії й плани залежали від цього іспитового тижня. Якщо все буде гаразд, то я зможу грати згодом у найвідоміших трупах Англії. Хто знає, може, за рік я стану одним з найкращих водевілістів? Я обіцяв Філдсам роздобути їм усім квитки в кінці тижня, якщо успішно витримаю іспит.

— Я гадаю, що коли ти матимеш у глядачів успіх, то не захочеш у нас більше жити, — сказала Феба.

— Ні, я від вас нікуди не піду, — відповів я, щоб заспокоїти її.

В понеділок о дванадцятій годині мала відбутися генеральна репетиція п'єси, в якій я грав. Але я не встиг ще продумати остаточно, як маю бути загримований, і в що вдягнуся. Кілька годин провів я у гардеробній перед вечірньою виставою, гримуючись і так і сяк, але ніщо не могло приховати мого надто юного вигляду. Хоч я й не розумів цього, але жарти мої були антисемітського спрямування, і не тільки застарілі, але й дуже невдалі, як і мій єврейський акцент. Отож, як я не старався, проте викликати в публіки сміх так і не зміг.

Після перших же моїх реплік глядачі почали кидати в мене дрібними монетами, лушпайками з апельсинів, тупотіли ногами, свистіли. Спочатку я не розумів, що це означає. Потім усе-таки збагнув, у чому річ. Я почав поспішати, говорив набагато швидше, і глузування, ущипливі репліки, а також монети й апельсинове лушпиння градом посипалися на сцену.

Утікши зі сцени, я не став чекати свого вироку, а побіг просто до гардероба, розгримувався й назавжди покинув цей театр, навіть не забравши свою збірку гумору.

Коли я повернувся на Кеннінгтон-роуд, було вже пізно. Філдси вже спали, і я був їм за це дуже вдячний. Вранці, під час сніданку, місіс Філдс подікалася, як пройшла учора вистава. Я відповів удавано байдужим тоном: «Все гаразд, треба тільки змінити деякі моменти». Вона сказала, що Феба ходила дивитися на мій виступ, але повернулася додому така стомлена, що нічого їй не захотіло розповідати й відразу ж лягла. Зустрівши мене трохи згодом, Феба нічого не згадала про ту злочасну виставу. Я теж мовчав. Філдси ніколи не заводили більш про це розмови, і ніхто з них нітрохи не дивувався, що я перестав виступати на сцені «Форістера».

На щастя, Сідней виїхав у ці дні кудись у провінцію й мені не треба було йому розказувати про те, що трапилося. Та він згодом сам про все догадався, або, може, йому розказали Філдси, бо ніколи про мій виступ не розпитував. Я прагнув якнайшвидше забути це фіаско, але воно глибоко вкарбувалося в мою пам'ять, і я змушений був подивитися на себе іншими очима. Я зрозумів, що з мене не вийде комік-водевіліст, що я неспроможний налагодити з аудиторією зв'язку, але тішив себе думкою, що зможу грати характерні комічні ролі. І все ж таки мене спіткала ще не одна гірка невдача, перш ніж я став професіональним виконавцем характерних комічних ролей.

Сімнадцять років я грав головну чоловічу роль у скетчі «Веселий майор» — слабенік п'єси, яка йшла всього один тиждень. Моїй партнерці, дружині мого героя, було п'ятдесят років. Щовечора вона, похитуючись, виходила на сцену, і хоч від неї страшенно тхнуло джином, я, люблячий чоловік, змушений був її обнімати й цілувати. Цей випадок назавжди виликував мене від честолюбного прагнення грати головні ролі.

По якомусь часі я взявся за перо й написав веселий скетч під назвою «Дванадцять праведників» — фарс про суддів, які розглядали справу



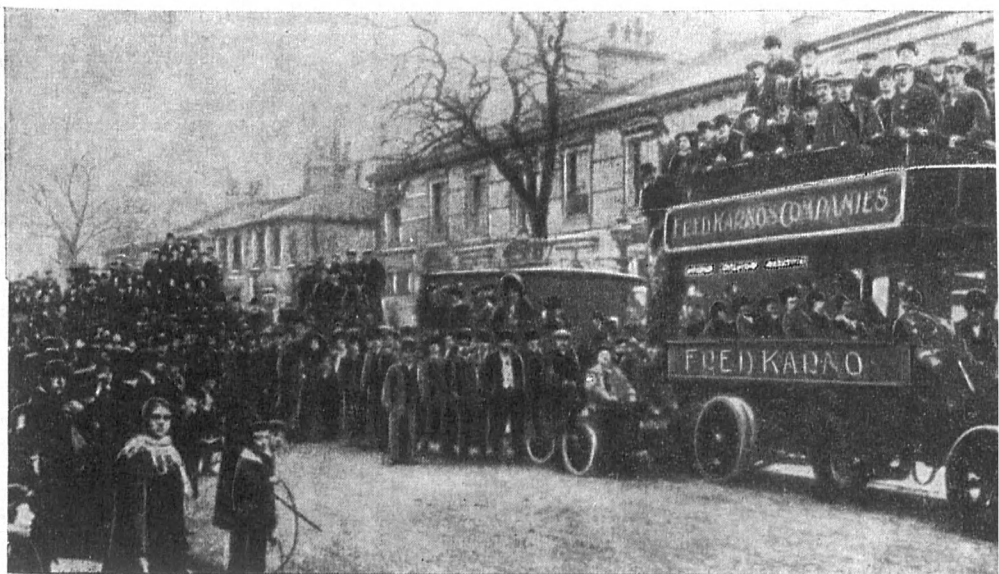
Я в ролі «доктора» Уолфорда Боді, що мав славу «безкровного хірурга».



Феджін із Діккенсового «Олівера Твіста» в моїй інтерпретації.



Я серед гравців хокейної команди трупи Карно (другий зліва).



недотримання обіцянки. Один із суддів був глухонімий, другий — п'яний, а третій — лікар-шарлатан. Я продав цю річ Чакоуту, гіпнотизеру-воведілісту, який загипнотизував одного чоловіка, примусивши його проїхати містом у відкритому автомобілі з зав'язаними очима; сам Чакоут сидів ззаду й керував ним з допомогою магнетичних імпульсів. Він заплатив мені за рукопис три фунти стерлінгів, з умовою, що я поставлю цей скетч. Зібравши трупу, я почав репетиції в трактирі Хорнса на Кеннінгтон-роуд. Один з акторів, літня вже людина, незадоволено сказав, що цей скетч нічого не вартий.

На третій день, коли репетиції були саме в розпалі, я одержав від Чакоута записку, в якій повідомлялося, що він передумав ставити скетч. Я сунув записку в кишеню й пішов на репетицію. В мене не вистачило хоробрості повідомити про це акторів і, запросивши їх на обід, сказав, що мій брат хоче їм щось розповісти. Викликавши Сіднея до спальні, я показав йому записку.

— Ти їм, мабуть, досі нічого не говорив, — мовив він, прочитавши записку.

— Ні, — прошепотів я.

— То скажи зараз.

— Не можу, — відповів я. — Я не можу говорити їм про це зараз, після трьох днів репетицій.

— Але ж твоєї вини тут немає! Піди й скажи їм усе! — крикнув Сідней.

Я остаточно розгубився і заплакав.

— Що я їм скажу?

— Не будь дурнем! — Сідней метнувся до кімнати й показав акторам Чакоуту записку, пояснивши, в чому річ. Потім запросив нас усіх до таверни.

Актори — люди мінливої вдачі. Той старий, що кілька днів тому незадоволено бурчав, лише усміхався, коли Сідней розповів йому про мого катастрофічне становище.

— Ти в цьому зовсім не винен, синку, — сказав він, поплескавши мене по плечу. — Все це наробив той негідник Чакоут.

Після невдачі у «Форістері» мені ні в чому не щастило. Та незабаром усе змінилося.

Якось Сідней сказав мені, що мене хоче бачити містер Карно. Останнім часом він був незадоволений одним коміком, партнером містера Гаррі Уелдона в «Футбольному матчі», одному із скетчів Карно, що користувався найбільшим успіхом. Уелдон був дуже популярним коміком і зберіг свою популярність аж до самої смерті (помер він у тридцятих роках).

Містер Карно був кремезний, невисокий на зріст чоловік з розумними, блискучими очима, що завжди уважно дивилися на співрозмовника. Свою кар'єру він розпочав з акробатичних виступів на перекладці; згодом він і ще троє акторів почали грати фарси. Цей квартет потім став ядром його німих комедійних скетчів. Сам містер Карно був чудовим коміком і зіграв чимало комедійних ролей. Він продовжував грати й тоді, коли в нього було вже п'ять комедійних труп.

Один з акторів розказав мені про кінець його кар'єри. Якось у Манчестері, після вистави, трупа почала нарікати, що Карно пережив себе, що його сміх більш не захоплює публіку. Карно, який на той час мав уже в кишені п'ятдесят тисяч фунтів стерлінгів, сказав: «Що ж, якщо вам так здається, то я кінчаю! — І, зірвавши перуку, кинув її на туалетний столик: — Можете важати це відставкою».

Мешкав містер Карно на Колдгарбор-лейн, у Камберуеллі; недалеко від його будинку містився пакгауз, у якому він зберігав декорації своїх двадцяти п'єс. Там містилася і його контора. Коли я прийшов до нього, він привітно зустрів мене.

— Сідней розказував мені, який ви талановитий, — сказав він. — Як ви гадаєте, чи не змог-

ли б ви зіграти партнера Гаррі Уелдона в «Футбольному матчі»?

Гаррі Уелдон був ангажований за високу плату, йому платили тридцять чотири фунти стерлінгів на тиждень.

— Можна спробувати, — відповів я самопевнено.

Він усміхнувся.

— Сімнадцятирічний юнак взагалі дуже молодий, а ви виглядаєте ще молодшим.

Я знизав плечима:

— Все залежатиме від гриму.

Карно зарекомендував. Завдяки тому, що я, на його думку, оригінально знизав плечима, він узяв мене. Про це Карно згодом розповів Сіднеєві.

— Ну, подивимося, на що ви здатні, — мовив він.

Мене прийняли на два тижні з платнею три фунти десять шилінгів на тиждень, і пообіцяли, що коли я успішно витримаю іспит, то зможу залишитись уtrupі на цілий рік.

Мені дали тиждень часу, щоб я зміг вивчити роль до відкриття сезону в Лондонському Колізеї. Карно порадив мені піти до Шепердового театру «Буш Імпайр», у якому ставили «Футбольний матч», і придивитися, як там грають мою роль. Я побачив, що той актор грає дуже нудно, і був певен, що зіграю краще. Ця роль вимагала більше пародії, більше бурлеску, і я вирішив зіграти її саме так.

Я був лише на двох репетиціях, бо містер Уелдон не погоджувався більше марнувати час — репетиції відривали його від гри в гольф.

На репетиціях я грав без ентузіазму і відчував, що Уелдон засумнівався у моїх здібностях. Свого часу Сідней теж грав цю роль, і коли б зараз був у Лондоні, міг би мені допомогти. Та брат саме виїхав з трупою у провінцію.

Хоч «Футбольний матч» був веселим бурлескним фарсом, проте публіка не сміялася доти, поки на сцені не з'являвся Уелдон. Поява цього справді-таки чудового коміка викликала в глядачів вибух сміху.

Під час прем'єри в Колізеї «Футбольного матчу» нерви мої були напружені, немов накручена до кінця пружина годинника. Цей вечір мав зміцнити мою впевненість у своїх силах і викреслити з пам'яті ганьбу провалу в «Форістері». Я весь час ходив туди й сюди за кулісами, тремтів од страху і нишком шептав молитву.

Нарешті загравав оркестр і піднялася завіса. На сцені стояв хор акторів. Потім вони пішли геть, і сцена лишилася порожня. Настала моя черга. Я вийшов. Або пан, або пропав. Вийшов на сцену й одразу ж трохи заспокоївся. Виходив я на сцену спиною до глядачів — це була моя ідея. Ззаду я мав бездоганний вигляд: сюртук, циліндр, палиця, гетри — типовий гуляка часів короля Едуарда. Потім рвучко повернувся й показав публіці свій червоний ніс. Озвався сміх. Це означало, що публіка сприйняла мене. Я кілька раз мелодраматично знизав плечима, потім хруснув пальцями і заточився, спіткнувшись об гантелі. Раптом моя палиця наткнулася на мішок, який підскаочив і вдарив мене по обличчю. Перевалюючись, я бундючно пройшовся по сцені, чухаючи кінчиком палиці потилицю. Глядачі голосно реготали.

З моменту мого виходу на сцену минуло п'ять хвилин, я не вимовив і слова, а зал реготав. Коли я бундючно походжав по сцені, з мене мало не спали штани: одірвався гудзик. Я почав шукати його. Знайшов щось схоже на гудзик, але тут же сердито кинув геть. Знову почувся сміх.

І в цю мить з-за куліс, мов місяць уповні, вистромила голова Гаррі Уелдона. Раніше в залі ніколи до його виходу на сцену не чулося сміху.

Коли він з'явився на сцені, я схопив його за руку й прошепотів: «Не заважайте! Я ще не закін-

чив! Це мій найкращий номер!». Все це я сказав експромтом, і це не репетирувалося. Гаррі того вечора теж мав величезний успіх: публіка реготала з моїх і з його витівок. Коли завіса опустилася, деякі члени трупи потисли мені руки й привітали з успіхом. Ідучи до вбиральні, Уелдон поглянув на мене через плече й сухо мовив:

— Все було добре... просто чудово!

Тієї ночі я повертався додому в надзвичайно веселому настрої. По дорозі зупинився на Вестмінстерському мосту й спостерігав, як унизу текла чорна блискуча вода. Мені хотілося плакати од радості, але як я не морщився й не кривився, сльози не текли, їх у мене не було. Як мені хотілося поговорити з Сіднеєм, але його в Лондоні не було — він поїхав з трупою в провінцію. Я розповів би йому про цей спектакль, для мене він дуже багато важив, особливо після провалу в «Форістері».

Спати мені зовсім не хотілося. Від Елефант-енд-Касла я пішов до Кеннінгтонських воріт і випив там склянку чаю. Я говорив і сміявся сам до себе. Нарешті, вкрай змучений, після п'ятої години ранку я згадав про сон.

Містер Карно не був присутній на першій виставі. Прийшов він аж на третю. Того вечора, вийшовши на сцену, я почув, що мені аплодують. Містер Карно задоволено всміхався, походжаючи поза кулісами, а потім сказав мені прийти вранці до нього підписати контракт.

Я нічого не написав Сіднеєві про свій перший успіх, але послав йому лаконічну телеграму: «Підписав контракт на рік по чотири фунти на тиждень твій Чарлі». «Футбольний матч» ішов у Лондоні чотирнадцять тижнів, потім ми поїхали з ним на гастролі.

Гру Уелдона дуже добре сприймали на півночі Англії, чого не можна було сказати про південь. Брістоль, Кардіфф, Плімут, Саутгемптон — у цих містах інтерес публіки до Уелдона підупав. Під час гастролей на півдні він став дуже дратівливим, грав без захоплення і всю свою злість зганяв на мені. За змістом п'єси, він мав удавано бити мене в обличчя. Це звалось «покласти спати». Іноколи його удари були досить-таки відчутні, він бив мене по-справжньому, боляче, і мені почало здаватися, що з заздрості Уелдон провокує мене на бійку.

У Белфасті критики завдали Уелдону доброго чосу, зате вони похвалили мою гру. Цього Уелдон не міг стерпіти й під час вистави так ударив мене, що з носа в мене полилася кров. Я попередив його, що коли він ще раз дозволить це собі, я розіб'ю йому на сцені гантелею голову, і додав, що коли він заздрить моєму успіхові, то хай не мстить.

— Було б кому заздрити, — зневажливо сказав він, ідучи до вбиральні.

— Та видно, що є, — парирував я і швидко пішов геть.

Коли Сідней повернувся до Лондона, ми вирішили найняти квартиру на Брікстон-роуд і належно умеблювали її. На меблі ми виділили сорок фунтів стерлінгів. Ми подалися на Ньюїнгтон-баттс до крамниці меблів і сказали, що хочемо умеблювати чотири кімнати. Власник крамниці особисто зацікавився нашим замовленням і зганяв чимало часу, допомагаючи нам підібрати потрібні речі. У передпокої ми поклали на підлогу килим, а в решті кімнат — лінолеум, купили канашку й двос крісел. В одному кутку вітальні ми поставили різьблений екран, освітлений ззаду жовтою лампочкою, а в протилежному — мальовану кольоровими олівцями картину в позолоченій рамі. На картині була зображена гола натурщиця на п'єдесталі; натурщиця схилила набік голову, а бо-

родатий артист, що стояв поруч, зганяв з неї муху. Цей «витвір мистецтва» та екран — оце було і все, що мало створити затишок у кімнаті. Подумавши, ми купили також піаніно, і хоч це збільшувало наші витрати на цілих п'ятнадцять фунтів, проте піаніно було нам потрібне. Квартира в особняку Гленшоу, на Брікстон-роуд, 15, була справжньою тихою гаванню. З яким нетерпінням поверталися ми туди з Сіднеєм після гастролей у провінції! Ми зажили трохи заможніше й почали допомагати дідові, посилаючи йому щотижня десять шилінгів; ми також могли найняти служницю, яка двічі на тиждень прибирала у квартирі, хоч надто великої потреби в цьому не було: ми самі завжди стежили за порядком. Заходили ми до нашої квартири немов до храму. І Сідней, і я годинами сиділи у великому кріслі біля каміна з різьбленими ґратами, поринувши кожен у свої думки.

Коли мені було шістнадцять років, мої романтичні мрії обмежувалися думками про дівчину зі скуйовдженим од вітру волоссям, зображену на одній з театральних афіш. Я уявляв собі, що граю з нею в гольф (якого, до речі, я не терпів), або ми гуляємо вдвох по росі, весело розмовляємо і милуємось краєвидом. Але юнацьке кохання — річ зовсім інша. Як правило, воно приходить непомітно. Короткий погляд, кілька слів (здебільшого нерозумних) — і за хвилину змінюється усе твоє життя, все навколо стає прекрасним, ти помічаєш те, про що раніше навіть не здогадувався. Так сталося і зі мною.

В цей час мені минуло вже вісімнадцять, і я з успіхом виступав у комічних ролях в трупі Карно, проте мені чогось постійно бракувало. Приходила весна, потім вона змінювалась літом, але й літо не приносило ніякої радості. Щодня одне і те ж саме сумне, похмуре оточення. І попереду я теж не бачив нічого, крім одноманітного життя. Працювати лише для того, щоб не померти з голоду — хіба людині цього досить? Мене опанувала меланхолія, ніщо мене не задовольняло, і я щонеділі ходив у парк на вистави театральних труп. Цілком природно, що в цей час зі мною стала дуже проста річ: я закохався.

Якось ми виступали в «Стрітгем-імпайр». Тоді наша трупа ділилася на дві чи три, точно вже не пам'ятаю, групи, які переїздили автобусом з міста до міста. Вранці ми були в Стрітгемі, вдень — у Кентербері, а ввечері — в Тіволі. Роботу починали ще на світанку. Стояла страшна спека, і зала «Стрітгем-імпайр» була напівпорожня, що, звичайно, ще посилювало мою меланхолію.

Перед нами там виступала трупа вар'єте під назвою «Дівчата янкі-дудль». Я про неї майже нічого не знав. Наступного вечора, коли я байдуже стояв за лаштунками, одна з дівчат на сцені поскоковзулася. В залі захихотіли. Дівчина подивилася на мене, чи я теж не сміюся з неї, і в цю мить я помітив її великі блискучі чорні очі. Це була не дівчина, а струнка газель з чудовим овалом обличчя, чарівним ротом і гарними зубами. Мене мов струмом пронизало. Повернувшись зі сцени, вона попросила мене потримати їй дзеркальце — вона хоче поправити волосся. Це дало мені можливість краще придивитися до неї. Так у нас і почалося. В середу я вже запитав її, чи можу зустрітися з нею в неділю. Вона засміялася:

— Але ж я навіть не знаю, який у вас вигляд без цього причіпного носа!

Я грав тоді роль п'яного в комедії «Карнавал птахів», на мені був довгий фрак і біла краватка.

— Мій ніс не такий червоний, як ви зараз бачите, і я не такий старий, як здаюся, — відповів я. — А щоб ви переконалися в цьому, я сьогодні ввечері принесу вам своє фото.

Я намагався за всяку ціну привернути до себе її увагу.

— О, та ви, бачу, зовсім юний, — сказала увечері дівчина, — а я гадала, що ви набагато старший.

— Скільки ж ви давали мені років?

— Мінімум тридцять.

Я засміявся.

— А мені тільки дев'ятнадцятий пішов!

Оскільки в нас щодня були репетиції, ми не могли зустрічатися з нею в будень. Але вона пообіцяла мені прийти в Кеннінгтон-гейт у неділю о четвертій годині.

В неділю була чудова сонячна погода, на небі ні хмаринки. Я надяг чорний костюм, пошитий на мене, почепив чорну краватку, в руку взяв палицю з чорного дерева. Було ще тільки десять хвилин на четверту, але я вже з хвилюванням чекав на дівчину, приглядався до всіх, хто виходив з трамвая.

Чекаючи, поки вона прийде на побачення, я раптом подумав, що ні разу не бачив її без гриму, і спробував уявити собі, як вона виглядає. Та в мене це не виходило. Я відчув страх. Можливо, ця дівчина зовсім негарна! Я здригався щоразу, як тільки з трамвая виходила молода дівчина. Невже я розчаруюсь? Чи не обдурила мене моя уява, чи не ввів мене в оману театральний грим?

Нарешті, коли стрілка годинника показувала одну хвилину на п'яту, з трамвая вийшла молода дівчина й підійшла до мене. Без гриму вона була набагато гарніша. Такою я її ще ніколи не бачив. На ній був простий солом'яний капелюшок, голубе двобортне пальто з бронзовими гудзиками. Застромивши руки в кишені, вона мовила:

— Ось і я.

Її поява так спантеличила мене, що я ледве витиснув із себе кілька слів. Я дуже хвилювався, не міг ні думати про щось, ні розмовляти з дівчиною.

— Давайге візьмемо таксі, — прохрипів я, дивлячись перед собою, а потім повернувся до неї. — Куди б ви хотіли поїхати?

Вона знизала плечима.

— Куди хочете.

— Поїдемо на Вест-Енд, пообідаємо там.

— Я вже обідала, — промовила вона спокійно.

— Тоді просто проїдемося по місту, — сказав я.

Мабуть, моя поведінка спантеличила її, бо, сівши в таксі, я повторював одне і те ж:

— Я знаю, що не повинен більше зустрічатися з вами, — ви така чудова!

Я намагався справити на неї належне враження і, взявши з банку три фунти стерлінгів, вирішив повезти її в «Трокадеро» — шикарний ресторан, де грала музика і де все сяяло розкішшю. Мені здавалося, що там я зможу постати перед нею в надзвичайно романтичному світлі. Я обожнював її, називав своєю Немезідою, але вона залишилася холодною. Мені було гірко, що дівчина не розуміла, що вона для мене означає. Я так мало зустрічав у житті прекрасного й незвичайного, і її дружба так багато важила для мене.

Коли ми сіли в ресторані за окремим столом, я вирішив, що треба замовити багатий обід, хоч мені зовсім не хотілось їсти. Для мене це було справжньою мукою. Я не знав, що чим їсти, не знав, як користуватися чашечкою для обполіскування пальців після десерту, і тому, коли ми вийшли з ресторану, я полегшено зітхнув.

Дівчина сказала, що їй час уже додому. Я запропонував сісти в таксі, але вона відмовилася, мовляв, краще пройти пішки. Дівчина мешкала в Камберуеллі, і я в душі зрадив, що зможу якийсь час побути з нею на самоті.

Я трохи заспокоївся, і Гетті теж почувала себе вільніше. Ми йшли набережною Темзи, й Гетті розповідала про своїх подруг, про уподобання. Але я майже не слухав, про що вона говорила. Вечір здавався мені невимовно чарівним.

Потім ми попрощалися, але я ще довго ходив по набережній. Сповнений бурхливих почуттів, я роздав бездомним, які спали на набережній, усе, що залишилося від моїх трьох фунтів.

Ми домовилися з Гетті зустрітися наступного ранку о сьомій годині. О восьмій їй треба було з'явитися на репетицію десь на Шейфтсбері-авеню. Як правило, я вставав пізно, бо лягав спати не раніше, як о другій годині ночі. Проте того ранку я прокинувся, тільки-но розсвіло.

Камберуелл-роуд здавалася мені тепер надзвичайно чарівною: там мешкала Гетті Келлі! Того ранку ми йшли до метро, взявшись за руки, сповнені справжнього блаженства, до якого домішувалося якесь невиразне трепетне почуття. Жалюгідна Камберуелл-роуд, яку я завжди намагався обійти, здавалася мені чарівною, коли я йшов у ранковому тумані, з трепетом чекаючи, коли з нього вирине знайома постать. Я не пам'ятав, що вона казала під час цих прогулянок. Мене заворожила віра в силу, що з'єднала нас.

Ми зустрічалися три дні підряд, ранком; три короткі ранки. Та четвертого ранку її поведінка змінилася. Вона зустріла мене холодно, навіть не схотіла подати руку. Я докорив їй за це і жартома сказав, що вона мене не любить.

— Ти надто самовпевнений, — відповіла вона. — Адже мені лише п'ятнадцять, а ти на чотири роки старший.

Я не відразу збагнув, до чого вона веде, проте відчув, що наша близькість порушена. Гетті дивилася просто себе і йшла елегантною ходою школярки, сховавши руки в кишені пальта.

— Інакше кажучи, ти просто мене не любиш, — мовив я.

— Не знаю, — відповіла вона.

Я був приголомшений.

— Якщо не знаєш, значить не любиш.

Вона промовчала.

Я спробував якось дізнатись про її справжні почуття, та на всі запитання вона відповідала одне: «Не знаю».

Ранок був похмурий, і вулиці здавалися сірими.

— Вся біда в тому, що я не спинився вчасно, — сказав я, коли ми підійшли до метро. — Мабуть, нам краще розлучитися й більше не зустрітися, — я чекав, як поставиться вона до такої пропозиції.

Вона слухала мене з серйозним виглядом і мовчала.

Тоді я взяв її руку і ніжно стиснув.

— Прощай, так буде краще.

— Прощай, — відповіла вона. — Прощай мені.

Ці слова вразили мене просто в серце. І коли вона зникла в метро, мені стало невимовно тоскно.

Що я мав робити? Якби ж то можна було втиснути свою муку у сні і спати до наступної зустрічі з Гетті. Будь-що треба взяти себе в руки. Може, я поведився надто серйозно, може, не слід було виказувати свої почуття? Наступного разу я так не робитиму, буду легковажним і незалежним. Та чи схоче вона зі мною зустрітись ще? Авжеж схоче! Вона не може мене знехтувати.

Наступного ранку я не стримався й знову пішов на Камберуелл-роуд. Але зустрітись нам довелося лише через рік і два місяці.

З англійської перекладали І. Шмарук, М. Пінчевський, О. Терех та І. Лещенко.

(Продовження в наступному номері)

І. М. ПЕДАНЮК,

Голова Державного Комітету
Ради Міністрів Української РСР
по пресі

ВИДАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ в 1965 році

Читачі «Всесвіту» цікавляться планами видавництва України на 1965 рік, в своїх листах до редакції вони запитують, які твори зарубіжних авторів будуть видані українською мовою. Виконуючи побажання читачів, редакція звернулась з цими запитаннями до голови Державного Комітету Ради Міністрів Української РСР по пресі Івана Марковича Педанюка. Ось що він розповів:

— Насамперед хотілось би — і це буде дуже справедливо — почати з доброго слова на адресу наших видавців. Поряд з випуском творів української літератури, літератур народів СРСР, вони систематично знайомлять українського читача з кращими творами зарубіжної літератури. Протягом останніх років видавництва республіки випустили в світ низку видань класиків світової літератури, сучасних письменників країн соціалістичного табору, а також чимало новинок прогресивних авторів капіталістичних країн. Перелічити всі видані твори, очевидно, немає потреби, вони відомі читачам, але варто назвати такі видання, як «Одіссея» Гомера, «Ове-

ча криниця» і «Собака на сіні» Лопе де Вега, поезії Р. Тагора, «Позолочений вік» М. Твена і Ч. Уорнера, поезії Ю. Тувіма, тритомник п'єс Шекспіра, «Королі і капуста» О'Генрі, «Тютюн» Д. Димова, «За рікою, в затінку дерев» Е. Хемінгуей, «Дзвони вістують день» В. Мінача, «Антологія чеської поезії», «Антологія словацької поезії», «Зелені обрії» Я. Прохазки, «Честолюбні» Г. Герліха тощо.

Були й істотні недоліки у виданні зарубіжної літератури, які, з одного боку, стосуються принципу планування видань, а з другого — добору перекладачів і творів для перекладу. До того ж, літератури Азії, Африки і Латинської Америки в тематичних планах видавництва були представлені бідно. Не секрет, що перекладні твори видавались надто повільно, читачі з запізненням знайомилися з новинками зарубіжної літератури.

Утворення Державного комітету Ради Міністрів Української РСР по пресі сприяло впорядкуванню видавничої справи в республіці, зокрема випуску зарубіжної літератури. Тепер покінчено з самопливом і випадковістю в цій важливій справі. Запроваджено зведене тематичне планування, що дає змогу завчасно уникнути дублювання видань. Видавництва мають можливість заздалегідь замовляти переклади, поповнюючи таким чином редакційні портфелі та створюючи потрібний запас рукописів, які складатимуть основу майбутніх планів випуску літератури.

Сміливішим стало планування, навіть на віддалену перспективу. Так, видавництво «Дніпро» розробляє перспективний план видань кращих творів світової літератури, передбачаючи в ньому, зокрема, й багатотомні видання.

Певна річ, переклад — справа оперативна. Щоб своєчасно видавати перекладну літературу, треба знати, що робиться на міжнародній книжковій полиці. Одним із надійних джерел інформації про новини в світовій літературі є спеціальний бюлетень, який почав недавно виходити. Крім того, Спілка письменників СРСР періодично надсилає видавництвам цікаві інформаційні матеріали про вихід у світ тих чи інших творів.

Краще, ніж раніше, інформоване видавництво «Веселка». Крім того, тут зуміли налагодити міцний контакт з видавництвами дитячої літератури соціалістичних країн, з книжковими агентствами. «Веселка» регулярно одержує звіди найцікавіші нові видання та докладні анотації до них.

Цим, звичайно, не вичерпуються всі канали, якими надходитиме широка інформація про новинки зарубіжної літератури. Бажаючи бути краще обізнаними з літературним процесом за межами нашої країни, працівники видавництва встановлюють контакт з прогресивними письменниками різних країн світу. Завдяки листуванню з ними наші видавці дізнаються, над чим працюють ті чи інші автори, одержують відомості про вихід у світ їх нових творів.

При всьому цьому видавництва республіки почали приділяти більше уваги питанням якості. Розуміється, і з погляду добору літератури, і з погляду

художності перекладу. Відрадім є те, що навколо видавництва згуртовуються перекладачі, які вже зарекомендували себе в галузі художнього перекладу, що актив перекладачів поповнився здібною молоддю.

Підвищується також фаховий рівень редакторів. Працівники редакцій зарубіжної літератури самостійно вивчають іноземні мови, збагачують свій запас знань з української лексики і фразеології, історії літератури різних країн. Творчі працівники редакцій залучаються до перекладів творів зарубіжної літератури. Адже ніщо так не підвищує знань у галузі мов, як практична робота над перекладами. Корисним у цьому відношенні буде і систематичний обмін досвідом роботи з відомими перекладачами братніх республік.

Поступово переборюються й інші недоліки, які залежать від самих видавництв. Раніше не до всіх книг додавався потрібний науковий апарат (передмови, післямови, примітки). Часто-густо обходились коротенькою біографічною довідкою в кінці книги. Враховуючи інтереси читачів, відтепер до перекладних книг додаватимуться докладні матеріали про життя і творчість авторів та критичний розгляд творів, що виходитимуть з друку.

Все це, звичайно, знайшло своє відображення і в плані випуску зарубіжної літератури на 1965 рік. В ньому легко знайти чимало нового як у самому характері видань, так і в доборі автури і творів. Видавці прагнуть не лише розширити географічні кордони перекладної літератури, але й підготувати нові серії.

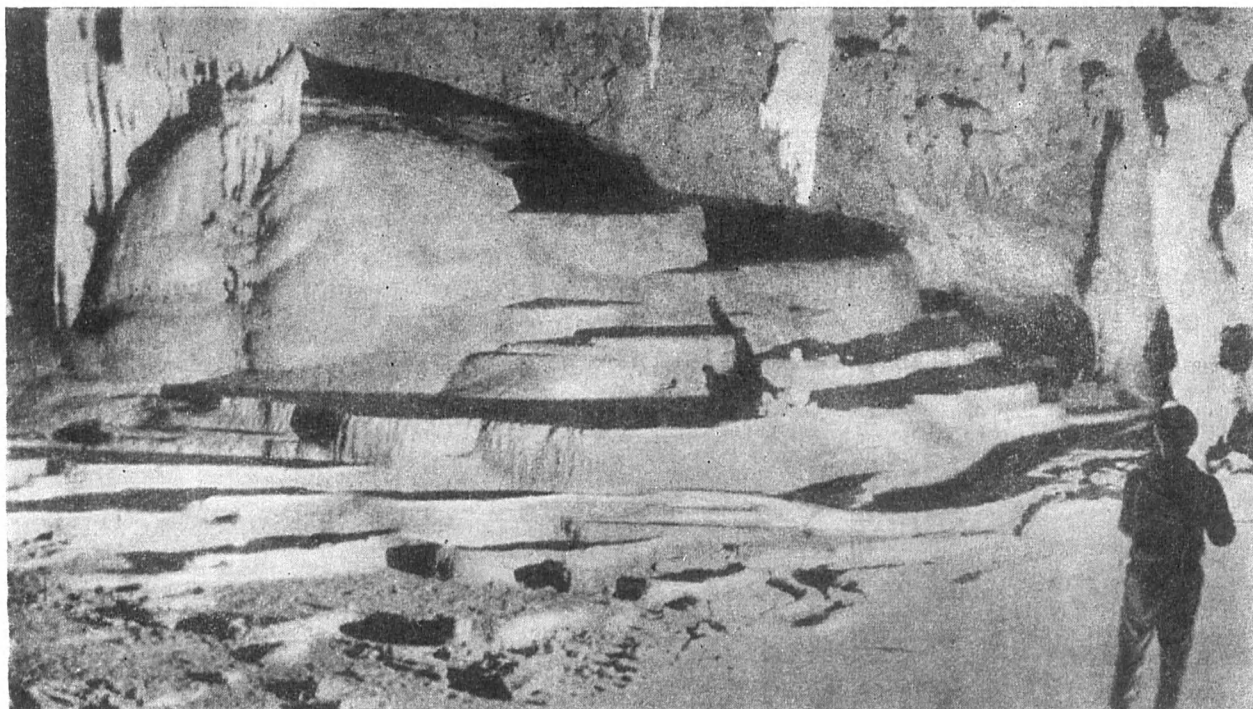
У 1965 році видавництва нашої республіки подарують читачам романи: «Тришаговий роман»

Б. Брехта — гостра сатира на капіталістичне суспільство; «Пригоди Вернера Гольта» Д. Нолля — про те, як німецька молодь, одурманена чадом фашизму, намагається знайти вихід із становища; «Панський суд» Шандора Гергеї — перша частина трилогії про угорського національного героя Дьєрдь Дожа; «Провесін» С. Жеромського — відображення політичної боротьби польського народу проти уряду панської Польщі та інші. Цього року українські читачі ознайомляться з біографічною повістю болгарського письменника С. Продева «Фред, або весна» — про юнацькі роки Ф. Енгельса; автобіографічним твором великого кубинського поета-революціонера Хосе Марті «Згубна дружба»; документальною повістю Д. Гамшіка та І. Пражака «Бомба для Гейдріха» — про боротьбу чеських патріотів проти гітлерівських окупантів; цікавою книгою єгипетського письменника І. Куддуса «В нашому домі мужчина» — про національно-визвольну боротьбу молодих патріотів Єгипту; романом американського прозаїка А. Сакстона «Світла павутина у темряві», присвяченим показу життя й боротьби робітників-негрів за свої права.

Вийдуть з друку книги Д. Дефо, Джонатана Свіфта, Генріка Сенкевича. Розпочинається видання серії «Шедеври світової лірики». Загалом цього року буде видано близько 50 творів письменників різних країн земної кулі.

Ми прекрасно розуміємо, що це ще не повне розв'язання проблеми перекладу зарубіжної літератури на українську мову. Але перші кроки перебудови видавничої справи вселяють упевненість, що український читач оперативно одержуватиме чимдалі більше високохудожніх перекладів кращих творів письменників світу.





Іноді кристалічні утворення в печерах набувають таких химерних форм, що скидаються на декорації фантастичного фільму.

ПРШЕМИСЛАВ БУРХАРД



Експедиція прямує до Піратської печери.

Скарби ПІРАТСЬКОЇ ПЕЧЕРИ

Я прокинувся від несамого вереску. В ньому вчувався нестримний жах. Спочатку я не міг збагнути, де лежу, потім знову хтось зойкнув, щось зашаруділо поруч. Враз спалахнули кишенькові ліхтарики, їхні промені заметишилися навкруги, як прожектори, що відшукують у нічному небі ворога. Зрештою вони злилися в один і застигли. Застиг у світловому колі й «порушник спокою». Немовби захищаючись від променів, великий краб випнув свій круглий зелений панцир, підняв угору могутні клішні й витріщив холодні скляні очі.

— Він прогулювався по моїй голові... — пробурмотів хтось зніжовіло.

Вони одвідували нас щонаочі, ці

зелені та блакитні краби кангрейо, мешканці довгих темних проходів печери Куева-Гранде. Але то були візити «доброї волі», принаймні нікому з нас краби шкоди не завдавали. Хоч їхні міцні клішні здатні були легко перекусити досить товстий дрючок. Вони просто знайомились з нами, бо ми також стали постійними мешканцями печер цього кубинського острова Кагуанес. Спали ми у печерах не від нестерпного потягу до спелеології, просто на всьому острові, що складається з гострих скель, більш придатного місця для ночівлі не знайшлося. Крім скель, на острові Кагуанес є також джунглі, зарості кактусів, болота, комарі та москіти.

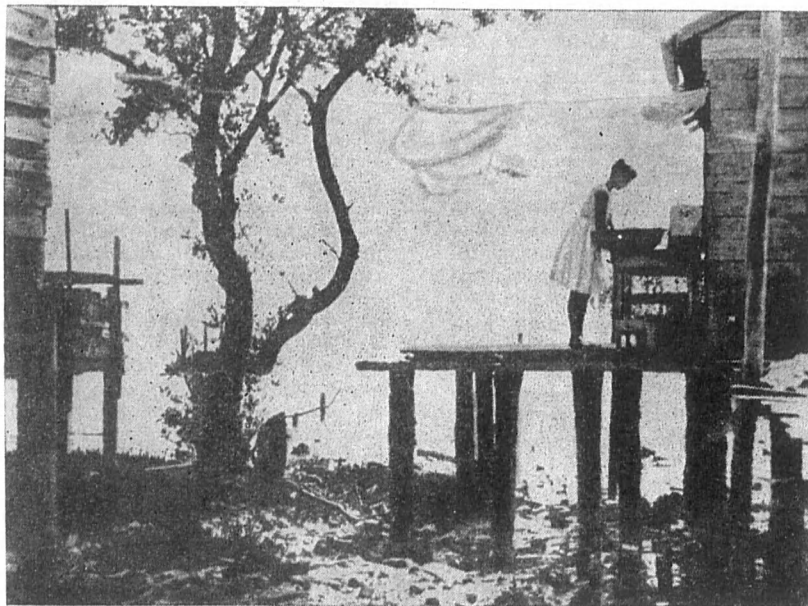
Площа острова становить 800 на 100 метрів, отже тут можна

говорити лише про острів, яких безліч поблизу берегів Куби. Та від інших своїх «колег» Кагуанес відрізняється тим, що його поверхня вкрита численними дірками — входами у великі печери. Якщо подивитись на острів з висоти, то він, напевно, нагадуватиме великий шмат швейцарського сиру.

Оті дірки й привабили нас — кількох кубинців і поляків. Щоранку прокидались ми у одній з печер і, нашвидкуруч поспідавши, прокладали джунглями шлях до іншої, ще невідомої.

Я не певен, чи знайшли б ми взагалі ці печери, якби не Гіно. Гіно народився на Кагуанесі і провів на ньому майже все своє життя. Ці острови вважаються безлюдними, хоча майже на кожному з них живе одна-дві родини. Батько Гіно був вуглярем, і хлопець змалку допомагав йому у важкій праці. Він рано залишився сиротою, зовсім один на дикому острові. Як і батько, випалював вугілля, крім цього полював на звірів та крокодилів, яких у тутешніх болотах чимало. Раз на місяць у крихітному, зробленому власними руками човнику Гіно плив до найближчого міста, де продавав вугілля. Та виручених грошей вистачало тільки на те, щоб купити трохи кофе, цукру, рису та сплатити податки і аренду володареві острова сеньйору Раулю де Карденас. Якими важкими були умови його життя на острові, де немає води, серед малярійних боліт, у царстві москітів, ми добре собі уявляли вже через тиждень. А Гіно прожив тут 39 років!

Шукачі скарбів, будували на острові отакі хатинки. Щоб уникнути податків, вони зводили їх у воді, котра, як відомо, нікому не належить...



Зараз він веде нашу експедицію, відшукуючи шлях за старими позначками на скелях. Я зацікавився звідки взяли ці дороговкази.

— То мої, — відповів Гіно. — Я шукав скарби. Так само, як і інші. Сюди приїжджало багато людей — рибалок, мисливців. Всі вони сподівались знайти піратське золото...

Виявляється, острів має свою легенду. Вона розповідає, що дві сотні років тому пірати заховали тут награбоване золото і дорогоцінні камені. Охороняти скарби вони залишили чарівного kota з одним лише оком, яке вночі сяє, немов ліхтар. Але не кожна людина здатна побачити сяйво котячого ока, тільки щасливі.

Грунт біля входу до печер майже скрізь був перекопаний.

— Багато людей шукали, — зітхнув Гіно. — Деякі навіть бачили світло котячого ока. Але нікому не поталанило, тільки час прогали. Так само і я...

Однак нам поталанило: в одній з досі невідомих печер ми потрапили на засипаний піском залізний брукт. Присвітили, розкопали. Іржаві клинки середньовічних рапир, ствол рушниць, купки круглих свинцевих куль. Поруч знайшли кілька дивних пляшок з товстого зеленого скла, на яких професор Мануель Ріверо помітив «фабричне тавро» середньовічних іспанських виноробів. Все це пролежало тут понад 200 років.

— От, маєте! — професор розвів руками. — Піратський або розбійницький тайник. Та де їм ще було ховатись: адже у ті часи тут, повз північне узбережжя Куби



Гіно.

пролягав відомий «срібний шлях» з Мексики до Іспанії.

Як кажуть, в кожному жарті є частка правди. Підбадьорені знахідкою, ми ринули у проходи печери, освітлюючи кожний закуток, обмацуючи стіни. Раптом під ногами щось затріщало. Я поспішив униз і в той самий момент почув:

— Ого! Ніколи не гадав, що доведеться ступати просто по перлинах.

Підлогу густо вкривали блискучі, немов виточені кульки, у світлі ліхтарів вони спалахували білим і жовтуватим сяйвом. Тисячі перлин! Та жоден ювелір у світі не дав би за них і шеляга, бо це були печерні перлини, своєрідна кристалічна форма вапняку. Отож, знайдений нами скарб мав хіба що наукову цінність.

Хоч не нам, ні нашим попередникам не довелося перетворити Кагуанес на «острів скарбів», проте у кубинців є план щодо його використання.

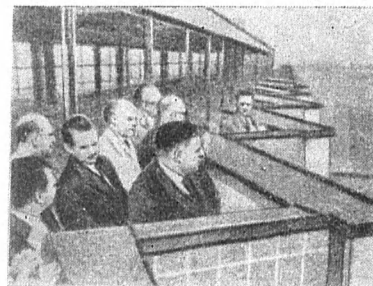
— Ми напнемо тут намети, і острів стане містечком туристів, дослідників, — розповів професор Ріверо. — Комарів винищимо, у печерах засяє електрика. Раніше тут бідувала одна самотня людина, кинута напризволяще, тепер на Кагуанес приїждитимуть тисячі...

Одна самотня людина — це був Гіно або Рамон Хередіа Кацерес, так звучить його повне ім'я. Після перемоги революції він залишив острів, пішов працювати на дослідну плантацію університету Санта-Клара. Спочатку він був простим робітником. Та згодом, закінчивши школу, став бригадиром, потім майстром.

Звичайно, Гіно вже не вірить у легенду про скарби та одного kota. Три роки тому він був неписьменним «дикуном» з безлюдного острова. І ось все змінилося, наче в казці. Та в цю казку Гіно вірить, він повірив в неї назавжди.

ТЮРМА МОДЕРН

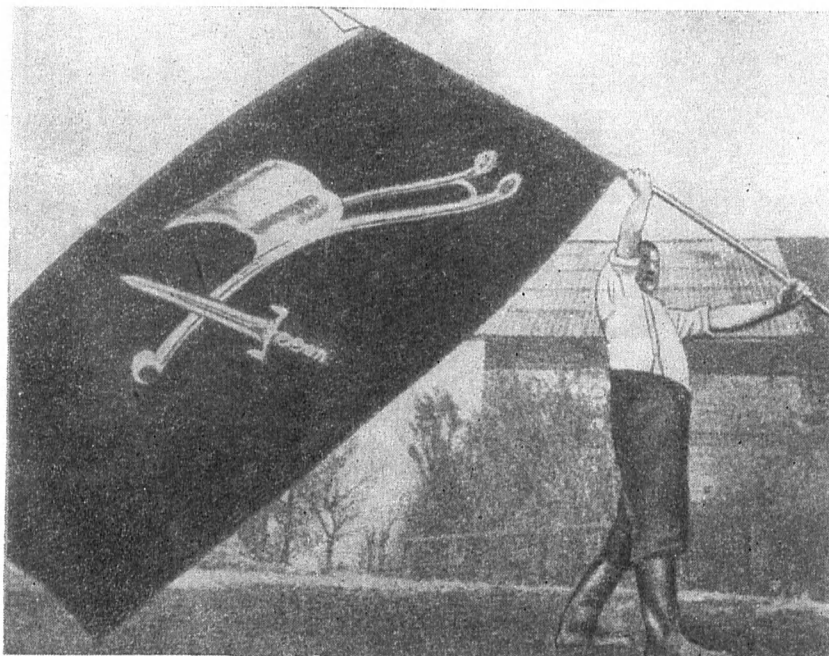
Місто Штутгарт у ФРН вихваляється тим, що тут збудовано найсучаснішу в світі в'язницю — бетонований бункер на 800 в'язнів. Коштувала ця пишнота 22 мільйони марок. Вважають, що втекти звідси чи встановити зв'язок між камерами неможливо. На фото: начальство оглядає нову тюрму.



ПОЩАСТИЛО!



Рибалка Рой Бельв'ю з міста Бостон (США) зловив у морі велетенського омара. Його вага 12 кілограмів!

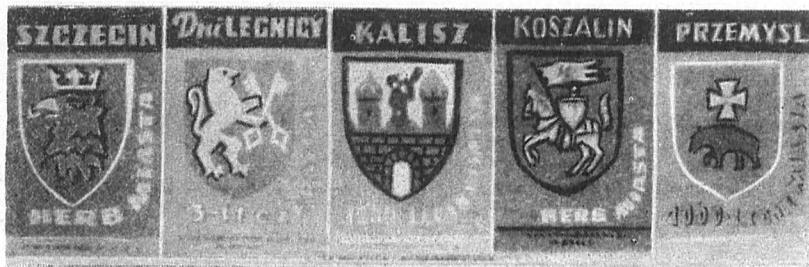


ЧОРНИЙ ПРАПОР

Чорний прапор з плугом та мечем ще з часів Селянської війни XV століття став у Німеччині символом селянських злиднів і боротьби. Тепер цей прапор знову майорить у Західній Німеччині. Під ним збираються селяни для боротьби проти аграрної політики боннського уряду, який руйнує дрібні селянські господарства на користь поміщиків і куркулів, забирає селянські землі під аеродроми, танкодроми і учбові табори НАТО.

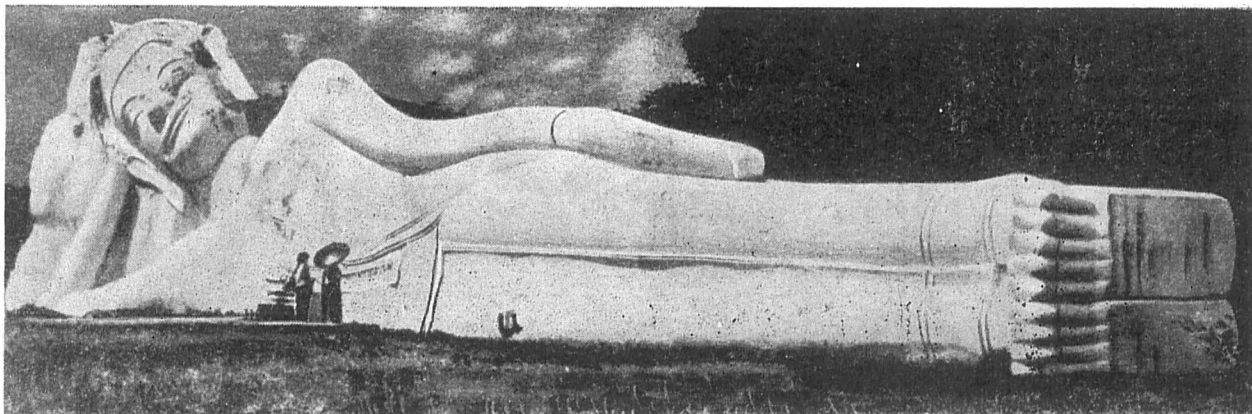
ГЕРБИ ПОЛЬСЬКИХ МІСТ

За стародавньою традицією всі польські міста мають свій герб і дуже пишаються ним. Недавно на радість колекціонерам у Польщі надійшли в продаж сірники, на яких зображені герби польських міст.



БУДДА, ЩО ПОСМІХАЄТЬСЯ

Таїланд був ще тоді великою державою, коли невідомі скульптори висікли з цілої скелі це зображення. Будда ніби ніжить на сонці і задоволено посміхається. Про розміри статуї можна здогадатися, порівнюючи її з постатями двох людей, що стоять поруч. Довжина її близько 25 метрів.



АВСТРІЯ

Нагородження державною літературною премією за 1964 рік поета Йоганнеса Урціділя викликало бурхливу реакцію з боку австрійської громадськості. Новий лауреат — представник старшого покоління австрійських письменників — 1939 року змушений був емігрувати з батьківщини, окупованої гітлерівцями, і відтоді живе у Сполучених Штатах.

Дехто в Австрії взяв під сумнів право Й. Урціділя на одержання державної премії, мотивуючи це тим, що він давно вже не живе в своїй країні. Але справжня причина полягає, звичайно, не в цьому.

Незадоволення певних реакційних кіл виникають виступи поета, його антифашистські погляди.

Газета «Фольксштimme» зазначає, що присудження премії Йоганнесу Урціділю є позитивним явищем у громадському і літературному житті Австрії.

АНГЛІЯ

В Лондоні будується приміщення для театру «Глобус», яке буде майже точною копією театру Шекспіра. Будівництво фінансує спеціальне товариство, що складається з визначних діячів англійського театру.

Зал для глядачів у новому «Глобусі» розрахований на 750 місць. У партері, як і за часів Шекспіра, глядачі дивитимуться спектакль стоячи.

ГВІНЕЯ

На особисте запрошення президента країни Секу Туре, відомий американський співак і кіноактор, активний

СУЧАСНІ РУМУНСЬКІ ФРЕСКИ

Художні фрески на будинках вулиць Бухареста, Галаца, Ясс. Так, сучасне румунське образотворче мистецтво проникає у містобудування, гармонійно поєднуючись з архітектурою.

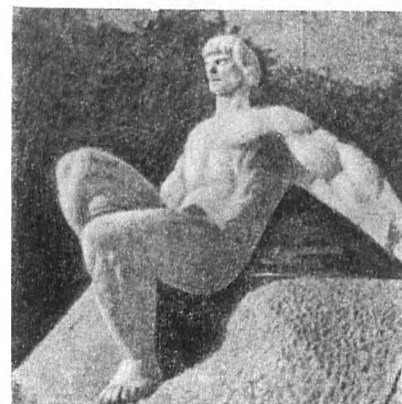
Вклад майстрів образотворчого жанру в сучасне румунське містобудування найкраще ілюструється широким розвитком декоративного мистецтва. Чудові скульптурні роботи Б. Караджа прикрашають фасад оперного театру в Бухаресті. Йому належать барельєфи на пам'ятниках героям Батьківщини та оформлення фронтона оперного театру в Галаці.

Скульптори Йон Жаля, Корнел Мендря, Борис Караджа, Мак Константиnescу та інші створили цінні твори, які вдало доповнюють архітектурні ансамблі на румунських курортах чорноморського узбережжя. Виконана для Констанци робота Йона Жаля «Відпочиваючий лучник» може вважатися зразком скульптурного твору, який органічно вписується в навколишню зелень.

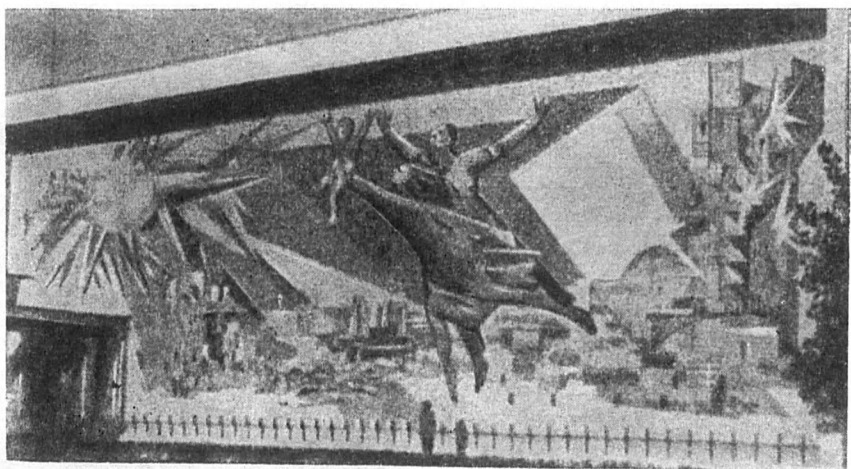
Широко застосовується у художньому оформленні будинків мозаїка, кераміка, стінний розпис. Схвальну оцінку дістала фаянсова мозаїка в Будинку культури міста Мангалії, мо-

заїчна бруківка на площі Об'єднання в Яссах.

Тісна творча співдружність архітекторів та майстрів декоративного мистецтва призводить до докорінної реформи в справі забудови міст Румунії. Цікавим з цього погляду є забудова кварталу Цигліна в Галаці, де монументальні художні твори увійшли в архітектурний проект як органічна частина ансамблю.



Йон Жаля. Відпочиваючий лучник.



Б. Караджа. Барельєф.

СЕЗЕР ОБИРАЄ НОВИЙ ШЛЯХ

Сенегальський поет Еме Сезер починав свій літературний шлях із захоплення сюрреалізмом. Європейська, зокрема, французька критика свого часу звеличувала Сезера, називаючи його «найбільшою поетичною надією Чорної Африки», «наслідувачем європейських літературних традицій» тощо.

І ось тепер, через двадцять років після початку свого літературного шляху, Еме Сезер заявив:

«Я зрозумів, що мушу стати на інший шлях. Сюрреалізм здавався мені правильним поетичним кредо тоді, коли визвольний рух африканців, у якому брав участь і я, не йшов далі пасивних протестів проти панування колонізаторів. Тепер, коли почалася активна боротьба за справжню незалежність, я як поет повинен розмовляти із своїм народом іншою поетичною мовою, зрозумілою кожній простій людині. І це вже не може бути штучна мова сюр-

реалістичної поезії... Мені здається, що театр зараз є найкращим засобом встановлення контакту між письменником і негритянськими масами, навіть кращим, ніж кіно. Робота для театру — ось що я вважаю тепер головним для кожного африканського поета».

Еме Сезер працює зараз над п'єсою про Патріса Лумумбу. Поет розповідає, що думка про створення цієї драми виникла у нього ще в 1961 році, коли в столиці Сенегалу Дакарі відбулася величезна демонстрація протесту проти злочинницького вбивства Лумумби, якого він вважає найвизначнішим героєм визвольної боротьби народів Африки.

«Звичайно, — каже Еме Сезер, — драму буде написано мовою, зрозумілою кожному простому африканцеві. Цим своїм майбутнім твором я остаточно і назавжди стаю на шлях створення реалістичної літератури для народу».

ВРОЖАЙ НЕБАГАТИЙ...

Журнал «Філмз енд філмінг» повідомляє, що врожай на фільми вітчизняного виробництва в Англії в новому 1965 році буде дуже і дуже скудний. Англійські кінематографісти знімають всього лише кілька фільмів, причому один з них створюється в співдружності з чеськими кіномитцями. Це фільм Іржі Вейсса «90 градусів у затінку», про початок роботи над яким уже повідомлялося в нашому журналі.

Більшість фільмів, які знімаються зараз в Англії, фінансується голлівудськими фірмами. Так, американський режисер Сідней Ламет, автор відомого нашому глядачеві фільму «Дванадцятьох розгніваних чоловіків», працює над фільмом «Пагорб», який знімають в Англії на замовлення голлівудської фірми «Метро-

Голдвін-Мейєр». Фільм «Інцидент у Бедфорді», над яким також працюють зараз в Англії, ставить американський режисер Джеймс Гарріс.

Серед нових творів вітчизняного виробництва рецензент журналу Робін Бін називає фільми Бетті Бохс і Ральфа Томаса «Сонце в зеніті» та Десмонда Девіса «Дядько».

Останній, очевидно, буде цікавою новою роботою відомого англійського режисера. В ньому розповідатиметься про семирічного хлопчика, який несподівано для себе виявляє, що він — дядько свого ровесника. В інтерв'ю, даному представникам преси, Десмонд Девіс розповів, що автори сценарію і він, як режисер, прагнули показати внутрішній світ дитини, що раптом відчула себе «дослою».

«СПРАВА РОБЕРТА ОППЕНГЕЙМЕРА»

У післявоєнні роки широкого розголосу набула справа американського вченого, фізика-атомника Роберта Оппенгеймера, який став жертвою горезвісної комісії по розслідуванні антиамериканської діяльності.

Німецький драматург Гейнер Кіппардт нещодавно написав п'єсу, яка так і називається «Справа Роберта Оппенгеймера». Автор вивчав протоколи допитів Оппенгеймера в комісії Маккарті, знайомився з пре-

борець проти расової дискримінації Гаррі Беллафонте братиме участь в організації великого культурного центру у столиці Гвінеї. Центр складатиметься з театру, кіностудії, акторської школи та інших закладів. Після створення центру Гаррі Беллафонте буде постійним радником художнього керівництва нового гвінейського театру.

ІСПАНІЯ

«Вільна Іспанія» — так називається виставка творів іспанських митців, що живуть за межами своєї батьківщини. Виставка експонується в італійському місті Риміні. В ній бере участь також і Пабло Пікассо.

ІТАЛІЯ

«Мандрівні зорі Ведмедиці» — під такою назвою демонструватиметься новий фільм Лукіно Вісконті.

Героїня фільму — молода дівчина Сандра залишає рідне місто після того, як німці заарештували її батька — відомого науковця — і разом з братом емігрує до Америки.

Минає кілька років, і вона повертається на батьківщину, прагнучи з'ясувати обставини трагічної загибелі батька. У неї виникає підозра, що батька винаказала німцям її мати.

— Цей фільм, — зазначає режисер, — буде чимсь подібним до сучасної «Елєтри». Він зніматиметься в замку тосканського містечка Вольтерра, що загубилося високо в горах.

В ролі Сандри виступить Клаудія Кардінале, її брата гратиме французький актор Жан Сорель.

НДР

Понад сорок письменників, журналістів, театральних митців с авторами великої книги спогадів про Бертольта Брехта, яка вийшла у видавництві «Філіпп Реклам».

Більшість вміщених у книзі матеріалів розповідають про мало або зовсім невідомі досі аспекти діяльності Брехта, зокрема про перші кроки створеного ним театру «Берлінер ансамбль».

* * *

З нагоди 15-річчя Німецької Демократичної Республіки найбільше видавництво художньої літератури «Ауфбау» провело минулого року літературний конкурс на краще оповідання і нарис. Премійовані й відзначені на конкурсі твори склали чергову збірку «Нові тексти», яка нещодавно вийшла в світ.

ФРН

Західнонімецький письменник Генрі Егер за професією — адвокат, і тема його роману «Покараний час» дуже близька і знайома авторів. Йдеться про судову систему у ФРН.

В центрі роману — історія однієї кримінальної справи. На цьому матеріалі письменник подає переконливу картину антигуманної боннської судової системи з її соціальною несправедливістю та зневагою до людини.

Газета «Ді андере Цейтунг» оцінює роман Генрі Егера як глибоко правдивий твір.

ПОЛЬЩА

Незабаром розпочнуться зйомки кінокомедії «Сальто» за сценарієм польського письменника Тадеуша Конвіцького. Фільм зніматиме у Вроцлаві режисер Курт Вебер. Як повідомляє поль-



Ірена Ляковська.

ський тижневик «Екран», ролі виконуватимуть Збігнев Цибульський, Анджей Лапійський, Густав Голоубек, Ірена Ляковська та інші відомі польські кіноактори.

США

Відомий негритянський кіноактор, лауреат премії «Оскар» Сідней Пуат'є вирішив спробувати свої сили на ниві драматургії. Він повідомив, що працює тепер над п'єсою, дія якої відбувається в Нью-Йорку. Тема п'єси — доля молодих робітників в умовах капіталістичної автоматизації. С. Пуат'є прагне показати, що автоматизація впроваджується в США не для того, щоб полегшити працю робітників, а виключно заради збільшення прибутків власників підприємств.

* * *

В Нью-Йорку вийшла друком епістолярна спадщина відомого американського поета Роберта Фроста.

Із зібраних у книзі 566 листів Фроста, близько 500 — публікуються вперше. Вони написані поетом в різні роки його життя. До книжки

сою тих років, зустрічався з деякими учасниками цієї історії, з людьми, які добре знають видатного вченого-фізика.

П'єса Г. Кінпгардта викликала великий інтерес в різних країнах. Її вже прийняли до постановки провідні театри Праги, Варшави, Парижа, Брюсселя, Відня, Цюриха, Стокгольма. В Парижі, наприклад, «Справу Роберта Оппенгеймера» ставитиме Жан Вілар і він же виконуватиме в ній головну роль.

П'єса Г. Кінпгардта викликала жваве обговорення на сторінках американських газет, а також у пресі деяких західноєвропейських країн. Річ

у тім, що пропаганда Сполучених Штатів намагається зобразити справу так, ніби маккартизм відійшов у минуле і нічого подібного в США тепер не існує; тим-то тема п'єси, мовляв, втратила свою актуальність і ставити цей твір не варто.

Проте, як зазначає віденська газета «Фольксштімме», «Справа Роберта Оппенгеймера» приваблює постановників не лише своїми художніми, сценічними якостями, а і гострим соціальним звучанням. Газета пише: «Маккартизм існує в США й тепер, він лише змінив свої форми. «Справа Роберта Оппенгеймера» — не тільки історія, це й сьогоднішній день Сполучених Штатів».

ПОЕТИЧНИЙ ПАМ'ЯТНИК

Французький «Клуб друзів прогресивної книги» перевидав збірку «Вшанування поетів», яка вперше вийшла у видавництві «Мінюї» в роки окупації. Вміщені в книзі поезії зібрані Полем Елюаром та Луї Арагоном. Серед надрукованих — натхненні патріотичні твори Гюго і Рембо, палкі вірші Маяковського.

Всього у збірці вміщено тво-

ри 22 поетів. Поряд з всесвітньвідомими авторами тут зустрічаємо невідомих митців, які друкувались під псевдонімами. Багато з них, учасників руху Опору, загинули у тюрмах, концентраційних таборах. Книга є своєрідним поетичним пам'ятником цим невідомим поетам. Вона нагадує про той героїчний час, коли поезія йшла у «макі».

ЩО НОВОГО В БРАТІСЛАВІ?

Студія художніх фільмів у Братиславі випускає сім повнометражних фільмів. Два з них — «В кожному тижні 7 днів» та «Закон Архімеда» — вже вийшли на екрани. Фільм «В кожному тижні 7 днів» ство-

рив випускник Празької школи кіномистецтва Едуард Грецнер. Це фільм про студентів, про щоденні студентські клопоти і радощі. Водночас фільм має виразний антивоєнний підтекст.



Кадр з фільму «В кожному тижні 7 днів».

Головні ролі в ньому виконують студенти братиславської театральної школи.

«Закон Архімеда» (режисер Андрій Леттріха) — сатирична комедія, в якій таврується підступність, підлабузництво, кумівство. Головним персонажем її є молодий службовець, що саме завдяки цим своїм якостям

домагається посади, якій аніскілечки не відповідає.

Стефан Угер, автор фільму «Сонце в тенетах», закінчив свій новий фільм «Орган», в якому йдеться про долю польського солдата, що після тяжких випробувань перших місяців війни став партизаном у Словаччині. У фільмі знімалися актори-аматори.

В ПОШУКАХ ВЛАСНОГО ПОЧЕРКУ

Кіномистецтво Канади має порівняно коротку історію. Четверть століття тому в країні була створена організація «Фільм Борд оф Канада», в якій об'єдналася група митців на чолі з відомим англійським кінодокументалістом Джоном Грісоном. З роками ця організація стала, власне, центром національної канадської кінематографії.

Особливих успіхів досягло канадське кіномистецтво в галузі короткометражного і документального фільму. Намагаються виробити свій почерк і творці художніх стрічок. Так, фільм «Поселенці» режисера Дональда Хелдейна розповідає про неймовірно тяжкі випробування, що випали на долю піонерів канадського Заходу.

В художньому фільмі «Взагалі» режисера Клода Жютрі, який, до речі, виконує в ньому і головну роль, йдеться про життя акторської богеми Монреаля. Фільм відзначений Великою премією канадської кінематографії.

В галузі короткометражних фільмів найбільш вдалим є роботи Нормана Мак Ларена. Успіхом користується його фільм «Новорічні настрої», де сполучаються репортаж і мультиплікація. Тепло сприйняв глядач і його

го веселу інтерпретацію математичних законів — мультфільм «Арифметика».



Норман Мак Ларен під час роботи над фільмом «Арифметика».

НЕВІДОМИЙ ТВІР МІКЕЛАНДЖЕЛО

Було відомо, що Мікеланджело написав картину «Розп'яття», але ніхто й ніколи не бачив оригіналу, який вважався загубленим. Існували тільки копії, а також виконаний вуглем ескіз картини, який зберігався в Лондоні.

Один міланський колекціонер вирішив скласти заповіт і запросив до себе нотаріуса. Оцінюючи колекцію, останній натрапив на полотно, яке нагадувало копію «Розп'яття». Він визначив, що полотно написане десь в епоху Відродження. Після цього власник картини присвятив кілька років вивченню цього твору. І от нещодавно, на засіданні «Товариства

Мікеланджело» професор де Кампос авторитетно засвідчив, що знайдене полотно належить пензлю великого майстра.

Яка доля цього твору? Ще віддавна висловлювались припущення, що Мікеланджело створив його для Вікторії Колонни — жінки, яку художник кохав. Вікторія довгий час жила в монастирі, отже, очевидно, полотно зберігалось там. Згодом монастир був зруйнований. Картина могла з'явитись у продажу на початку нашого сторіччя. Сам колекціонер не пам'ятає, де він придбав цей твір, і лише припускає, що сталося це десь приблизно у 1927 році.

увійшли також листи, одержані Фростом від його знайомих, друзів, читачів. Біограф поета Лоуренс Томпсон включив до збірки детальну біографію Фроста.

УГОРЩИНА

Музейний архів видатного композитора і музичного діяча Бели Бартока поповнився новими цінними матеріалами, які дозволяють докладно вивчити деякі маловідомі сторінки музичної і громадської діяльності митця.

Серед цих матеріалів — листи Бартока до відомого німецького диригента Фухт-венгера, угорського поета Аттілі Йожефа, а також цікаві висловлювання композитора про літературу, мистецтво, про їх місце в суспільному житті тощо.

Знайдені матеріали ввійдуть у збірку «Нове про Бели Бартока».

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Відомий чеський письменник Йозеф Стефан Кубін відзначив своє століття. За своє довге життя він видав 30 збірок народних оповідань і байок, кілька томів прози, антологію французької поезії XIX ст., монографії, присвячені французькій літературі.

* * *

На транспаранті, простягнутому через сільську вулицю, полум'яні слова: «Хай живе республіка!».

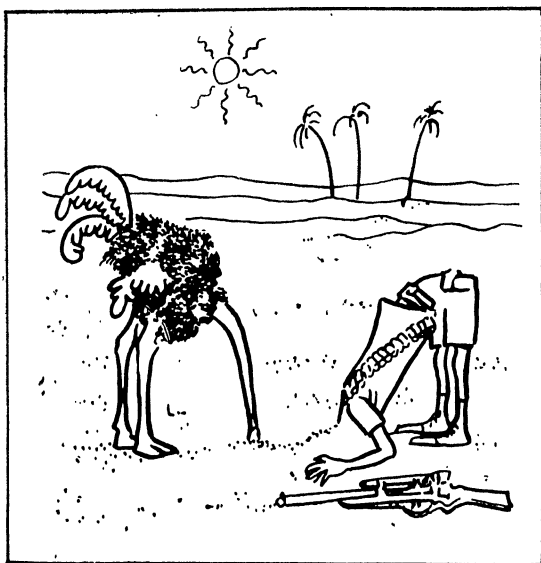
Вулицею, заповненою народом, ідуть радянські танки...

Це маленький епізод з нового фільму Карла Нахні і Яна Прохазки, який так і називатиметься — «Хай живе республіка!».

Час дії фільму — квітень 1945 року, головний герой його — одинадцятирічний хлопчик.



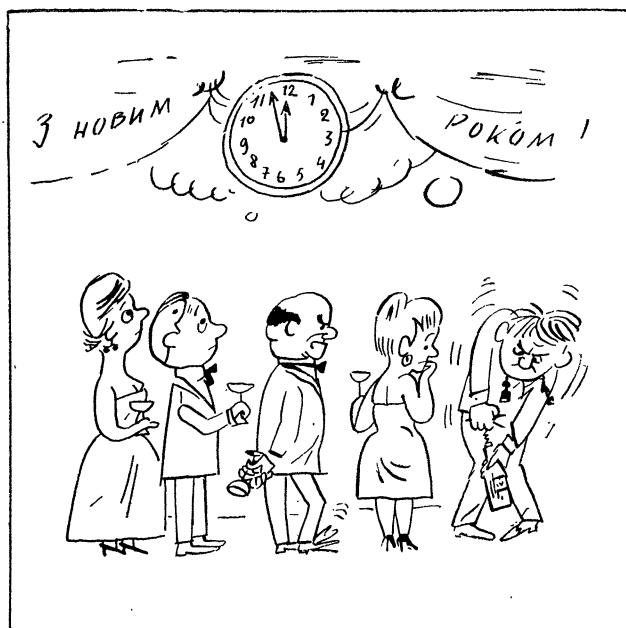
Кадр з фільму «Хай живе республіка!»



Без слів.



Без слів.

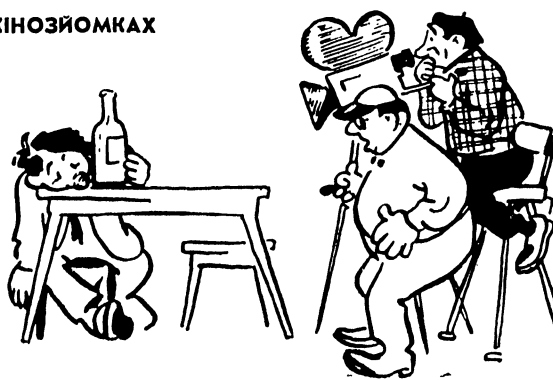
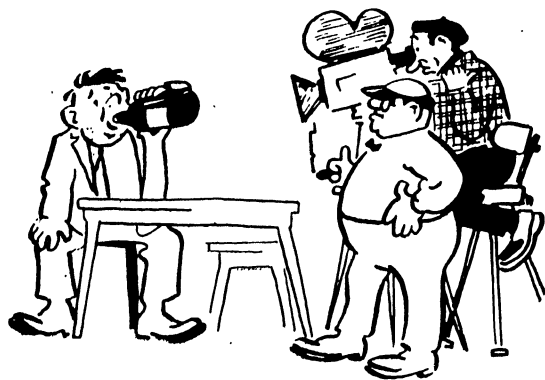


Зустріч Нового року затримується...



— Панове, я запросив вас для того, щоб обговорити фінансове становище нашої фірми...

НА КІНОЗІЙОМКАХ



Режисер: Чорт забирай, виходить, це був справжній коньяк!

ПОСМІШКИ

Югославія

— Здоров, куди мандруєш?
— На полювання.
— Чом же не маєш з собою ні рушницю, ані іншої зброї?

— А навіщо з нею тягатися, коли результат все одно той самий.

● В одному ресторані одвідувач звертається до кельнера:

— Що ви мені порекомендуєте з рибних страв? Яка риба у вас найсвіжіша?

— Оскільки ви наш постійний гість, скажу вам одверто — візьміть банку сардин.

● Мікіце, — звертається вчителька до нового учня, — а ти що скажеш про свого тата?

— Мій тато хворий.

— Але що він робить?

— Кашляє.

— Добре, Мікіце, а що він робить, коли здоровий?

— Тоді не кашляє.

— А коли не хворіє і не кашляє?

— Тоді він здоровий.

● — Періце, як ти доведеш нам, що Земля кругла?
— Мені нічого доводити. Я цього ніколи й не стверджував.

● Зустрілися два приятелі, які довго не бачились:
— Що з тобою? Раніше ти завжди палив сигарети, а тепер робиш самокрутки.

— Лікар рекомендував мені фізичну працю.

● Один старий чоловік звертається до лікаря:

— Лікарє, у мене болить ліва рука.

— Нічим не можу допомогти: це наслідок старості.

— Чому ж тоді не болить права рука, адже і вона така ж стара, як і ліва.

● Якийсь жебрак, що завжди стояв на тому ж самому місці, отримував кожного ранку від одного перехожого по 10 динарів. Певний час перехожий не з'являвся, а з'явившись знову, подав лише 5 динарів. Жебрак здивовано глянув на нього, а той, немовби вибачаючись, каже:

— Я одружився... Знаєте, витрати...

Тоді жебрак із презирством промовив:

— Він одружився, а я, виходить, повинен утримувати його дружину!

● Два приятелі зустріли третього і пропонують зайти випити по чарці.

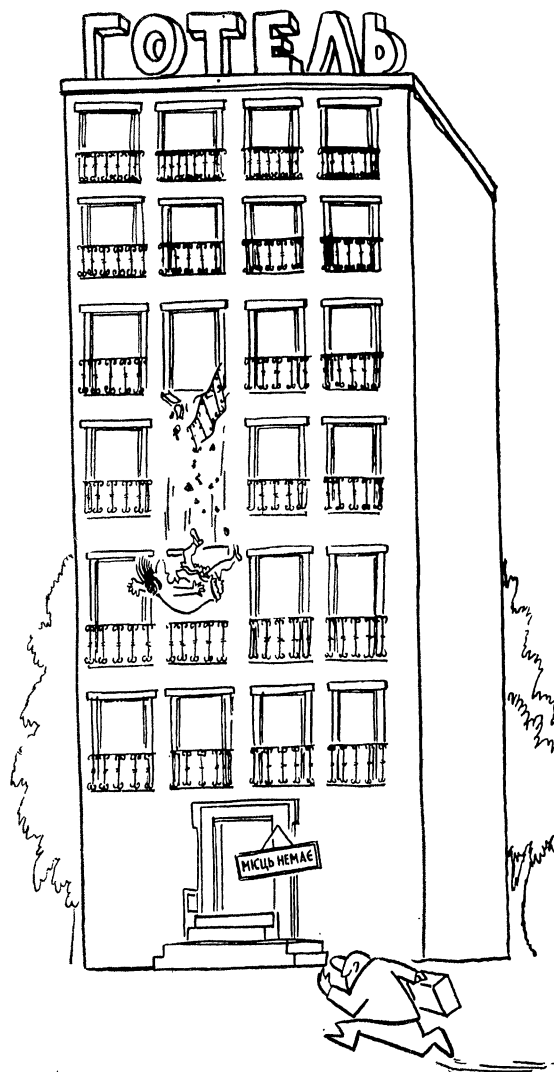
— Не можу, друзі. Треба розв'язати сім важливих проблем.

— Бідолаха! Які ж це проблеми?

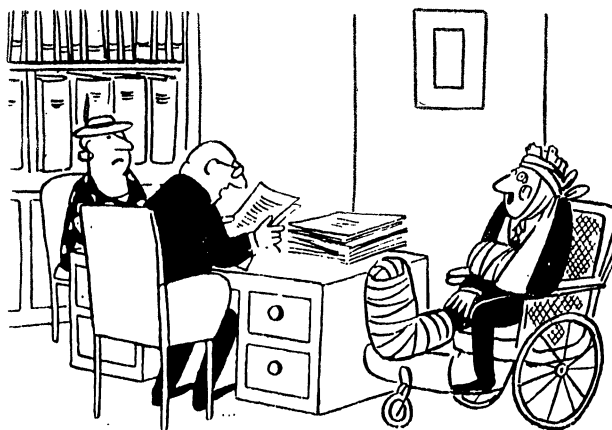
— Дружина і шестеро дітей.

● Суддя: Як же це ви, літня людина, крадете автомобілі?

Підсудний: Хіба я винен, що за моєї молодості не було ще такої кількості автомобілів?

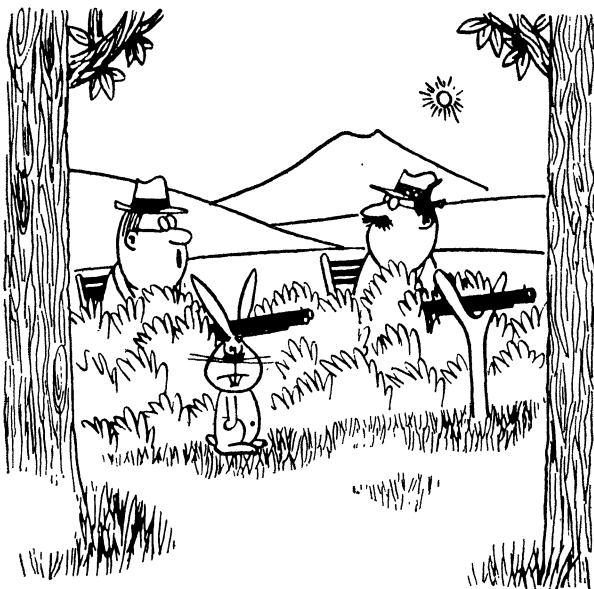


Звільнилося місце...



У АДВОКАТА

— Хто ж з вас порушує справу про розлучення?



— Дивна річ оце полювання! Сидиш отак годинами, та все марно...

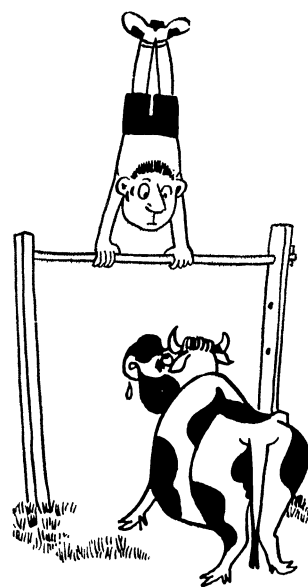


— Дякую, коханий, за чудовий день. До побачення!

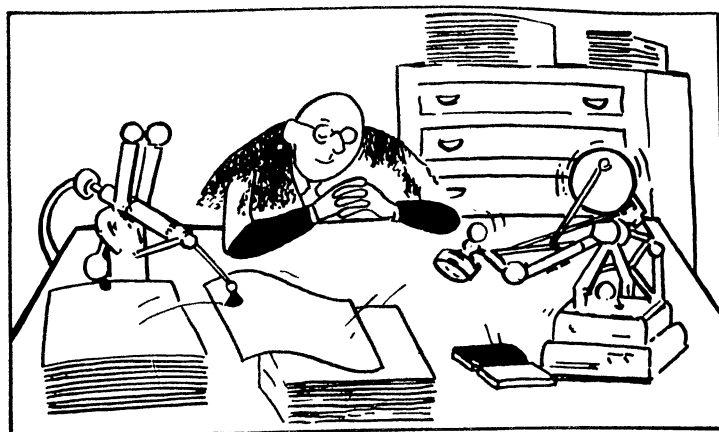
В ГАРЕМІ



Глава сім'ї збирається в дорогу...



Рекорди мимоволі.



Бюрократ з автоматикою.

— Що ви робите сьогодні ввечері?



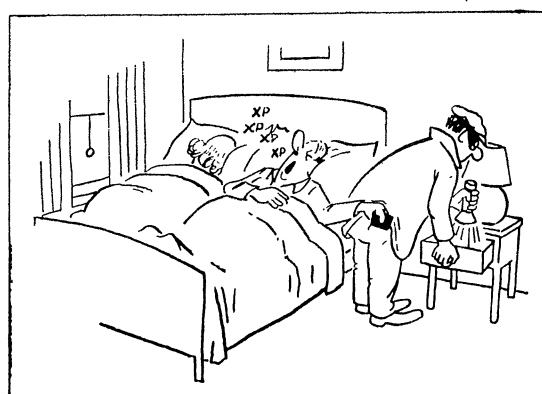
У ПЕРУКАРНІ.
— Як завжди!



Ви знову поворухнулися!



— Можемо спокійно працювати, ця передача «Таємнича кобра» триватиме ще довго...



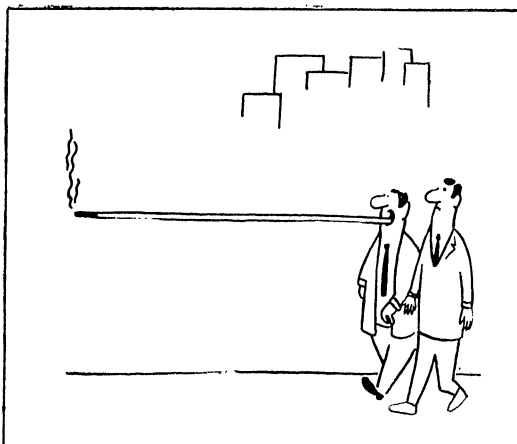
Хто ж злодій?



Модниці.



Нова техніка.



— Лікар дозволив мені палити лише одну цигарку на день...



— Витирай ноги!

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

НА ВИСОКОМУ РІВНІ. За офіційними даними, кількість злочинів в США зростає в чотири рази швидше, ніж кількість населення. Минулого року їх число вже перевищило два мільйони. Кожну хвилину в США вчиняється чотири злочини.

СОБАКИ — АКЦІОНЕРИ. Головні акціонери міського водопроводу в Сан-Хосе (Каліфорнія)—ірландський тер'єр Мак та спанієль Джорджі. Коли помер їх хазяїн, вони одержали від нього за духовницею на 125 тисяч доларів акцій водопроводу. Проценти з цього капіталу дають можливість їх «власникам» жити в розкішному готелі для собак. Минулого року вони одержали близько 4000 доларів і «купили» додаткову кількість акцій, 2500 дола-

рів собаки «витрачають» на своє обслуговування та на адвоката.

ВЕРШКИ БРИТАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. Виходить, що подружжя вірності і кількість розлучень в Англії залежать від положення людини в суспільстві. Адже підраховано, що з числа герцогів тут розлучається кожен третій, з маркізів — кожен четвертий, з графів—кожен п'ятий. Прості англійці розлучаються дуже рідко.



Бедржіх Сметана



Антонін Дворжак

КОМПОЗИТОРИ — ПАТРІОТИ

Нещодавно народ Чехословаччини широко відзначав ювілей своїх великих синів — засновників національного музичного мистецтва — Бедржіха Сметани та Антоніна Дворжака. На сценах театрів країни звучали їх опери. Близько двох тисяч самодіяльних та професійних ансамблів виконували їх камерні твори, над країною линули безсмертний симфонічний цикл «Моя Батьківщина» та «Слов'янські танці».

* * *

В 1861 році, після п'ятирічного перебування в еміграції, Сметана повернувся з шведського міста Гетеборга до Праги.

Колись в 1848 році він брав безпосередню участь у барикадних боях, написав «Пісню волі», яка тепер друкується в шкільних підручниках, а тоді, зрозуміло, була заборонена. Тоді ж з'явився його «Марш студентського легіону» та «Тріумфальна увертюра».

Після повстання Сметана деякий час працював у музичній школі, але реакційна влада переслідувала, цькувала учасників революції. Композиторові довелося емігрувати.

Опинившись знову в рідній Празі, Сметана повністю віддався музичній творчості.

Обстановка в країні сприяла тепер розквітові його таланту. Після поразки в П'є-

монті керівна верхівка Австрії змушена була трохи послабити тиск на поневолені народи Австро-Угорщини. В Чехії та Словаччині активізувався національно-визвольний рух, пожвавилось культурне життя. Сметана стає ініціатором боротьби за будівництво приміщення для Національного театру. Збираються кошти серед народу. В 1862 році відкривається «Тимчасовий театр». Композитор працює в ньому диригентом. У 1863 році він написав патріотичну оперу «Бранденбуржці у Чехії», але поставлена вона була лише 1866 року. Того ж року пражани побачили й другу його оперу — «Продапу наречену», яка принесла композиторові всесвітню славу.

Водночас Сметана виступає як піаніст, критик, публіцист, педагог, громадсь-

кий діяч. Він активно пропагує дружбу між слов'янськими народами, в 1867 році організовує «Слов'янський рік». У Празі виступають Балакірев та Лисенко. Сольні концерти Балакірева та Лисенка пройшли з величезним успіхом, перетворившись на політичну демонстрацію єдності слов'ян.

У 1867 році композитор виступає з оперою «Далібор». Це героїчний твір про благородного борця за правду, який гине в нерівній боротьбі.

Тим часом збирання коштів на будівництво театру успішно завершилося. В 1868 році на березі Влтави був закладений фундамент майбутнього Національного театру.

Через кілька років Сметану спіткало велике нещастя. В ніч на 19 жовтня 1874 року п'ятдесятирічний композитор раптом утратив слух. Абсолютно глухий, він, проте, не залишає праці. З'являються його світлі, життєрадісні твори, спочатку цикл з шести симфонічних поем

«Моя Батьківщина», тема якого — національно-визвольна боротьба чеського народу, потім комічні опери «Поцілунок», «Чортова стіна» і «Таємниця», а далі — «Чеські танці» для фортепіано, трагедійний квартет «З мого життя», в якому композитор розповідає, зокрема, і про своє горе.

А у 1881 році справдилася заповітна мрія Сметани — відкрився Національний театр опери та балету. Першим спектаклем, поставленим у ньому, була опера Бедржіха Сметани «Лібуше». На виставі був присутній композитор. Але він міг лише бачити свою оперу.

Помер Сметана в травні 1884 року.

* * *

В останні роки свого життя Бедржіх Сметана із захопленням стежив за творчим зростанням свого молодшого друга Антоніна Дворжака.

Дворжак провів своє дитинство й юнацтво у селі Нелягозевес, де вчився грати на скрипці, фортепіано, органі. В 1857 році шістнадцятирічний юнак вступив до школи органістів у Празі.

Перший значний твір композитора з'явився у 1874 році. Це була опера «Уперті люди», що в багатьох аспектах нагадувала «Продану наречену». Згодом з'являються три його слов'янські рапсодії і геніальні «Слов'янські танці» та «Чеська сюїта».

В одному з своїх творів — опері «Дмитрій» — композитор звертається до подій з російської історії. Тема національно-визвольної боротьби звучить у патріотичній «Гуситській увертюрі», «Симфонія № 2» перейнята революційними настроями.

Знаменною була зустріч Дворжака з Чайковським у Празі, де чехи влаштували бурхливу овацію генію російської музики. (Чайковський писав потім з властивою йому скромністю: «...не мені, а голубоньці Росії»). Петро Ілліч запросив Дворжака до Росії. В 1890 році подорож відбулася. З величезним успіхом пройшли концерти чеського композитора в Петербурзі й Москві.

Слава про видатного митця шириться по країнах Європи, долає океан. З США надходить запрошення при-

йняти посаду директора та професора композиції у недавно створеній Нью-Йоркській консерваторії. Довго вагається Дворжак. У нього скрутне матеріальне становище, велика родина. І він погоджується виїхати в Америку. Через рік з'являється шедевр світової музики — симфонія «З Нового світу». В цьому творі він реалістичними засобами розповідає про страшне становище негрів та індіанців в Америці, в ньому звучать і чеські мелодії — композитор неначе нагадує і про свій поневолений народ...

Багато чудових творів написав Дворжак і після повернення на Батьківщину. Це знамениті «Гуморески», концерт для віолончелі з оркестром, симфонічні поеми «Водяний», «Золота прялка», «Відьма». У 1898 році композитор, незважаючи на погрози та залякування, категорично відмовився написати марш на честь 50-річчя імператора Франца-Йосифа. В 1900 році була поставлена його краща опера — «Русалка». Помер Дворжак першого травня 1904 року.

М. МИХАЙЛОВ

«Весь мир» (на українском языке).

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

БФ 37031. Підписано до друку 17/XII—1964 р. Формат паперу 60×92. Фізичних друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 34 260. Ціна 60 коп. Зам. 05738.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВІСНИК

ІНДЕКС 74089

1965



ВІСНИК

ЦІНА 60 КОП.